

Doktori (PhD) értekezés

**A vallásosság kötődéselméleti
megközelítése**

Urbán Szabolcs

Debreceni Egyetem

BTK

2012.

A VALLÁSSÁG KÖTŐDÉSELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSE

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a pszichológia tudományágban

Írta: Urbán Szabolcs okleveles pszichológus

Készült a Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskolája
(Pszichológia doktori programja) keretében

Témavezető: Dr.
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 201... ..

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 201... ..

NYILATKOZAT

Én, Urbán Szabolcs teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

.....

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezető, problémafelvetés	5
I. A valláspszichológia alapproblémáiról	9
I.1. A valláspszichológia fogalma és a redukcionizmus kísértése	9
I.2. A vallás fogalmának meghatározásáról és a vallásosság mérésének problémájáról	12
I.3. David Wulff valláspszichológiai modelljéről	15
I.4. A Kritika Utáni Vallásosság Skáláról	19
II. A kötődéelmélet	23
II.1. A kötődéelmélet alapjai	23
II.2. A kötődés mérése	27
III. Kötődéelmélet és vallásosság	36
III.1. A vallás mint kapcsolat	36
III.2. A vallás mint kötődési kapcsolat	38
III.3. A vallásosság kötődéelméleti megközelítésének összeillési- és kompenzációs hipotézise	42
IV. Kutatások	54
IV.1. Első kutatás. A kötődési stílus és a vallásosság kapcsolatának, valamint a szülői bánásmód, az önértékelés és az étellel való elégedettség szerepének vizsgálata	56
IV.1.1. A kutatás célkitűzései és hipotézisei	56
IV.1.2. A kutatás eszközei	60
IV.1.3. A kutatás résztvevői	64
IV.1.4. Eredmények	66
IV.1.5. Megvitatás	88
IV.2. Második kutatás. A vallásos attitűdök és a vallásos kételkedés kapcsolata a kötődéssel és a szülők vallásosságával	99
IV.2.1. A kutatás célkitűzései és hipotézisei	99
IV.2.2. A kutatás eszközei	102
IV.2.3. A kutatás résztvevői	103
IV.2.4. Eredmények	104
IV.2.5. Megvitatás	119
V. Összegzés, kitekintés	128
Irodalom	135

Bevezető, problémafelvetés

Jelen munka a valláspszichológia néhány aktuális problémájának empirikus tanulmányozásához kíván hozzájárulni. Az empirikus módszer elsőbbsége meghatározó abban, hogy milyen típusú kérdések vizsgálhatók és milyen elméleti keretben érdemes azokat megfogalmazni.

A valláspszichológia történetében a mélylélektani megközelítés az egyik legmeghatározóbb szemléletmód, amelynek számos irányzatában jelentős elméletalkotók foglaltak meg az ember vallásosságával kapcsolatos értelmezéseiket, s elméleti modellek rendkívül gazdag tárházát nyújtották a vallásosság pszichológiai megértése számára. Ez a munka szintén a vallásosság pszichoanalitikus felfogásainak inspirációjából fakad, ám egyidejűleg empirikus kutatással kíván a vallásosság tanulmányozásához hozzájárulni.

A vallásosság mélylélektani megközelítései a XIX. század végén született tudományos valláspszichológiától gyökeresen eltérő szemléletet képviseltek. A vallás pszichológiai tanulmányozásának egyik legmeghatározóbb úttörője WILLIAM JAMES (1994) volt, akinek nyomán a terület képviselői jellemzően fenomenológiai nézőpontból közelítették meg a vallásos tapasztalatokat. A pszichoanalízis viszont a vallásos viselkedés és a vallásos élmények intrapszichés szerveződésére helyezte a hangsúlyt, s a lelki működés általános modelljét alkalmazta a vallásosság megértésében (RIZZUTO, 2009). Ugyanakkor mind a freudi pszichoanalízis, mind későbbi irányzatai a mai napig megosztják a terület képviselőit, akik közül a vallásosság mélylélektani megközelítéseit számosan túlegyszerűsítőnek, redukcionistaának és tudományosan nem kellően megalapozottnak tartják (az áttekintést ld. CORVELEYN & LUYTEN, 2005).

Annak ellenére, hogy maga Freud a vallást illúzióknak és kollektív neurózisnak tartotta (pl. FREUD, 1991), a mélylélektani irányzatok majdnem mindegyikében megjelent a vallásosság ettől gyökeresen eltérő értékelése és értelmezése. Pl. Jung, Erikson, Fairbairn, Guntrip, Winnicott és Kohut egyaránt elutasította Freud felfogását, aki „a vallásos tapasztalást annak lélektani előfeltételeinek összességére redukálta, és minden vallást *neurotikus vagy másféle patológiás menekvésnek* tartott” (WIKSTRÖM, 2000, 38). Ők és más pszichoanalitikus elméletalkotók (pl. Pruyser, Meissner, Rizzuto, Jones) „úgy tartják, hogy a vallásos meggyőződésnek erős, kreatív és önálló pszichológiai funkciója van” (WIKSTRÖM, 2000, 38).

A mélylélektani irányzatok keretében született valláspszichológiai magyarázatok és modellek tudományos vizsgálata azonban számos olyan problémát vet fel, amelyek végső soron szétfeszítik az empirikus kutatás kereteit. A valláspszichológia kötődéselméleti

megközelítésének egyik meghatározó kutatója, PEHR GRANQVIST (2006) élénk vitát kiváltó cikkben vetette össze a mélylélektani irányzatokat és a kötődélméletet, abból a szempontból, hogy mennyire szolgálhatnak empirikus tudományos keretként a vallásosság pszichológiai tanulmányozása számára. Többek között megismétli és a pszichoanalízis újabb irányzataira is általánosítja POPPER (1963) kritikáját, amely szerint a pszichoanalitikus iskolák (Popper pl. Freud és Adler nevét említi) tudományossága megkérdőjelezhető, amennyiben az elméleteik nem falszifikálhatók, vagyis nem tartalmazzák azokat a feltételeket, amelyek megléte esetén a megfigyelések cáfolhatnák a megállapításaikat. Továbbá NAGEL (1959) bírálatához hasonló módon hangsúlyozza, hogy a pszichoanalitikus fogalmak rendkívül rosszul operacionalizálhatók. Ezek a kritikák nagy hatással voltak a pszichoanalízissel kapcsolatos tudományelméleti vitákra is, s részben éppen a hatásukra jelentek meg azok a pszichoanalízis-koncepciók, amelyek Freud tudományát nem természettudományos megközelítésben értelmezték, hanem hermeneutikai tudományként fogták fel (pl. HABERMAS, 2005; RICOEUR, 1970; SZUMMER, 1993). GRANQVIST (2006) az elemzésében szintén arra a következtetésre jutott, hogy a mélylélektani modellek csak korlátozottan alkalmasak egy átfogó empirikus valláspszichológia számára. Elsősorban a pszichoanalízis „különleges” tudományos státusza miatt, de nemcsak azért. A valláspszichológiára vonatkozó mélylélektani elméleteket vizsgálva több vonatkozásban is túlságosan szűk spektrumúnak tartja ezeket a megközelítéseket. Granqvist szerint például a személy istenképének háttérben némely pszichoanalitikus iskola inkább az apaképet, mások pedig inkább az anyaképet tartják meghatározónak, de egyik sem ad hasonló súlyú szerepet mindkét szülőnek (s mindez a különböző megközelítések közötti vitákhoz vezet). A mélylélektani irányzatokra rendszerint jellemző az is, hogy a vallásosság komplex jelenségének csupán néhány aspektusát képesek megragadni: a freudi teória a rituálékkal és az istenképpel (mint mentális reprezentációval) foglalkozik, Rizzuto tárgykapcsolati elmélete elsősorban a reprezentációkkal, Erikson a hit tapasztalatával, Jones pedig az istennel való kapcsolattal. A kötődélmélet Granqvist szerint viszont olyan átfogó kerete lehet az empirikus valláspszichológiának, amely megőrzi a mélylélektani irányzatok néhány alapvető meglátását a vallásosság értelmezésére vonatkozóan (pl. a koragyermekkorai tapasztalatok meghatározó szerepe), ugyanakkor alkalmas arra, hogy a tudományosság szabályainak megfeleljen és szisztematikus empirikus kutatások épüljenek rá. Valóságos helyzetekben történő megfigyeléseken (pl. a csecsemő és anyja közötti interakciók vizsgálatán) alapul ugyanis, meghatározó szerepet kap benne a biológia természettudományos nézőpontja (pl. etológiai kutatások) és a kötődési viselkedési rendszer középpontba helyezésével olyan rendszerszemléletű modellt működtet, amellyel jól megtalálja a helyét az evolúciós pszichológia területén. A kötődési viselkedési rendszer a

kötődéelméleti megközelítés szerint a természetes kiválasztódás eredményeként jött létre, s azt a célt szolgálja, hogy veszélyhelyzetben az élőlény egy erősebb és tapasztaltabb másik közelében legyen, s így növelje túlélési esélyeit. Vagyis GRANQVIST (2006) szerint a kötődéelméleti valláspszichológia egyrészt jól integrálható a pszichológia főáramába, másrészt alkalmas arra, hogy a mélylélektani valláspszichológiai belátásokat megőrizze, egymással összekapcsolja és empirikus tudományos keretbe helyezze.

A kötődéelméleti valláspszichológia egységes szemléleti keretként való alkalmazását képviseli a jelenlegi valláspszichológia másik meghatározó alakja, Lee Kirkpatrick is. KIRKPATRICK (2005) szerint ez a megközelítés teremtheti meg egy olyan tudományos (empirikus), átfogó (különböző kutatási témákat és aspektusokat integráló) és magyarázó (elméleti modellt működtető) valláspszichológia alapjait, amelyre azért van szükség, hogy a jelenleg meglehetősen széttagolt, az egységes szemléleti keretet nélkülöző és a pszichológiai tudományok közé nehezen illeszkedő valláspszichológia státusza biztosabb lehessen. A kötődéelmélet legfontosabb jelentősége Kirkpatrick számára az, hogy ezen keresztül integrálható a valláspszichológia egy még átfogóbb paradigmába, az evolúciós pszichológiába.

A kötődéelméleti szemléleti keretben számos valláspszichológiai kutatás elhelyezhető. Például ha az isten kötődési figurának tekinthető, akkor a vallásos megküzdéssel kapcsolatos tanulmányok jelentős része olvasható úgy, mint a nehéz élethelyzetben a kötődési figuráját kereső személy kötődési viselkedése, aki – ha biztonságos módon kötődik – könnyebben birkózhat meg a nehéz helyzetekkel. Ehhez hasonlóan az imádkozással, az istenképekkel, a megtéréssel és a vallásosság hatásaival foglalkozó széleskörű valláspszichológiai tanulmányok a legtöbbször jól értelmezhetők a kötődéelméleti keretben (pl. KIRKPATRICK ÉS SHAVER, 1990). Az imádkozás például olyan kötődési viselkedésnek tekinthető, amelynek során a kötődő személy a kötődési figura közelségét keresi, illetve igyekszik fenntartani a vele való közelséget. Az istennel mint kötődési figurával megtapasztalt biztonságos kapcsolat (*biztos bázis*) összefüggésben lehet egyrészt a szorongás és a szorongással kapcsolatos lelki és testi tünetek enyhülésével, másrészt a magasabb önértékeléssel valamint a világ játékosabb és kreatívabb megismerésével (KIRKPATRICK, 2005). Létezik ugyanakkor olyan vallásosság, amelyet a biztos bázis hiánya és gyakran negatív (pl. büntető és nem szerető) istenkép jellemez. Ennek a személyiségre nézve destruktív hatásai vannak, amelyek szintén jól értelmezhetők kötődéelméleti szempontból. A vallásos megtérés kötődéelméleti megközelítése alapján bizonyos esetekben (főleg a hirtelen, drámai megtérések esetében) az isten (illetve adott esetben egy pap, lelkész vagy lelki vezető) mint kötődési figura olyan *helyettesítő kötődési figuraként* értelmezhető, aki a biztos bázis

megtapasztalását adhatja azoknak a személyeknek, akik szüleikkel vagy családjukkal kapcsolatban ezt nem élték át. Az elsődleges kötődési figurákhoz biztosan kötődő személyek esetében a biztos kötődés ugyanakkor fontos segítőtje lehet a szülők hitének átvételéhez vezető szocializációs folyamatnak (GRANQVIST, 2002)

A kötődélmélet keretként való felfogása nemcsak a valláspszichológiában jelent meg, hanem a pszichológia más területein is (HAZAN & SHAVER, 1994).

A kötődélmélet mára a valláspszichológia egyik legnépszerűbb irányzata, amely jelentős szerepet kap a nemzetközi folyóiratokban és konferenciákon, s számos könyv és tanulmány lát napvilágot, amely ezt a megközelítést képviseli. Magyarországon viszont egyelőre alig van jelen. Fontos kivételt jelent, hogy HORVÁTH-SZABÓ KATALIN (2007) valláspszichológiai könyvének egyik fejezete ezt a szemléletmódot mutatja be.

Ebben a dolgozatban áttekintem a valláspszichológia identitásával kapcsolatos problémáit és a vallásosság empirikus vizsgálatának dilemmáit. Ezt követően a kötődélmélet alapjaival, majd a vallásosság kötődélméleti megközelítését mutatom be. Saját vizsgálatom hipotéziseit ehhez a kerethez kapcsolódva fogalmazom meg; ezek részben továbbvizsgálják a kötődés és a vallásosság kapcsolatának empirikus kutatását – elsősorban a vallásosság többdimenziós, a Wulff-Hutsebaut – féle modellre (HUTSEBAUT, 1996; HORVÁTH-SZABÓ, 2003; MARTOS ÉS MTSAI, 2009) épülő mérése alkalmazásával – részben magyarországi mintán ellenőrzik a kötődélméleti valláspszichológia alapvető feltevéseit.

I. A valláspszichológia alapproblémáiról

I.1 A valláspszichológia fogalma és a redukcionizmus kísértése

Amikor a kötődéelméletet a tudományos valláspszichológia átfogó keretként alkalmazom ebben a munkában, felvetődik egy általánosabb kérdés. Mi voltaképpen a valláspszichológia, s mit tekinthetünk tudományos valláspszichológiának?

A valláspszichológia elnevezés önmagában könnyen félreértéshez vezethet, ANTOINE VERGOTE (2003) szerint többszörösen is. Egyrészt azt a képzetet keltheti, hogy a valláspszichológia a vallás gyökereinek felkutatására vállalkozik, s ezeket a gyökereket kifejezetten pszichológiaiainak tartja. Másrészt az elnevezés azt sugallhatja, hogy a valláspszichológia valamilyen vallásos emberfelfogással dolgozik, s ennek a pszichológiai kidolgozása jelenik meg benne. Ez a program viszont természetesen inkább a teológia programja lehetne, s nem a pszichológiáé. Ezért a valláspszichológia számára fontos feladatként jelenik meg saját tárgyának és határainak tisztázása, s más területekkel (pl. a teológiával) való összemosódás elkerülése. Ennek világossá tétele érdekében Vergote inkább a *vallás pszichológiája* elnevezést javasolja. Ez sem segítené azonban az első félreértés – hogy a valláspszichológia tárgya maga a vallás lenne, s ezt igyekezne megmagyarázni, pszichológiai folyamatokra visszavezetni, esetleg igazságtartalmáról ítéletet hozni – elkerülését. VERGOTE (2003, 7) szerint „a pszichológiának a vallást úgy kell tekintenie, mint a kultúra objektív megjelenési formáját” és „a pszichológusnak kulturális antropológusként kellene dolgoznia: azt kellene tanulmányozni, hogyan viszonyulnak az emberek saját miliójükben a vallásukhoz, komoly tudással felvértezve arról a vallásról, amelyet az általuk megfigyelt emberek gyakorolnak” – vagyis a valláspszichológiának a valláshoz való emberi viszonyokat kell tanulmányoznia.

Annak ellenére, hogy ezek a gyakori félreértések „hagyományosan” jelen vannak a valláspszichológiában, a terület meghatározó képviselői (pl. VERGOTE, 2003; HOOD és mtsai, 2009) egyetértenek abban, hogy elsősorban a vallásos tapasztalatok mint sajátos lelki jelenségek tudományos vizsgálata lehet a pszichológia ezen ágának a célja. Elméleteinek és módszertanának pszichológiaiainak kell lenniük, s a valláspszichológiai kutatásoknak is meg kell felelniük a pszichológia tudományos szabályainak.

A valláspszichológia egyik legfontosabb problémája a kezdetektől fogva annak a módszernek ill. kutatási paradigmának a keresése, amely alkalmas a tudományos vizsgálódások számára és nem redukálja a vallásos tapasztalatok komplex és gazdag jelenségét néhány pszichológiai konstruktmra (HOOD és mtsai, 2009). Hood szerint az

empirikus megközelítés tekinthető olyan módszernek, amely megfelel ezeknek a követelményeknek.

Ugyanakkor az empirikus megközelítés könnyen redukcionizmushoz vezet, ha a kutató olyan pszichológiai magyarázatokat ad a vallásos tapasztalatok vizsgálatában, amelyek azt implikálják, hogy az adott magyarázat e jelenségek igazi természetét fejezik ki, vagyis a vizsgált jelenségeket a felismert pszichológiai folyamatokkal azonosítják. Az ilyen típusú magyarázatok hasonlítanak Freud redukcionista magyarázatára, aki szerint a vallásos ember nem ismeri fel a tapasztalatai valóságos természetét és okát, s tévesen valamilyen transzcendens létezőt feltételez. Freud szerint a vallás hátterében részben arról van szó, hogy az ember saját igényeit kielégítendő az apa képére teremtette meg az isten alakját, amely megvédi a természet erőivel szemben (FREUD, 1991). Az isten eszméje maga azonban illúzió, s ahogyan a gyermek fokozatosan elveszíti az oltalmazó apától való függőségét az autonóm felnőtté válás folyamatában, az emberiség is levetkőzheti a vallás hamis illúzióját. BENKŐ (2003) szerint a redukcionista valláspszichológiák kifejezett valláskritikaként működnek. A redukcionista magyarázatokra az értéktelítettségük mellett az is jellemző, hogy a vallásos tapasztalatok elveszítik komplexitásukat és mindazokat a lehetséges tapasztalatokon túlmutató transzcendens jelentésüket, amely miatt vallásos és nem másfajta jelenségekről beszélhetünk egyáltalán.

Az empirikus valláspszichológiai kutatások és a vallásosság különböző pszichológiai modelljei azonban nem vezetnek szükségszerűen redukcionizmushoz. VIKTOR FRANKL (1997) dimenzionál-ontológiája – amely véleményem szerint meghatározó jelentőségű a valláspszichológia és általában a pszichológia számára – az ember kapcsán antropológiai egységességről beszél, amely az ontológiai különbségek és különböző létmódok ellenére létezik. Frankl – Nicolai Hartmann ontológiája és Max Scheler antropológiája alapján – úgy látja, hogy az ember többdimenziós létezőként fogható fel, akivel kapcsolatban a testi és lelki dimenziói (rétegei) mellett egy sajátos humán dimenzióról is beszélhetünk, amely egy sajátos komplex emberi minőségnek fogható fel. Frankl szerint a különböző szaktudományok mindig csak a nekik megfelelő rétegeket képesek feltérképezni, és megállapításaik nem írhatják le a komplexitásnak ezt a dimenzióját. Frankl példája szerint a pszichológia képes az emberi magatartás sokféle meghatározóját azonosítani, de bármennyire is átfogó és kimerítő módon ad számot a különböző tényezőkről, joggal törekedhetünk pl. arra, „hogy a látszólag mindenható feltételekkel szembeni /.../ szabadságot megidézzük” (FRANKL, 1997, 37). Nem mondhatjuk, hogy az ember semmi egyéb („nothing else”), mint amilyenek egy-egy tudomány a maga szemszögéből látja, hiszen ebben az esetben elveszítenénk az emberi minőség egyik olyan posztulátumát, amelyet a lélekgyógyászat sem utasít el: a szabadság

lehetőségét. Frankl szerint nem a szaktudományok által leírt determinizmusoktól és feltételektől való szabadságról van szó, hanem a valami irányában való szabadságról. „Az embernek szabadságában áll állást foglalni mindezen feltételekkel szemben, és éppen ez a valóban emberi lehetőség az, amelyet a pándeterminizmus tökéletesen figyelmen kívül hagy, kifelejt” (FRANKL, 1997, 38).

Frankl a dimenzionál-ontológia két alaptörvényét különbözteti meg.

„Az első így hangzik: ha egy és ugyanazt a dolgot saját dimenziójából olyan különböző dimenziókba vetítjük, amelyek alacsonyabbak, mint a sajátja, akkor a leképezések ellentmondhatnak egymásnak. Ha például egy poharat – amely mértanilag henger – a háromdimenziós térből a kétdimenziós alul- és oldalnézetbe vetíték, akkor az egyik esetben kör, a másik esetben téglalap keletkezik. Továbbá, a leképezés ellentmondáshoz is vezet annyiban, hogy mindkét esetben zárt alakzat jön létre, miközben a pohár egy nyitott edény.

A dimenzionál-ontológia második törvénye így szól:

(nem ugyanazon, hanem) különböző dolgok, saját dimenziójukból (nem különböző dimenziókba, hanem) ugyanabba a dimenzióba vetítve, amely alacsonyabb, mint a sajátjuk, a leképezések (nem mondva ellent egymásnak) többértelműek lehetnek. Ha például egy hengert, egy kúpot és egy gömböt a háromdimenziós térből a kétdimenziós alulnézet síkjába vetíték, akkor mindegyik esetben kört kapok. Tétélezzük fel, hogy olyan árnyékokról van szó, amelyeket a henger, a kúp és a gömb vet. Ekkor az árnyékok annyiban többértelműek, amennyiben – mivel egyformák – nem tudom róluk eldönteni, hogy egy henger, egy kúp vagy egy gömb vetette-e azokat”

(FRANKL, 1997, 39).

Az első törvényt az emberre alkalmazva mindez például azt jelenti, hogy amikor az embert a sajátos emberi dimenziójából a biológia vagy a pszichológia síkjára vetítjük, egymástól különböző, vagy akár ellentmondó leképezéseket kaphatunk: olyan szomatikus és pszichés jelenségeket, amelyek adott esetben egymásra nem vezethetők vissza. Ha a különböző leképezési eljárások közötti különbségeket nem egyszerűen a biológiai és pszichológiai síkok eltérésének következményeként értelmezzük, hanem a leképezés módszerekben lévő különbségek szerepét is figyelembe vesszük, akkor Frankl modelljében jól értelmezhető az is, hogy a különböző pszichológiai iskolák – bár egyaránt a pszichológiai síkra vetítik a komplex emberi jelenségeket – leképezései is különbözők, sőt ellentmondók lehetnek, hiszen különböző leképezési eljárást (vagyis különböző „nyelvet”) használnak. A dimenzionál-ontológiai megközelítés hangsúlyozza, hogy a szaktudományos leírások érvényessége nem jelenti azt, hogy az emberi minőség teljességét ábrázolná. Freud vallásértelmezésével

kapcsolatban erről Frankl a következőket írja: „Freud eléggé zseniális volt ahhoz, hogy tudja, elméletének hol van a dimenzionális színhelye. Ludwig Binswangernek ezt írta »Én az épületnek mindig csak a földszintjén és az alagsorában tartózkodtam«. A pszichologizmus formájában – mondhatni, egy patológizmuséban – jelentkező redukcionizmus kísértésének csak ott engedett, ahol erre a következtetésre jutott: »A vallás számára akkor találtam lakóhelyet alacsony házikómban, amikor az emberiségneurózis kategóriájába ütköztem«. Ebben márt tévedett Freud” ((FRANKL, 1997, 41).

A dimenzionál-ontológia második törvényére Frankl azt a példát hozza, hogy pszichiátriai síkon Dosztojevszkij nem különbözik más epilepsziás betegektől: ami ő a betegségén túl, az ebben a vetületben nem jelenik meg. Hozzá hasonlóan Bernadette Soubirous vallásos látomása ezen a szinten egy hisztériás nő vizionáló hallucinációinak bizonyul csupán. Vagyis a pszichiátriai síkon megalkotott diagnózis többértelmű marad egészen addig, amíg nem jelenik meg, ami „felette” található.

A dimenzionál-ontológiai megközelítés alkalmazása azonban korántsem jelenti azt, hogy a tudományos magyarázatokat tévedéseknek kellene tekinteni, szükségtelennek lehetne tartani, vagy a tudományosság szabályai felfüggeszthetők lennének. Frankl szerint:

„a tudománynak nemcsak joga, hanem kötelessége is, hogy a valóság sokdimenziós voltát kikapcsolja, hogy a valóságot leszűkítse, a valóság spektrumából egy frekvenciát kiszűrjön. A projekció tehát több, mint megengedhető: kötelező. A tudósnak fenn kell tartania azt a látszatot, hogy egy egydimenziós realitással van dolga. De tudnia kell, mit csinál, és ez azt jelenti, hogy ismernie kell azokat a hibaforrásokat, amelyek mellett a kutatást folytatnia kell”

(FRANKL, 1997, 42).

I.2 A vallás fogalmának meghatározásáról és a vallásosság mérésének problémájáról

A vallásos jelenségek empirikus pszichológiai vizsgálatában jelentkező egyik jellemző és meghatározó probléma a vallás és a vallásosság fogalmának meghatározási nehézsége, valamint az antropológiai kiindulópont tisztázása. BENKŐ (2003, 37) szerint „ezeknek a fogalmaknak a szabatos leírása és kifejtése nélkül a tudományos pszichológia a levegőben lóg”. Ugyanakkor már William James hangsúlyozta, hogy „a világ vallásainak rendkívül nagy száma, megjelenési formája és különbözősége már önmagában elegendő bizonyíték arra, hogy a »vallás« szónak nem lehet egyetlen princípiuma vagy lényege, hanem inkább gyűjtőnévnek tekinthető” (JAMES, 1994, 31). Ezért a saját munkája céljainak megfelelő, általa önkényesnek tartott meghatározást fogalmaz meg: a vallás „az egyénnek a magányban megnyilvánuló azon

érzelmei, tettei és tapasztalatai, amelyeket úgy fog fel, hogy kapcsolatban vannak azzal, amit isteninek tekint, bármilyen legyen is ez” (JAMES, 1994, 36. ford. BENKŐ, 2003).

James definíciójában a személy vallásosnak tekintett élményeire és viselkedésére teszi a hangsúlyt, s nem a vallás jelentését igyekezett meghatározni. (Eljárása megfelel általában a lélektan eljárásának, amikor a lélek meghatározása helyett a lelki jelenségek tanulmányozását tűzi ki céljául.) Hozzá hasonlóan a valláspszichológia történetében a különböző elméletalkotók a pszichológiai vizsgálódásaik számára a vallásosság számos munkadefinícióját fogalmazták meg. Ezekben a meghatározásokban – amelyekre általában operacionális definíciókat építettek – rendszerint a vallásosság is differenciáltan jelenik meg. Egységes vallásosság helyett számos kutató a vallásosság különböző formáiról beszél, s ezeket a formákat igyekszik empirikus vizsgálódásai számára pontosan mérhetővé is tenni. HOOD és munkatársai (2009) összegyűjtöttek néhány olyan meghatározó vallásosság-felfogást, amelyek nagy hatással voltak és vannak ma is a valláspszichológiára (I.2/1. táblázat).

I.2/1. táblázat: Különböző valláspszichológiai megközelítések vallásosság-definíciói

ALLEN, SPILKA (1967)	
elkötelezett (committed) vallás	„Absztrakt filozófiai nézőpontot alkalmaz: viszonylag egyértelmű jelentésű vallásos elképzelések és nyitott, rugalmas elköteleződés jellemzi a napi vallásos tevékenységeket” (205).
konszenzuális vallások	„Homályos, differenciálatlan, többjelentésű, semlegessé tett” (205). Kognitív értelemben leegyszerűsített és a személy számára kényelmes hit.
BATSON, VENTIS (1982)	
eszköz-szerű vallás	“A vallás más, nem-vallásos, önös célok eszköze” (151).
cél-szerű vallás	„A vallás végső célja önmagában van” (151).
CLARK (1958)	
elsődleges vallásos viselkedés	„Az isteni hiteles belső megtapasztalása és az egyén bármilyen erőfeszítése, amelyet azért tesz, hogy az életét az istenivel összhangba hozza” (23).
másodlagos vallásos viselkedés	„A kötelesség nagyon rutinszerű és lélektelen elvégzése” (24).
harmadlagos vallásos viselkedés	„Egyfajta vallásos rutin vagy konvenció, amelyet egy másik személy tekintélye alapján fogadnak el” (25).

I.2/1. táblázat (folytatás): Különböző valláspszichológiai megközelítések vallásosság-definíciói

FROMM (1950)	
tekintélyelvű vallás	„E vallási típusba tartozók számára a fő erény az engedelmesség, a legfőbb bűn pedig az engedetlenség” (35).
humanisztikus vallás	„A vallás e típusának középpontjában az ember és az ő ereje áll... értéke az önmegvalósítás, nem az engedelmesség” (37).
HUNT (1972)	
szó szerinti vallás	„Bármilyen vallásos kijelentés szó szerint vétele, mindenféle rákérdezés nélkül” (43).
a szószerintiséget elutasító vallás	A szó szerint értett vallásos kijelentések egyszerű elutasítása.
mitologikus vallás	A vallásos kijelentések újraértelmezése annak érdekében, hogy megkeressék a mélyebb szimbolikus értelmét.
JAMES (1902/1985)	
egészséges kedélyűség	Optimista, vidám, extrovertált, szociális hit: „arra irányuló tendencia, hogy minden dologra jóként tekintszen” (78).
beteges kedélyűség	„A tapasztalatszerzésnek az a módja, amely a dolgokban alapvetően a gonosz megnyilvánulását látja” (36). A pesszimizmus, bánat, szenvedés és tépelődés hite.
LENSKI (1961)	
doktrinális ortodoxia	„Az előírt tanok intellektuális elfogadását hangsúlyozza” (23).
áhitatosság	„Az istennel való privát vagy személyes kapcsolat fontosságát hangsúlyozza” (23).
MCCONAHAY, HOUGH (1973)	
kötelesség-orientált, másokat büntető	„Az a vallásos meggyőződés... amelynek középpontjában az isten más emberekre irányuló haragja van... a rosszat tevők megbüntetését hangsúlyozza” (55).
kötelesség-orientált, önbüntető	„A saját értéktelenség és gonoszság érzése... a büntetés iránt megnyilvánuló szükséglet és az a meggyőződés, hogy az mindenképp be fog következni” (56).
szeretet-orientált, önmagára irányuló	„A saját bűnök megbocsátására irányuló orientáció” (56).
szeretet-orientált, másokra irányuló	„Az embereknek mint isten teremtményeinek a közös humanitását hangsúlyozza, valamint isten szeretetét... amely az egész világ megváltásával kapcsolódik össze” (56).
kultúra-orientált, konvencionális	„Inkább kulturálisan, mint teológiailag orientált... értékek” (56).

(HOOD és mtsai, 2009, 34)

A táblázatban ábrázolt modellek mellett természetesen még számos más vallásosság-fogalom és osztályozási szempont létezik a valláspszichológiában. A táblázat nem szerepelteti pl. az ALLPORT ÉS ROSS (1967) által leírt híres intrinzik és extrinzik vallásos orientációt.

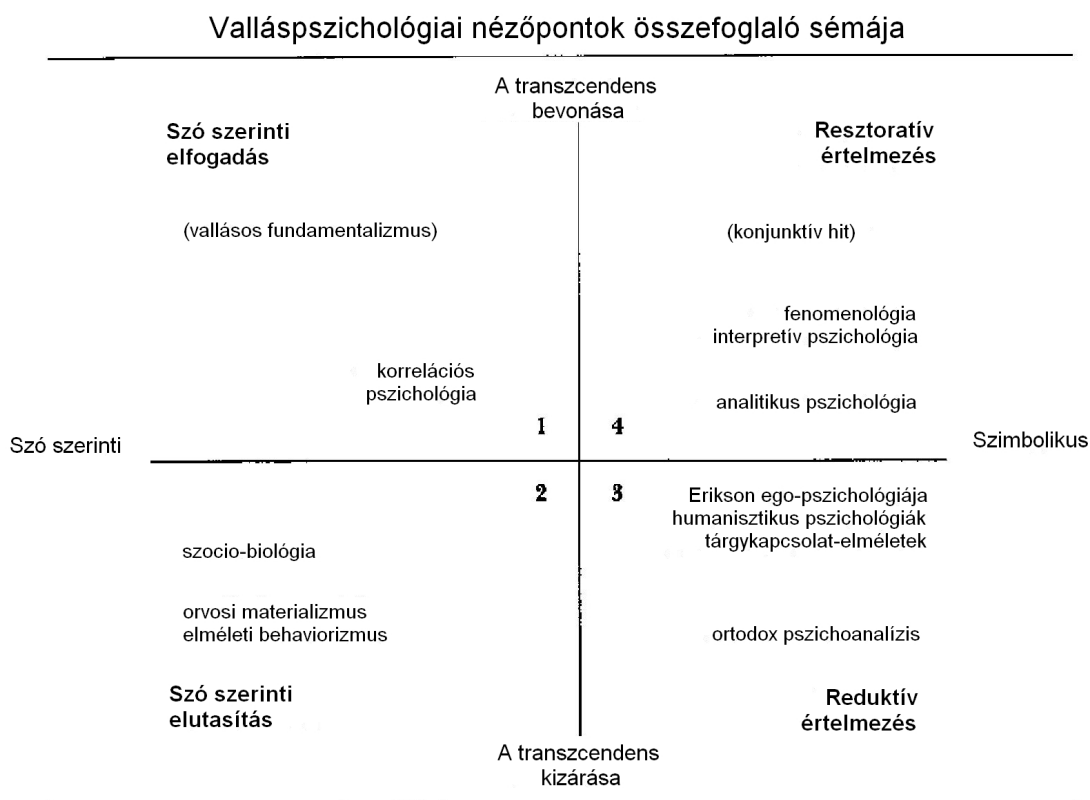
I.3 David Wulff valláspszichológiai modelljéről

Ebben a munkában egy olyan vallásosság-felfogás alapján tanulmányozzuk a kötődés és a vallásosság kapcsolatát, amely két, egymástól független dimenziót feltételez a vallásos tapasztalatok hátterében. HUTSEBAUT (1996) Kritika Utáni Vallásosság Skálájának egyik dimenziója annak a mértékét fejezi ki, hogy a személy mennyire fogadja el a transzcendens valóság létezését. A „transzcendens bevonása”-skálától független „szimbolikus értelmezés”-skála pedig azt mutatja meg, hogy a személy a vallásos kijelentések és kifejezési formák (vélekedések, képek, rituálék) értelmezésében hol helyezkedik el azon a skálán, amelynek egyik pólusán a szó szerinti értelmezés áll, a másikon pedig a szimbolikus értelmezés.

Hutsebaut e két skálát DAVID WULFF (1997) valláspszichológia-történeti kézikönyvének epilógusában megjelent összefoglalója alapján alkotta meg. Wulff, miután a különböző pszichológiai irányzatok vallásosság-hoz való viszonya szempontjából részletesen rekonstruálja a valláspszichológia történetét, arra a következtetésre jut, hogy a pszichológiai iskolák illetve megközelítésmódok jelentős része elhelyezhető egy kétdimenziós modellben (I.3/1. ábra).

A „transzcendens bevonása” és a „szimbolikus értelmezés” dimenziói Wulff szerint jól kifejezik a különböző pszichológiai elképzelések vallásokhoz való attitűdjét. Az empirikus valláspszichológiai nézőpontokra vonatkozóan pl. a következőt írja: „Nem véletlen, hogy az objektív pszichológiai megközelítések a szó szerinti oldalon csoportosulnak, hiszen azzal, hogy elutasítja az emberi szubjektivitáshoz való közvetlen hozzáférés lehetőségét, az objektív attitűd erősen korlátozza saját képességét a metaforikus és szimbolikus jelentések megragadására” (WULFF, 1997, 635). Wulff modelljének két dimenziója alapján négy vallásos attitűd jelenik meg. A sémában Wulff nemcsak azt ábrázolja, hogy a különböző megközelítésmódok melyik negyedbe tartoznak, hanem a negyeden belüli elhelyezkedésük arra is utal, hogy melyik másikhoz vannak közelebb. Wulff továbbá hangsúlyozza, hogy a négy attitűd nemcsak a pszichológiai irányzatoknál érvényes, hanem a valláshoz való viszony személyes formáinál is.

I.3/1. ábra: Wulff modellje a valláspszichológiai szempontból releváns pszichológiai nézőpontok egymáshoz való viszonyáról

(WULFF, 1997, 635)

Az első negyed, a „szó szerinti elfogadás” attitűdje a transzcendens valóság elfogadását és a vallásos kijelentések szó szerinti értelmezését jelenti. A pszichológiai megközelítések közül a korrelációs pszichológiát sorolja ide WULFF (1967), mert szerinte ennek a legfőbb eszközei, a kérdőívek rendszerint szó szerinti terminusokban definiálják a vallást, s azért is, mert sok kutatást „többé-kevésbé a konzervatív nézőpont védelmében folytatnak” (WULFF, 1997, 635). A személyes attitűdök közül az „ortodox, illetve ennek markánsabb formája, a fundamentalista vallásosság tartozik ide” (HORVÁTH-SZABÓ, 2003, 131). Ez a vallásos attitűd, amely kis jelentőséget tulajdonít a vallásos tanok történelmi és pszichológiai kontextusának, különböző kutatások szerint pozitívan korrelál az előítéletességgel (WULFF, 1997) és a konzervatív nézőpont érvényességét megkérdőjelező személyek elutasításával is összekapcsolódik. Ricouer más összefüggésben bírálta a szó szerinti értelmezést, amely szerinte pl. azzal, ahogyan az édenkerti bűnbeesést fogja fel és kapcsolja össze az eredendő bűn tanával, maradandó károkat okozott az emberi léleknek (idézi WULFF, 1997).

A második negyed a „szó szerinti elutasítás” attitűdjének felel meg. Az ide tartozó irányzatok és személyek a vallásos nyelvet szó szerint értelmezik, s elutasítják a vallásos kijelentéseket. Ezt a pozíciót egyik jelentős képviselője, az antropológus Ernest Gellner a

„racionális fundamentalizmus” nézőpontjának tartotta, amely a tudományosság formális elvei és a tudományos módszer működtetésén kívül nem fogad el más megismerési módot, ezért kifejezetten deszakralizálásra törekszik (WULFF, 1997). Wulff szerint a behaviorista pszichológia (pl. Skinner és Vetter), a szocio-biológiai (pl. Wilson és Cambell) és az orvosi materialista irányzatok (amelyek hajlamosak arra, hogy a vallásos jelenségeket fiziológiai működészavar következményének tekintsék) tartoznak ebbe a csoportba. Ezek a megközelítésmódok az objektivitásra törekedve teljesen szem elől téveszthetik a vallásos kijelentések metaforikus jelentését, így a vallásos jelenségek vizsgálatában kifejezetten redukcionista. Ugyanakkor a szocio-biológiai nézőpontot képviselő Cambell a tradicionális vallásos tanításoknak evolúciós adaptív értéket tulajdonít (Wulff ezért helyezi a negyeden belül magasabba, az első negyedhez közelebb, mint a másik két megközelítést). Az egyéni élet szintjén a „szó szerinti elutasítás” pozíciója az ateizmus attitűdjének felel meg (WULFF, 1997). Azok a személyek, akik ide tartoznak, kevésbé dogmatikusak, intelligensek és inkább intellektuális beállítódásúak, mint a vallásos személyek nagy része, ugyanakkor jelentős részüknél az erős kiábrándultság traumatizált és boldogtalan gyermekkorral, illetve az apa halálával vagy a családból való kilépésével is összefügghet.

A harmadik negyed elnevezése – „*reduktív értelmezés*” – Ricoeur hermeneutikájából származik, aki szerint „a hit olyan megértési folyamat eredménye, amely a „személyt és a közösséget egy isteni, egy transzcendens jelentés megértésének létállapotába helyezi, azaz hithez juttatja” (BÓKAY, 1997, idézi HORVÁTH-SZABÓ, 2003, 131). Ricoeur szerint ezzel kapcsolatban a modern hermeneutikának két ellentétes irányú, de egymást kiegészítő feladata van. Az egyik a redukció vagy demisztifikáció (ennek célja a vallásos szimbólumok babonáktól és illúzióktól való megtisztítása), a másik a resztoráció vagy a vallásos nyelv jelentéseinek újbóli megalkotása, amelynek során „a gyanú tárgya újra a megértés és a hit tárgyává válik” (WULFF, 1997, 638). Ebben a kettős folyamatban a resztorációt „racionális hitnek” lehet nevezni; racionálisnak, mert interpretációról van szó, s hitnek azért, mert „az értelmezés által egy második naivitást keres” (RICOEUR, 1970, idézi WULFF, 1997, 638). A reduktív értelmezés önmagában szemlélve hasonló a „szó szerinti elutasítás” pozíciójához, amennyiben elutasítja azt a transzcendens realitást, amelyre a vallásos nyelv és a vallásgyakorlás utal. Abban viszont különbözik tőle, hogy a vallásos nyelvet és rituálékat metaforikus jellegűnek tartja, s elfogadja, hogy ezek valamilyen rajtuk túlmutató jelentéssel bírnak, s ilyen értelemben egy mélyebb tartalmat fejeznek ki. Ez a mélyebb tartalom ugyanakkor nem transzcendens, hanem pl. az emberi természet meghatározó részére illetve működésmódjára vonatkozik, amely feltárása a tudomány feladatai közé tartozik. Wulff a reduktív értelmezés tipikus példjaként Freud pszichoanalízisét hozza fel. A tárgykapcsolat-

elméleti és a humanisztikus pszichológia, valamint Erikson pszichológiája szintén ebbe a negyedbe helyezhető, s „feljebb”, mint az ortodox pszichoanalízis, mert ezek az iskolák általában alapvetően pozitív szerepet tulajdonítanak a vallásnak. Azok a személyek, akiket a reduktív interpretáció illúzióvesztése jellemez, Wulff szerint szociálisan érzékenyek, viszonylag előítélet-mentesek, eredeti gondolkodásúak, de ugyanakkor szorongók. (Wulff az azokkal a skálákkal végzett korrelációs vizsgálatokra hivatkozik, amelyek a reduktív interpretációhoz hasonló konstruktumot mérnek, mint pl. Hunt Mitológiai skálája, Batson Vallásos Keresés Skálája és Barron Felvilágosult Hitetlenség skálája.)

A negyedik negyed a „*resztoratív értelmezés*” attitűdjének a helye. BELLAH (1970, idézi WULFF, 1997) „szimbolikus realizmusnak” nevezte ezt az értelmezésmódot, amely a „szó szerinti elfogadás” pozíciójához hasonlóan elfogadja a transzcendens valóság létezését, de nem ugyanabban az „abszolút” értelemben. A *resztoratív értelmezésmód* a vallásos nyelv és vallásos elképzelések mögött olyan szimbolikus jelentéseket keres, amely részben ezekben lakik, de igazi – a pozitív tudományok által teljes komplexitásukban befoghatatlan – értelmük a nyelvi kifejezéseken és a konkrét képeken túlmutat. Wulff szerint ehhez a gondolkodásmódhoz tartozik pl. Rollo May és Viktor Frankl pszichológiája, valamint Koepf interpretív valláspszichológiája. Wulff azokat a személyeket, akik a negyedik negyedbe tartoznak, úgy jellemzi, mint akik a Piaget által leírt posztformális gondolkodás szakaszához tartoznak. Vallásos gondolkodásukat többek között a történelmi relativizmus – annak a tudata, hogy egy meghatározott korban és kultúrában történik más korokban létrejött szövegek, cselekvések és szimbólumok értelmezése – és a dialógusjelleg – annak a felismerése, hogy a szimbólumok jelentése többértelmű és sokrétű, melyhez a folytonos dialógus visz közelebb – határozza meg (HORVÁTH-SZABÓ, 2003). Az ebbe a szakaszba tartozó személyekre a metaforikus gondolkodás mellett a pozitív ego-integritás, intellektuális érdeklődés, az etnocentrikus attitűd hiánya, az énerő magas értéke, autonómia és pszichológiai egészségesség jellemző. (Wulff részben Hutsebaut Történelmi Relativizmus Skálájával végzett korrelációs vizsgálatokra, részben Barron interjúira támaszkodott.)

Wulff modelljében a különböző pszichológiai irányzatok jelentős része jól elhelyezhető, ugyanakkor vannak kivételek is. William James valláspszichológiája például Wulff szerint olyan komplex, hogy egyszerre három negyedbe is beletartozik: az a megvetés, amivel a vallási szimbólumokhoz viszonyult, a második negyedbe helyezné, de a tudatalatti szelfről szóló elmélete és a hit következményeinek hangsúlyozása a harmadik negyedhez, a mások transzcendens tapasztalataira vonatkozó érzékenysége pedig a negyedik negyedhez sorolná.

I.4. A Kritika Utáni Vallásosság Skáláról

WULFF (1997) összefoglaló sémájának pozícióit úgy mutatja be, hogy mindegyiknél röviden kitér az oda tartozó személyek rövid pszichológiai jellemzésére is. A különböző negyedekhez tartozó vallási attitűdök mérése és empirikus vizsgálata azonban több problémát is felvetett. Egyrészt csupán egészen különböző elméleti alapon nyugvó kérdőívekkel voltak megközelíthetők, s ezért rendkívül nehezen lehetett a különböző típusokat összehasonlítani. Másrészt a reztoratív értelmezés attitűdjének mérésére nem állt rendelkezésre megfelelő eszköz. A wulffi modell operacionális rekonstruálására Hutsebaut vállalkozott a Kritika Utáni Vallásosság Skála kidolgozásával, amelynek egyik legjelentősebb újdonsága a második naivitással jellemezhető vallásosság empirikus megragadása volt. A skála elnevezése arra utal, hogy a második naivitás attitűdje a vallással szembeni kritikát követően alakulhat ki (HORVÁTH-SZABÓ, 2003). A skála első verziója egy 24 tételű kérdőív volt (HUTSEBAUT, 1996), amely azonban csupán három alapidimenziót tartalmazott, ezért nem volt képes megfelelően reprezentálni a Wulff-modellben szereplő négy attitűdtípust. A skála átdolgozott változata már 33 tételt tartalmazott (a velük való egyetértés mértékét egy 7-fokú Likert-skálán kell megjelölni), amelyek 4 faktorba szerveződtek: ezeknek a faktoroknak a *jelentése* már jól megfeleltethető volt az elméleti modell pozícióinak (HORVÁTH-SZABÓ, 2003). Az első negyedhez az „*ortodoxia*” vagy „*fundamentalizmus*” skála (8 tétel), a másodikhoz a „*külső kritika*” skála (9 tétel), a harmadikhoz a „*relativizmus*” (7 tétel), a negyedikhez pedig a „*második naivitás*” skálája (8 tétel) illeszkedett. Hutsebaut kialakított ezeken kívül egy ötödik alskálát is („*történelmi relativizmus*”), amely 7 tételéből 3 a második naivitás, 4 pedig a relativizmus skálából származik. A 33 tételű kérdőív magyar verzióját HORVÁTH-SZABÓ KATALIN (2003) dolgozta ki.

A Kritika Utáni Vallásosság Skálával mért faktorok alapján különböző egyéni mintázatok képezik le egy személy vallásosságát. Így a kérdőív alkalmas arra, hogy igen finom egyéni különbségeket mutasson meg, viszont az egyéni mintázatok gyakran nem megfelelően illeszkednek a wulffi pozíciókhoz. A Kritika Utáni Vallásosság Skála négy- illetve ötfaktoros használata során homályossá válhat az eredeti koncepció egyik alapvető eleme, hogy a vallásosság iránti attitűd két független dimenzióra (a transzcendens bevonása és a szimbolikus értelmezés dimenziójára) vezethető vissza, s ezek alapján jelölhető meg egy-egy személy helye a kétdimenziós térben. Ezen kívül további nehézségként jelentkezett, hogy a gyakorlatban a faktorok közötti korreláció meglehetősen magasnak bizonyult.

Ennek a problémának a megoldására vállalkoztak FOUNTAIN és munkatársai (2003), akik a meglévő empirikus adatokat újraelemelve azt találták, hogy többdimenziós skálázással

(MDS) a skála tételei valóban elhelyezhetők egy kétdimenziós térben. Mivel azonban ez az eljárás nem alkalmas az egyéni különbségek kezelésére, olyan új módszert fejlesztettek ki, amellyel ezek is megragadhatók. Többlépcsős eljárásuk első lépése a válaszbeállítódásra való korrigálás volt (amelyre azért volt szükség, mert a tapasztalatok szerint az egyetértés illetve az elutasítás tendenciái jelentősen befolyásolhatják az egyén vallásosságához való viszonyának a megismerését), amelyet főkomponens-elemzés követett. Az ennek során kapott első két faktort speciális módon, a merőleges Prokrusztész-forgatással transzformálták. Ez a módszer alkalmas két faktorstruktúra közötti illeszkedés mértékének a megállapítására. A Kritika Utáni Vallásosság Skála esetében FOUNTAIN és munkatársai (2003) többes minta elemzése alapján hozták létre azt a faktorstruktúrát, amely a kérdőív tapasztalati struktúrájának tekinthető, s amely a nemzetközi kutatásokban referenciaként szolgál. Ennek az a szerepe, hogy a módszert használó kutatók a Prokrusztész-forgatással e referencia-struktúra felé forgatják az egyes vizsgálatokban kapott komponenssúly-mintázatokat. Ezzel az eljárással egyrészt minden újabb kutatás adatairól eldönthető, hogy milyen mértékben illeszkednek a már meglévő felmérésekhez, másrészt ez biztosítja azt is, hogy a kapott faktorok a Wulff- és Hutsebaut-féle dimenziókként legyenek értelmezhetők. Az illeszkedés mértékét a Tucker-féle phi értéke fejezi ki. A különböző kutatásokban a Prokrusztész-forgatás után kapjuk meg a személyenkénti (transzformált) főkomponens-értékeket, amelyek (megfelelő illeszkedés esetén) a „transzcendens bevonása” és a „szimbolikus értelmezés” dimenziói – vagyis a Kritika Utáni Vallásosság Skála két alszála – értékeinek tekinthetők. A számítás módjából következően e skálák egymással nem korrelálnak, átlagértékük 0, szórásuk pedig 1. A módszer magyar nyelvű összefoglalója MARTOS és munkatársai (2009) munkájában jelent meg.

Ezzel az eljárással az is lehetővé vált, hogy a Kritika Utáni Vallásosság Skála különböző kultúrákban történő felhasználásainak adatait össze lehessen vetni az eredeti flamand változattal. Továbbá nemcsak keresztényekkel, hanem pl. muzulmán vallású személyekkel felvett kérdőívek esetében is ellenőrizni lehet az illeszkedést (természetesen azzal a feltétellel, hogy a kérdőívben szereplő tételeket megfelelő módon adaptálták az adott kultúrára). FOUNTAINE és YIN (2006) azt találta, hogy a muszlim személyekkel felvett kérdőívek alapján előálló faktorstruktúra jól illeszkedik a referencia-struktúrához, ami azt is jelenti, hogy a Kritika Utáni Vallásosság Skálával feltárható két dimenzió (és ezzel a négy különböző attitűd) nemcsak a keresztény, hanem más kultúrában is kimutatható a vallásos tapasztalatok sokszínűsége mögött.

Ezt az eljárást több kutatásban is alkalmazták és igen jól értelmezhető eredményekre jutottak, ugyanakkor indokolt lehet a kérdőív eredeti használati módja is (pl. DEZUTTER és mtsai, 2006).

A főkomponens-elemzésre épülő kiértékelő rendszer használata jelenik meg a kérdőív rövidített változataiban is. Belgiumi és magyarországi kutatócsoportok egymással párhuzamosan dolgozták ki e rövidítéseket, egyaránt 18 tételt (melyek a flamand és a magyar verzióban különbözőek) tartva meg az eredeti 33-ból (DURIEZ és mtsai, 2005; MARTOS és mtsai, 2009).

Elsősorban belgiumi mintákon számos kutatási eredmény született már azzal kapcsolatban, hogy a transzcendens bevonása és a szimbolikus értelmezés skálái milyen személyiségvonásokkal, értékpreferenciákkal, politikai attitűddel függenek össze. Az I.4/1. táblázat ezeket az eredményeket foglalja össze (MARTOS és mtsai, 2009, 644).

I.4/1. táblázat: A Kritika Utáni Vallásosság Skála két dimenziójának összefüggése más pszichológiai jellemzőkkel

PSZICHOLÓGIAI JELLEMZŐK	TRANZSCENDENCIA BEVONÁSA (VS. TRANZSCENDENCIA KIZÁRÁSA)	SZIMBOLIKUS ÉRTELMEZÉS (VS. SZÓ SZERINTI ÉRTELMEZÉS)
személyiségvonások (Ötfaktoros Modell)	nincs összefüggés	magasabb Nyitottság és Barátságosság
értékek	alacsonyabb hedonizmus, magasabb tradíció és konformitás	magasabb én-transzcendencia, alacsonyabb én-kiterjesztés
kulturális attitűdök	konzervatív, tekintélyelvű jobboldali nézetek (Belgium)	kevésbé konzervatív és tekintélyelvű jobboldali nézetek (Belgium)
előítéletesség, szociális dominancia attitűd	nincs összefüggés	negatív összefüggés
morális kompetencia	nincs összefüggés	pozitív összefüggés
empátia	nincs összefüggés	pozitív összefüggés
kognitív stílus	rend, strukturáltság, és előrejelezhetőség preferenciája	ellentmondásosság tűrése, és a zárt gondolkodás hiánya
identitásfejlődés (serdülőkor)	szülők, tekintélyszemélyek, vonatkoztatási csoportok elvárásaira fogékonyabb	aktív identitás keresés, kevesebb halogatás

(MARTOS és mtsai, 2009, 644)

A különböző kutatási eredmények azt mutatják, hogy a transzcendens bevonása általában nem, inkább a szimbolikus értelmezés függ össze a különböző személyiségvonásokkal. Magasabb nyitottsággal és barátságossággal, morális kompetenciával és empátiával, valamint alacsonyabb előítéletességgel jár az értelmezés szimbolikus módja.

Az értékek és attitűdök tekintetében, valamint a kognitív stílus és az identitásfejlődés vonatkozásában ugyanakkor mindkét skálának van előrejelző értéke. Az összefoglaló táblázat alapján azt mondhatjuk, hogy az empirikus kutatási eredmények kifejezetten támogatják a Wulff modelljére épülő elvárásokat, s ezzel megerősítik az elmélet érvényességét.

E dolgozat egyik célkitűzése ezekhez a kutatásokhoz kapcsolódik. A kötődéseméleti megközelítésmódot igyekszik összekapcsolni Wulff valláspszichológiai modelljével, s a Kritika Utáni Vallásosság Skálával mért két alapidimenzió valamint a kötődési jellegzetességek összefüggéseit keresi.

II. A kötődéelmélet

II.1. A kötődéelmélet alapjai

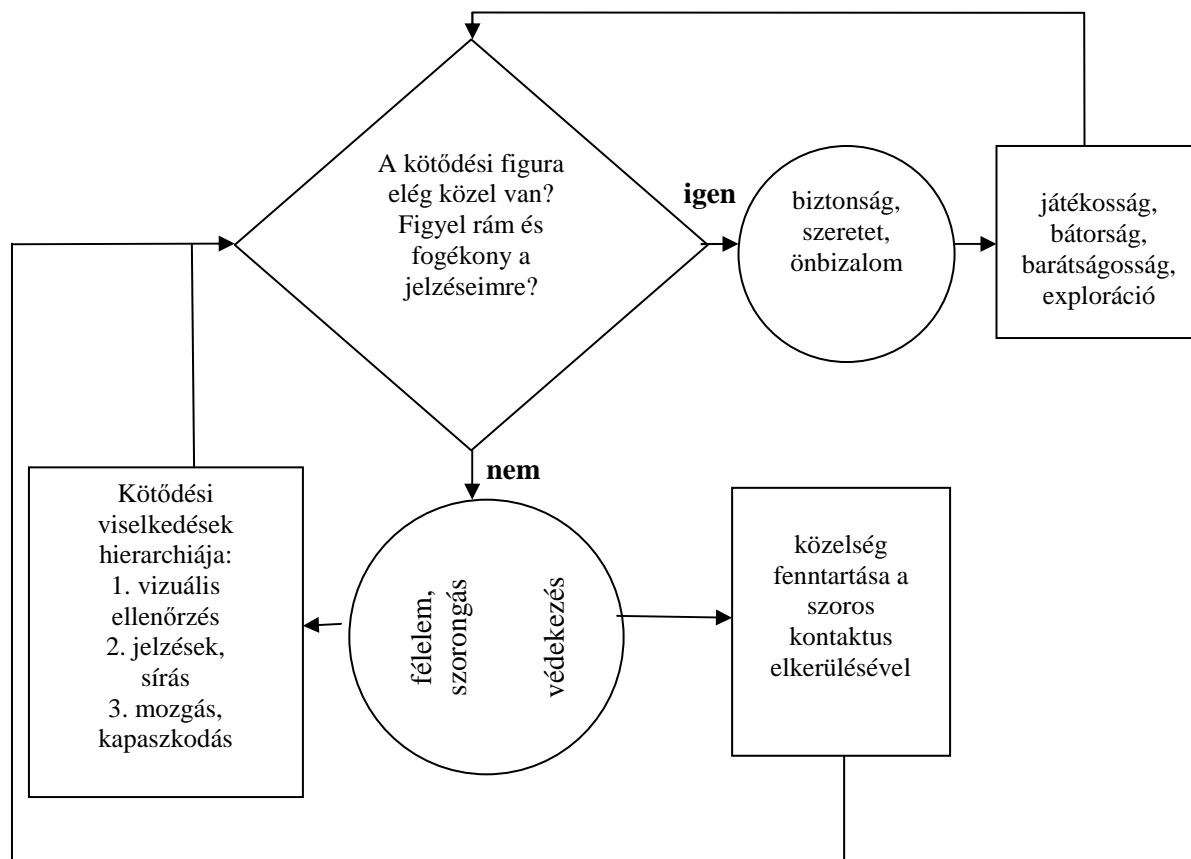
A kötődéelmélet kidolgozása John Bowlby nevéhez fűződik, aki 1950-ben kezdte vizsgálni a nem megfelelő anyai gondozásnak a korai személyiségfejlődésre való hatásait. 1951-ben megjelent dolgozatában, a „*Maternal care and mental health*” –ben áttekintette a nem megfelelő gondozás és az anyától való megfosztottság káros hatásaira vonatkozó kutatási eredményeket, felhívta a figyelmet a gyermekek erős szeparációs szorongására és ajánlásokat fogalmazott meg azzal kapcsolatban, hogyan lehet elkerülni, vagy legalább enyhíteni a hosszú távú ártalmas hatásokat (BOWLBY, 2009). Ettől a munkától elindulva kereste Bowlby, hogy milyen tényezők játszanak szerepet abban, hogy a gyermek és anyja között rendkívül erős kötelék épül ki. A kötelék alapjainak magyarázatát részben az etológiában (pl. a Konrad Lorenz által leírt imprinting jelenségében), részben a rendszerszemléletben és részben a kognitív fejlődéslélektanban találta meg. A gyermek és anyja között kialakuló kötődést olyan veleszületett önálló biológiai rendszernek tekintette, amely megkülönböztethető más viselkedési rendszerektől, pl. a szexualitástól és a táplálkozástól.

A kötődési rendszer olyan etológiai-pszichológiai szabályozó struktúra, amelynek a célja a megbízható és biztonságot nyújtó gondozó közelségének és elérhetőségének a biztosítása. Azokban a helyzetekben, amikor a csecsemőt külső vagy belső stressz éri, a kötődési rendszer aktiválódik: a csecsemő jelzéseket ad a biztonság helyreállítása érdekében, s keresni kezdi a biztonságot nyújtó személy közelségét. Az a személy, aki rendszeresen és megbízhatóan reagál a jelzéseire, igen hamar kitüntetetté válik a csecsemő számára. Ő lesz a kötődési figurája, aki felé átlagosan már hat-hét hónapos korban megkülönböztetett módon küldi a jelzéseit, és akinek a közelsége elsőrendű fontosságúvá válik. HAZAN és SHAVER (1994) kiemeli, hogy az *ismerősség* és a *csecsemő jelzéseire való fogékonyság* alapján válik a gondozó (rendszerint az anya) kötődési figurává. Bowlby-ra támaszkodva hangsúlyozzák, hogy a kötődési figurának három alapvető ismertető jegye van. Az egyik abban áll, hogy a veszéllyel, szorongással, stresszel és negatív érzelmekkel járó helyzetekben a csecsemő számára biztonságos menedéket (*haven of safety*) nyújt. A másik abban, hogy kielégíti a csecsemő vágyát arra, hogy a közelében legyen, valamint megakadályozza kettejük szeparációját (*proximity maintenance*). Végül biztos bázisként (*secure base*) lehetővé teszi a baba számára a világ magabiztos explorációját, s azt, hogy a csecsemő eltávolodjon tőle, majd érzelmi feltöltődésért újra visszatérjen hozzá.

A kötődési rendszer működésének vázlatos sémáját a II.1/1. ábra mutatja be (HAZAN, SHAVER, 1994). A csecsemő a környezetével kapcsolatba lépve folyamatosan teszteli, hogy

megfelelő biztonságban van-e, vagyis a kötődési figurája közelben van-e, figyel-e rá és fogékony-e a jelzéseire. Ha igen, akkor átéli, hogy fontos és szeretik őket, s az így megtapasztalt biztos bázissal és önbizalommal a háttérben felszabadultan és kreatívan játszhat, felfedezheti a körülötte lévő ismeretlen világot és egyre távolabb merészkedhet a kötődési figurától (folytonosan ellenőrizve, hogy nem került-e már túlságosan is távol). Ha azonban az alapvető kérdésére a válasz nem, akkor félni és szorongani kezd, stresszt él át, ami aktivizálja a kötődési rendszer működését és kötődési viselkedésformák jelennek meg. Ezek a viselkedések egy sajátos hierarchiába szerveződnek: előbb a csecsemő csupán szemmel keresi a kötődési figurát, s ha nem találja, vagy nem nyugszik meg ettől, hanggal is jelez, végül fizikailag közelít hozzá, hogy megkapaszkodhasson benne. Feltételezhető, hogy a csecsemő kötődési rendszerével egy időben az anya részéről egy gondoskodó rendszer is működésbe lép, amely a gyermek jelzéseire és szükségleteire való fogékonyságot segíti (KIRKPATRICK, 1995). A kötődési viselkedések addig maradnak fenn, amíg céljukat el nem érik, s helyre nem állítják a kötődési figurával való biztonságos közelséget (amely a helyzet és a belső állapotok függvényében változik, például stressz vagy betegség esetén nagyobb közelségre vágyik a csecsemő). Ennek a viselkedési hierarchiának a működése jelenti a kötődési rendszer aktivációs állapotát. Folyamatos kötődési viselkedésekhez (kereséshez, ellenőrzéshez, síráshoz és görcsös kapaszkodáshoz) vezet, ha a kötődési viselkedés csupán esetlegesen, kiszámíthatatlanul éri el a célját, mert az anya nem megfelelő következetességgel válaszol a csecsemő jelzéseire, s ezzel bizonytalanságot teremt. Ebben az esetben a kötődési rendszer krónikus aktivációs állapotáról van szó. Ha viszont a csecsemő közelségkeresése rendszeresen és kiszámíthatóan sikertelen marad, vagyis az anyja elhanyagolja vagy bántalmazza, akkor a további traumák elkerülése érdekében megtanulhatja, hogy leállítsa a kötődési rendszer aktivációját. Bowlby szerint ennek egyik módja a kötődési figura viselkedésére vonatkozó információ védekezés-jellegű kizárása (BOWLBY, 1969). A sajátos védekezési mechanizmus következményeként a közelséget (és ezzel a biztonság illúzióját) úgy igyekszik fenntartani, hogy közben a – sérüléssel fenyegető – szoros kontaktust igyekszik elkerülni. Az eredményes és biztonságot teremtő kötődési viselkedés a II.1/1. ábra jobb felső részéhez kapcsolható, a kötődési rendszer krónikus aktivációja a bal alsó részhez, míg az aktiváció gátlása a jobb alsó részhez köthető.

II.1/1. ábra: A kötődési rendszer működésének sémája

(HAZAN, SHAVER, 1994)

Az első év végére a csecsemőben a gondozójával való kapcsolat tapasztalatai nyomán belső reprezentációk, mentális modellek alakulnak ki önmagáról, a gondozóról és arról, hogy milyen interakciók zajlanak közöttük. Ez a kognitív struktúra belső munkamodellként (BMM) működik, s meghatározza a gyermek kapcsolatait. Minőségük nagyban függ attól, hogy az anya (vagy gondozó) hogyan bánik a csecsemővel: milyen mértékben érhető el a számára és mennyire fogékony a jelzéseire.

Az anya és csecsemő kapcsolatának empirikus kutatásában Mary Ainsworth végzett úttörő munkát. Olyan laboratóriumi helyzetet alakított ki (az „idegen helyzet”-kísérletet), amelyben empirikusan vizsgálható volt a kötődési viselkedés és az annak háttérében lévő belső munkamodell. A vizsgálati helyzetben az anyákat és gyermekeiket rövid időszakokra szétválasztotta egymástól majd „újra egyesítette” őket, s a kísérlet bizonyos periódusában a gyermek egy idegennel maradt kettesben a vizsgálati helyiségben. A gyermekek reakciói alapján Ainsworth háromféle kötődési mintázatot azonosított (AINSWORTH és mtsai, 1978). A *biztonságosan* kötődő babák stresszt és szorongást éltek át, amikor az anyjuk távozott, de hamar megnyugodtak, amikor újból visszatért. A *szorongó-ambivalens* csecsemők kétségbeestek, pánikszerűen reagáltak anyjuk távollétére, és akkor sem nyugodtak meg igazán, amikor visszatért. A *szorongó-elkerülő* csecsemők látszólag nyugodtan vették

tudomásul anyjuk távozását és visszatértét, de a fiziológiai mérések magas stresszt mutattak ki náluk is. MAIN és SOLOMON (1990) egy negyedik típusal egészítették ki Ainsworth három kötődési mintázatát-t, amit *dezorganizált* mintázatnak neveztek el. A dezorganizált csecsemők atipikus és bizarr, disszociatív állapotra emlékeztető viselkedése arra utalt, hogy a rövid szeparáció hatására viselkedésszerveződésük összeomlott. MAIN és HESSE (1990) szerint a dezorganizált kötődési mintázat háttérében a szülő feldolgozatlan traumája áll, ami időnként ijedt-ijesztő viselkedéshez vezet.

A laboratóriumi vizsgálatok mellett természetes otthoni környezetben is vizsgálták az „idegen helyzet”-kísérletben azonosítható kötődési mintázatokat, s megerősítették a korábbi eredményeket. VAN IJENDOORN és munkatársai (1992) nem-klinikai mintán vizsgálták a csecsemő-anya párosok interakcióit, s azonosították a négy kötődési típust.

A belső munkamodell kognitív sémaként működik, s meghatározza a növekvő gyermek és később a felnőtt kötődéssel kapcsolatos tapasztalatait, elvárásait, gondolatait, érzelmeit és viselkedését. Számos empirikus kutatás megmutatta, hogy az első év végére kialakult kötődési stílusok fennmaradnak az óvodás- és iskolás korban is, sőt meghatározzák a felnőttkori kötődést is (GROSSMANN és mtsai, 2005). WATERS és munkatársai (2000) húsz évet átfogó longitudinális vizsgálatukban azt találták, hogy a gyermekkori kötődési mintázatok nagymértékben megőrződnek még ilyen hosszú időn keresztül is, ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet, hogy a negatív életesemények (pl. szülő halála, pszichiátriai megbetegedése, válás, életveszélyes betegségek, családtag általi fizikális vagy szexuális bántalmazás), a belső munkamodellek módosulását eredményezhetik. Vagyis e kognitív sémák a kötődési helyzetek észlelésének és a személy érzelmeinek és viselkedésének alapjait meghatározzák, ugyanakkor nyitott struktúráknak tekinthetők, amelyek módosulhatnak az idők folyamán (CROWELL, TREBOUX, 1995). A kötődési stílus stabilitásának és hosszú távú fennmaradásának egyik oka a kognitív séma önfenntartó jellege: részben szelektálja a kötődéssel kapcsolatos információkat, részben pedig önbeteljesítő jóslatként működik. Az a felnőtt személy például, aki a szorongó-ambivalens kötődési stílusúak közé tartozik, hevesen ragaszkodik társa közelségéhez, intenzív féltékenységet él át és hajlamos kontrollálni a másikat, úgy, hogy viselkedésével végül eltaszíthatja őt; e következményként létrejött szeparáció tapasztalata pedig a meglévő kötődési viselkedését erősíti meg.

II.2 A kötődés mérése

Bowlby és Ainsworth kötődéseméletében hangsúlyos szerepet játszik az a gondolat, hogy a korai gyermekkorban kialakuló belső munkamodellek öfenntartó módon működnek, mivel befolyásolják a kapcsolatokról nyert személyes tapasztalatokat és részt vesznek az érzelmek és a különböző kapcsolati viselkedések kialakításában. A kötődésemélet szerint a korán kialakuló kötődési stílus ezért meglehetősen stabil az élet folyamán, s meghatározza a későbbi életkorok különböző kötődéseit: a szülőkhöz, tanárokhoz, kortársakhoz, szerelmi partnerekhez való viszonyt; sőt a munkával, eszményekkel, vallással stb. kapcsolatot is. Ennek a feltevésnek az empirikus ellenőrzéséhez szükség van olyan mérőeszközökre, amelyek alkalmasak arra, hogy a kisgyermekkortól a felnőttkorig megfelelő módon azonosítsák a különböző kötődési stílusokat. Egyik feladat az, hogy a különböző felnőttkori kötődési helyzetekre érvényes eszközöket dolgozzanak ki, másrészt az, hogy az így kidolgozott eszközök használatát össze lehessen kötni egymással (pl. a felnőttkori kötődési stílus különböző kategóriáit össze lehessen vetni a csecsemőkori mintázatokkal). Ainsworth „idegen helyzet”-kísérlete azonban a csecsemőkre lett kidolgozva, így elsősorban rájuk érvényes az eredeti három mintázat (biztonságos, elkerülő és szorongó/ambivalens kötődési stílus) és a Main által azonosított negyedik (dezorganizált stílus). Az életkor előrehaladásával ezt a mérési eljárást egyre körülményesebb alkalmazni, s maga az elrendezés is egyre kevésbé felel meg a különböző kötődéssel kapcsolatos belső munkamodellek mérésére. Elsősorban a felnőttkori kötődés méréséhez volt szükség megfelelő mérőeszköz kifejlesztésére. A nyolcvanas években a felnőttkori kötődés mérésében két, egymástól független irányzat bontakozott ki (BARTHOLOMEW, SHAVER, 1998).

A kötődés dinamikus megközelítése.

Ez a megközelítés Main és munkatársai nevéhez fűződik, akik a kötődést a szülőséggel összefüggésben ragadták meg. Azt keresték, hogy a személyekben milyen reprezentációk vannak a szüleikkel való gyermekkori kapcsolatukról, s ez hogyan befolyásolja a gyermekeik – Ainsworth és munkatársai által leírt – kötődési stílusát. Ezekben a kutatásokban elsősorban a Felnőtt Kötődési Interjú (Adult Attachment Interview, AAI) (GEORGE, KAPLAN, MAIN, 1984, Idézi HESSE, 2008) alkalmazták, amelyet a kötődéssel összefüggő belső munkamodellek mérésére fejlesztettek ki. Ez egy 18 kérdésből álló félig strukturált interjú (HESSE, 2008), amelyben a személyek visszaemlékeznek arra, hogy mi jellemezte a szüleikkel való kapcsolatukat. A módszer alapján a válaszolókat öt kategóriába lehetett besorolni. Az öt kategória a három „klasszikus” és később hozzáadott két kötődési mintázatból áll: biztonságos/autonóm, elutasító, a múltbéli kapcsolatokba belebonyolódó,

megoldatlan/dezorganizált a korábbi veszteségek vagy traumák miatt, s végül az egyértelműen egyikbe sem tartozó (NAGY, 2005). A biztonságos kötődést a koherens interjú jellemzi, az elkerülőt a konkrét emlékek hiánya és legalább az egyik szülő idealizációja, a belebonyolódottságot a nevelőkkel szemben megnyilvánuló harag és a zavaros, nehezen követhető kapcsolati történet (NAGY, 2005). Ezzel a módszerrel megmutatták, hogy az idegen helyzetben elkerülő gyermekek szüleinél a kötődéssel kapcsolatos emlékeiket és érzelmeiket az elutasítás jellemzi; a szorongó gyermekek szüleit a kapcsolatokba való szorongó belebonyolódottság, a biztonságosan kötődő gyerekek szüleit a „szabadság és autonómia”, míg a dezorganizált gyerekek szüleine a megoldatlan korábbi traumák és veszteségek voltak jellemzők (BARTHOLOMEW, SHAVER, 1998). Erre az irányzatra jellemző, hogy elsősorban klinikai pszichológusok követték, dinamikus szemléletmód jellemezte, s elsősorban az interjú módszerre támaszkodtak (NAGY, 2005). A módszer egyik hátránya azokból a torzításból származik, amelyek a visszaemlékezésből fakadnak. Ugyanakkor ezek a torzítások részben éppen a visszaemlékezések háttérében is működő belső munkamodellek következményeinek tekinthetők. Az interjú módszer másik hátránya a felvétel viszonylagos nehézkességében áll, továbbá a több, független kódoló által végzett értékelés bonyolultságában, hiszen a technika alapos elsajátítása nélkül nem ad megfelelő eredményt. Ez a módszer elérhetőségét komoly mértékben megnehezíti (NAGY, 2005). A dinamikus orientált kutatásokban mégis az interjútechnikát tartják elfogadható módszernek, s az AAI különböző változatait fejlesztették ki. Az AAI-re épülő eszköznek tekinthető például a Reflektív-Szef Funkció módszere, amelyet annak a követéses vizsgálatnak a részeként dolgoztak ki, amelyben a szülők gyermekük megszületése előtti kötődési stílusának és az egymásfél éves gyermekük hozzájuk való kötődési mintázatának kapcsolatát tanulmányozták, s találtak jelentős összhangot a kettő között (FONAGY és mtsai, 1991). Szintén az AAI kódolási rendszerének feleltethető meg az Aktuális Kapcsolatok Interjúja (CROWELL, 1990, idézi CROWELL, TREBOUX, 1995), amelyben a személyt az aktuális partnerével való kapcsolatáról kérdezik ki, és a vele való tapasztalatok elmondása alapján értékelik a saját és partnere magatartását, valamint a megkérdezett beszámolójának jellegzetességeit (CROWELL, TREBOUX, 1995).

A kötődés kategoriális megközelítése

A kategoriális megközelítés az előzőtől függetlenül, HAZAN és SHAVER (1987) kutatásaiból indult ki, akik a felnőttkori szerelmi kapcsolatokra helyezték a hangsúlyt. Ők azt az elképzelését kívánták ellenőrizni, amely szerint a pár nélküli élet, a hosszú távú, „krónikusan” átélt magányosság a bizonytalan kötődési stílussal függ össze. Azt kívánták megmutatni, hogy

a „krónikusan” magányos fiatalok valóban nehezen képesek biztonságos társas kapcsolatokat kialakítani, illetve az aktuális szerelmi kapcsolatok kialakítása és megélésének módja a korábbi kötődési tapasztalatok következményének tekinthető. Ehhez a vizsgálathoz AINSWORTH és munkatársai (1978) háromkategóriás tipológiájára épülő egyszerű eszközt fejlesztettek ki: a kötődési típusokat képviselő három leírást fogalmaztak meg a szerelmi kapcsolatokra vonatkoztatva, s a kitöltő személyeknek ezek közül a leírások közül kellett kiválasztaniuk azt, amelyik a legjobban jellemzi őket a szerelmi kapcsolataikban (HAZAN, SHAVER, 1987). A kötődési stílusokat az alábbi leírásokkal mutatták be:

Biztonságos kötődés:

Viszonylag könnyen közel tudok kerülni más emberekhez, és jól érzem magam, ha én függök tőlük, ők pedig tőlem függenek. Nem nagyon aggódom amiatt, hogy elhagynak engem, vagy valaki túl közel kerül hozzám.

Elkerülő kötődés:

Elég rosszul érzem magam mások közelében. Nehezemre esik, hogy teljesen megbízzak másokban, s nehezen engedem meg magamnak, hogy másoktól függjek. Feszültté tesz, ha bárki túl közel van hozzám; a szerelmi partnereim gyakran azt szeretnék, hogy nagyobb intimitás legyen köztünk annál, mint ahogy az nekem jó lenne.

Szorongó-ambivalens kötődés:

Azt tapasztalom, hogy mások vonakodnak olyan közel kerülni hozzám, mint ahogy én szeretném. Gyakran aggódom amiatt, hogy a partnerem nem szeret igazán és majd nem akar velem maradni, Szeretnék teljesen összeolvadni a másik személlyel, és ez a vágyam néha elijeszti az embereket.

(HAZAN, SHAVER, 1987, 515)

Azt találták, hogy az megkérdezettek 56%-a tartozott a biztonságos, 25%-a az elkerülő és 19%-a a szorongó-ambivalens stílusba,

E kényszerválasztásos teszt természetesen számos pszichometriai problémát rejt magában. A módszer időbeli megbízhatósága például meglehetősen gyenge: BALDWIN és FEHR (1995) azt találta, hogy a vizsgált személyek 30%-a viszonylag rövid időn belül megváltoztatta önmaga besorolását. Ugyanakkor mégis nagy népszerűsége tett szert, s több precízebben mérő változatát is kidolgozták. Például SIMPSON (1990) egy 13 tételes kérdőívet hozott létre Hazan és Shaver leírásai alapján, amelyben 7 fokú Likert–skálán fejezhették ki a válaszolók az egyetértésüket. Kutatásában megmutatta, hogy a biztonságos kötődés a kapcsolatokban nagyobb elköteleződéssel, bizalommal és elégedettséggel vesznek részt, valamint több pozitív és kevesebb negatív érzést élnek át, mint a szorongó és az elkerülő stílusba tartozó személyek. Ez a megközelítési mód arra az alapfeltevésre épül, hogy a Bowlby-féle belső munkamodellek

hozzáférhetők az introspekció számára, így a kérdőívekben közvetlenül lehet róluk beszámolni (NAGY, 2005)

A kötődés dimenzionális megközelítése

Noha a két irányzat képviselőinek eltérő kiindulópontja volt, mindkettő Bowlby és Ainsworth elméletére támaszkodott, s a mérőeszközökkel mért kötődési stílusok nagymértékben megfeleltethetők voltak egymásnak (BARTHOLOMEW, SHAVER, 1998). BARTHOLOMEW és HOROWITZ (1991) a kétféle megközelítés integrálására egy dimenzionális mérőeszköz kialakításával tett kísérletet. A dimenzionális megközelítést alkalmazó eljárás már nem közvetlenül kérdez rá a személy kötődési stílusára, hanem az annak háttérében működő struktúrák felmérése alapján következtet rá. Ebben az értelemben az interjúmódszerből megőrzi azt a feltételezést, hogy a belső munkamodellek a tudat számára nem közvetlenül elérhetők, ugyanakkor az önkitalpóts kérdőív kötődési tapasztalatokra kérdező tétéleivel az interjúzásnál lényegesen egyszerűbben használható módszert hoz létre. Az egyik dimenzió azt fejezi ki, hogy a személy hogyan látja önmagát kötődési helyzetekben (*Model of Self*), a másik pedig azt, hogy miként tekint a kötődési helyzetekben jelen lévő Másikra, milyen elvárásai, gondolatai és érzelmei vannak vele kapcsolatban (*Model of Other*). A két dimenzió BRENNAN és munkatársai (1998) szerint jól megfeleltethető a kötődési helyzetekben tapasztalt szorongás és az elkerülés dimenzióinak. A negatív szelf-modell szorongással, a negatív Másik-modell pedig magasabb elkerülési tendenciával jellemezhető. A két dimenzió alapján a következő kötődési mintázatok különböztethetők meg:

1. Önmagukat elfogadó és pozitívan értékelő személyek, akiknek pozitív elvárásaik vannak másokkal szemben. A kapcsolatokban rendszerint szabad, autonóm személyek. Ők a „biztonságosan” (secure) kötődő személyek, akik a Hazan-Shaver modellben is a biztonságosan kötődőknek felelnek meg.
2. Önmagukat elfogadó és pozitívan értékelő, de másoktól tartó, velük szemben bizalmatlan személyek. Függetlenek és elfordulnak a másokkal való kapcsolatuktól. Ők az „elutasító” (dismissive-avoidant) személyek, amelynek nincs pontos megfelelője Hazan és Shaver modelljében.
3. Önmagukat kevésbé értékelő, alacsony önbizalmú és szorongó személyek, akiknek másokkal kapcsolatban pozitív várakozásaik vannak, s nem kerülnek el a velük való kapcsolatot. Ők a kapcsolatokba „belebonyolódó” (preoccupied) személyek, amit a Hazan-Shaver modellben a szorongó/ambivalens mintázat ír le.
4. Önmagukat kevésbé értékelő, alacsony önbizalmú és szorongó személyek, akik másokban sem bíznak meg, s igyekeznek elkerülni a velük való közelséget. Ők a

„félelemteli” (fearful) módon kötődő személyek, akik Hazan és Shaver modelljében a szorongó/elkerülő stílusnak felel meg (II.2/1. táblázat).

A II.2/1. táblázat: A felnőtt kötődés modelljei

			<i>Szelf-modell</i>	
			pozitív	negatív
			szorongás	
<i>Másik-modell</i>	pozitív	elkerülés ↓	BIZTONSÁGOS (secure)	BELEBONYOLÓDÓ (preoccupied)
			<i>BIZTONSÁGOS</i> (<i>secure</i>)	<i>SZORONGÓ/AMBIVALENS</i> (<i>anxious/ambivalent</i>)
	negatív		ELUTASÍTÓ (dismissing)	FÉLELEMTELI (fearful) <i>ELKERÜLŐ</i> (<i>avoidant</i>)

NAGY (2005) alapján

A Bartholomew és Horowitz által megalkotott rendszernek megfelelő egyik önkitöltős módszer a *Kapcsolati Kérdőív* (Relationships Scale Questionnaire; RSQ), amelynek CSÓKA és munkatársai (2007) készítették el a magyar változatát.

A *Kötődési Stílus Kérdőív*. Mérési felületét tekintve a Hazan-Shaver-féle módszert és Bartholomew rendszerét ötvözi a Kötődési Stílus Kérdőív (FEENEY és mtsai, 1994). A kérdőívet azzal a céllal hozták létre, hogy alkalmas legyen a kötődés háttérében lévő dimenziók és a kötődési stílus mérésére, ugyanakkor a serdülők és azon felnőttek számára is megfelelő legyen, akiknek nincsenek szerelmi kapcsolataik. Hazan és Shaver eljárása ugyanis kifejezetten a szerelmi kapcsolatokra vonatkoztatva tesztelte a személyek kötődési típusát. A 40 tételes kérdőívben a kitöltők 6 fokú Likert skálán fejezik ki az egyetértésüket a tételek tartalmával. A szerzők eredeti mintáján faktoranalitikus eljárás eredményeként öt faktort találtak:

1. A kapcsolatok másodlagossága (a teljesítménnyel szemben) (relationships as secondary)
2. Elismerés iránti szükséglet (need for approval)
3. A közelség kellemetlen megélése (discomfort with closeness)
4. Belebonyolódás a kapcsolatokba (preoccupation with relationships)
5. Biztonság a kapcsolatokban (confidene in relating to others)

Az öt faktor jól elhelyezhető mind a Hazan-Shaver-féle modellben, mind Bartholomew rendszerében. Hazan-Shaver háromdimenziós modelljéhez való viszonyát az II.2/2. táblázat mutatja be (FEENEY és mtsai, 1994). A biztonságos kötődésnek a „*biztonság a kapcsolatokban*” felel meg, az elkerülő kötődésnek a „*közelség kellemetlen megélése*” és „*a kapcsolatok másodlagossága*”, a szorongó/ambivalensnek pedig az „*elismerés iránti szükséglet*” és a „*belebonnyolódás a kapcsolatokba*”.

II.2/2. táblázat: Hazan & Shaver modellje és a Kötődési Stílus Kérdőív skáláinak viszonya

	Hazan & Shaver modelljének kategóriái		
	biztonságos kötődés	elkerülő kötődés	szorongó/ambivalens kötődés
A Kötődési Stílus Kérdőív öt faktora	<i>biztonság a kapcsolatokban</i>	<i>a közelség kellemetlen megélése</i> <i>a kapcsolatok másodlagossága</i>	<i>elismerés iránti szükséglet</i> <i>belebonnyolódás a kapcsolatokba</i>

FEENEY és mtsai (1994) alapján

Az ASQ faktorai megfeleltethetők a Bartholomew modelljének is, mind a négy kötődési kategória, mind pedig az ezeket meghatározó alapidimenziók alapján. A kötődési kategóriák vonatkozásában a pl. „*kapcsolatok másodlagossága*” a Bartholomew-féle elutasító stílussal állítható párba: azok a személyek tartoznak ebbe a kategóriába, akik a teljesítmény és a függetlenség hangsúlyozásával védik magukat a kapcsolatokban felmerülő sérülékenységgel szemben. A szelf- és a Másik képe vonatkozásában az ASQ faktorait az jellemzi, hogy a „*belebonnyolódás a kapcsolatokba*” és az „*elismerés iránti szükséglet*” elsősorban a szelfre vonatkozó attitűdökkel függ össze, a „*közelség kellemetlen megélése*” és a „*kapcsolat másodlagosnak tartása*” pedig a másokkal szembeni attitűdökkel. A „*biztonság a kapcsolatokban*” skála mindkét dimenziót megjeleníti. A fenti kapcsolatokat a II.2/3. táblázat foglalja össze.

II.2/3. táblázat: A Bartholomew-Horowitz-modell két dimenziója és a Kötődési Stílus Kérdőív skáláinak viszonya

	A Bartholomew-modell két dimenziója	
	Szelf-reprezentáció	Másik-reprezentáció
Az ASQ öt faktora	<i>belebonnyolódás a kapcsolatokba</i>	<i>közelség kellemetlen megélése</i>
	<i>elismerés iránti szükséglet</i>	<i>kapcsolat másodlagosnak tartása</i>
	<i>biztonság a kapcsolatokban</i>	

FEENEY és mtsai (1994) alapján

Annak érdekében, hogy a Kötődési Stílus Kérdőív skálái és a Bartholomew-Horowitz-modell négy kötődési típusa közötti viszonyt feltárja, FEENEY és munkatársai (1994) klaszteranalizálta a kérdőívük skáláin kapott adatokat. Azt találták, hogy a négyklaszteres megoldásban a klaszterek megfeleltethetők a kötődési típusoknak, s mindegyik jellegzetes ASQ-profillal jellemezhető (II.2/4. táblázat).

1. A *biztonságosan* kötődők magas értéket értek el a „biztonság a kapcsolatokban”-skálán, s alacsony értéket a többen: az ide tartozó személyek önértékelése pozitív, a másokkal való kapcsolatukat biztonságosnak látják, igénylik is ezeket a kapcsolatokat, de nem válnak azok megszállottjává.
2. A *félelemteli* kötődők alacsony értéket értek el a „biztonság a kapcsolatokban”-skálán, s magasat a többen: olyan személyek tartoznak ebbe a csoportba, akik nem bíznak sem önmagukban, sem másokban, kényelmetlenül érzik magukat mások közelségében és aggódnak a kapcsolataik miatt.
3. Az *elutasító* kötődők magas értéket értek el „a kapcsolatok másodlagosságán”, viszonylag magasat „a közelség kellemetlen megélésén”, s közepeset a többi skálán: ezek a személyek a teljesítményt részesítik előnyben a kapcsolatokkal szemben, elfogadható mértékben bíznak önmagukban, de kényelmetlenül érzik magukat mások közelségében és foglalkoztatja őket a mások általi elismertség kérdése.
4. A *belebonnyoló* kötődők magas értéket értek el „a belebonnyolódás a kapcsolatokban”-skálán és az „elismerés iránti szükségleten”, közepeset „a közelség kellemetlen megélésén”, gyenge közepeset a „biztonság a kapcsolatokban”-skálán és alacsony értéket „a kapcsolatok másodlagosságán”: ezek a személyek sokat aggódnak a kapcsolataik miatt és azon, hogy mások elismerik-e őket. Hangsúlyozzák a kapcsolatok fontosságát, de meglehetősen kellemetlen számukra a másokkal való közelség, valamint kevésbé bíznak önmagukban és másokban.

II.2/4. táblázat: A Kötődési Stílus Kérdőív skálái alapján meghatározható kötődési típusok

		kötődési típusok Bartholomew modellje szerint			
		biztonságos kötődők	belebonnyoló kötődők	elutasító kötődők	félelemteli kötődők
ASQ-skálák	<i>biztonság a kapcsolatokban</i>	magas	gyenge közepes	közepes	alacsony
	<i>a közelség kellemetlen megélése</i>	alacsony	közepes	viszonylag magas	magas
	<i>elismerés iránti szükséglet</i>	alacsony	magas	közepes	magas
	<i>belebonnyolódás a kapcsolatokba</i>	alacsony	magas	közepes	magas
	<i>a kapcsolatok másodlagossága</i>	alacsony	alacsony	magas	magas

FEENEY és munkatársai (1994) alapján

Az ASQ klaszteranalízisének eredményei a négyféle kötődési típus elképzelését támogatja, szemben a hármas felosztással: az ASQ háromklaszteres megoldásának csoportjai nem fedik le pontosan a Hazan-Shaver-modell típusait. A négy típusban a biztonságosan kötődők csoportja teljesen elkülönül a háromféle bizonytalan csoporttól abban, hogy mind a szelf, mind a mások képe egyértelműen pozitív. Ezzel éppen ellentétes a félelemteli csoport, amely a szelf és a mások képének negatív jellegével írható le. A félelemteli csoport ugyanakkor elkülönül a másik két bizonytalan típustól is.

Az ASQ alkalmazásával azonosítható négy csoport mintázata azonban módosítja is a Bartholomew-féle típusok jellemzését. Az elutasító kötődési típust a modell szerint a pozitív szelf-kép és a negatív Másik-kép határozza meg. Ez utóbbit az ASQ-mintázat is megerősíti (a közelség kellemetlensége és a kapcsolatok másodlagossága miatt), viszont a szelf-kép egyáltalán nem egyértelműen pozitív, hiszen közepes értéket kapott az elismerés iránti szükséglet és a kapcsolatokba való belebonyolódás. A belebonyolódott típust a modell szerint a negatív szelf-kép és a pozitív Másik-kép jellemzi. Az előbbit az ASQ-mintázat is támogatja (a belebonyolódottság és az elismerési szükséglet magas értéke miatt), viszont a közelség megélésének viszonylagos (közepes) kellemetlensége arra utal, hogy másokat nem tekint egyértelműen pozitívnak, akiknek a közelségét óhajtaná, ugyanakkor a kapcsolatokat nem is tartja másodlagosnak. FEENEY és mtsai (1994) szerint ezt a csoportot kifejezetten a másokkal kapcsolatos ambivalencia jellemzi, a „belebonyolódó” elnevezés helyett pontosabban illik rá a „szorongó/ambivalens” név (ami a neki megfelelő Hazan-Shaver – féle stílus neve).

A Közvetlen Kapcsolatok Élményei Kérdőív. A kilencvenes években a Hazan-Shaver-modellre alapuló kérdőívek, a Bartholomew-féle dimenzionalitásra épülő eszközök, a Kötődési Stílus Kérdőív és más módszerek egyaránt számos empirikus kötődéseméleti kutatást tettek lehetővé. Az eltérő eszközök használata miatt azonban ezeknek a kutatásoknak egy része nehezen összehasonlítható, s felmerült az igény, hogy az addigi eredményeket egységes alapokra helyezni képes kérdőívet hozzanak létre (NAGY, 2005; BRENNAN és mtsai, 1998). A *Közvetlen Kapcsolatok Élményei Kérdőív* (Experiences of Close Relationships; ECR) kidolgozása – amely BRENNAN és munkatársai (1998) nevéhez fűződik – ennek a célnak felelt meg, ezért kezdettől fogva szabadon elérhetővé tették a kutatók számára a kérdőívet és a kiértékeléséhez szükséges SPSS-szintaxokat (NAGY, 2005). A 142 tételes kérdőív egyszerre képes a kötődés dimenzionális mérésére és a kötődési típusok azonosítására. A kérdőív 12 skálát tartalmaz (NAGY, 2005, 230-231):

1. A partner jó kötődési figura (partner is a good attachment figure)
2. Szeparációs szorongás (separation anxiety)
3. Önállóság (self-reliance)
4. Kényelmetlenség-érzés a partner közelségétől (discomfort with closeness)
5. Harag vagy frusztráció a partnerekkel szemben (anger or frustration with partners)
6. Bizonytalanság a partner érzéseit illetően (uncertainty about feelings of partner)
7. A partnertől való függés kényelmetlen (discomfort with dependence)
8. Bizalom a partnerekben (trust in partners)
9. Szerethetőség vagy kapcsolati önértékelés (lovability or relational self-esteem)
10. Sürgető vágy a partnerrel való egybeolvadásra (repellant desire to merge with partners)
11. A függetlenség fenntartása a kapcsolaton belül (independence with respect to relationships)
12. Félelem az elhagyatástól (fear of abandonment)

III. Kötődés és vallásosság

III.1 A vallás mint kapcsolat

A valláspszichológia kötődélméleti megközelítése azon alapul, hogy a vallásos tapasztalatok – a kereszténységben legalább is – különleges kapcsolat élményével függenek össze. A legtöbb indoeurópai nyelvben a latin *religio* szó származékát használják arra, amit magyarul a *vallás* szó fejez ki (a *religió* szó a 19. század előtt a magyarban is használatos volt) (MEZEI, 2004). A *religio* jelentésének megfejtésében hagyományosan kétféle megközelítés jelenik meg. Egyrészt magában hordozza a kapcsolatra való vonatkozást, másrészt a vallásos előírások gondos tanulmányozását és „újra olvasását”. Cicero a vallást a babonával szembeállítva határozta meg:

„azokat, akik egész álló nap azért imádkoznak és mutatnak be áldozatokat, hogy gyermekeik életben maradhassanak (superstitēs essent), babonásoknak (superstitiosi) nevezték és később ez a megjelölés tágabb értelmet is nyert. Akik viszont mindazt, amit az istenek tisztelete előír, gondosan újra tanulmányozzák, mintegy újra meg újra elolvassák (relegerent), azokat relígiózusnak (religiosi) mondják az olvasás (ex legendo) szóról” (CICERO, 1985, idézi MEZEI, 2004, 45).

Lactantius latin egyházatyja a *religio* meghatározásában vitatkozik Cicero definíciójával. Szerinte

„oda vagyunk kapcsolva Istenhez és a kegyesség által hozzá vagyunk kötve (religati). Ez a vallás kifejezés eredete, Cicero pedig téved, amikor a relígiót annak »gondos tanulmányozásából« (relegendo) vezeti le” (LACTANTIUS, 1971, idézi MEZEI, 2004, 47).

Augustinus meghatározásában egyesül a vallás jelentésének kétféle felfogása:

„Azáltal, hogy Istent célunkul választjuk – vagy inkább újraválasztjuk (mivel hanyagságunk miatt elveszítettük őt) –; tehát ezen újraválasztás következtében (mivel azt állítják, hogy a religio a re-legere, 'újraválasztani' kifejezésből származik), utunkat szeretettel (dilectio) vesszük feléje, hogy elérve őt nyugalmat leljünk és boldogságra jussunk, mivel benne érjük el teljességünket” (AUGUSTINUS, 1981, idézi MEZEI, 2004, 52).

MEZEI BALÁZS (2004, 53) szerint „a religio kettős jelentése – vagyis a külső, kultikus kötöttséget, illetve az ennek teljesítésével járó belső, alanyi kapcsolódást kifejező értelem – a latin kereszténység kialakulásával jut érvényre, és különösen Ágoston munkájában egységesül”.

A Magyar Virtuális Enciklopédiában lévő meghatározás megtartja a vallás szó kettős jelentését, amelyben fontos szerepet kap a kapcsolat hangsúlyozása:

„Fenomenológiai értelemben az ember (szubjektum) és a Szent találkozása, olyan értelmi, érzelmi és akaratvi viszony, amelyben az ember a hit eszközei révén viszonyul a számára mutatózó istenihez, a transzcendenciához, megteremtve vagy elfogadva azokat a szent tereket és időket, cselekvéseket, kapcsolatteremtési mintákat és személyeket, amelyek révén kontaktusba kerülhet a létezés őt körülvevő, számára mutatózó teljességével.” (Magyar Virtuális Enciklopédia)

A vallás meghatározásának története ugyanakkor számos vitát tartalmaz, amelyek máig sem jutottak nyugvópontra. Többen vitatják, hogy létezik egyáltalán egységes vallásfogalom, s van értelme általában a vallásról beszélni. MCGRATH (2003, 52) szerint az általános vallásfogalom, amelyben különböző vallások osztályai szerepelnek, „tipikus nyugati eszme, amely a Felvilágosodás idején jelent meg”. A modern antropológia, vallásszociológia és valláspszichológia keretében jellegzetes viták folynak arról, hogy „a vallás értelmezése szükségképpen »funkcionális« (a vallás bizonyos eszmék és szokások társadalmi vagy egyéni funkcióiról szól), vagy szubsztanciális (a vallás bizonyos, isteni vagy spirituális lényekkel kapcsolatos hiedelmekről szól)” (MCGRATH 2003, 52).

A terminológiai viták ellenére azt biztosan állíthatjuk, hogy a keresztény vallásban meghatározó a kapcsolat jelentősége. A keresztények maguk is elsősorban kapcsolatként élik meg a hitüket. Gallup és Jones vizsgálatában azt kérdezték a résztvevőktől, hogy melyik állítás felel meg leginkább annak, ahogyan a hitet látja: vélekedések rendszere, tagság egy gyülekezetben vagy zsinagógában, az élet értelmének megtalálása, vagy kapcsolat istennel. A válaszolók 51%-a választotta azt, hogy kapcsolat, a többi lehetőséget 19%, 4% és 20% (GALLUP és JONES, 1989, idézi KIRKPATRICK, 2005).

A keresztények nagy része számára kiemelt fontossága van az istennel való szoros, mély érzelmi élményeket hordozó szeretet-kapcsolat átélésének. Ennek a szoros köteléknek a tapasztalata emlékeztethet az emberek közötti szerelem élményére is. WILLIAM JAMES (1994) szerint ez a hasonlóság annyira erőteljes, hogy a vallásos megtérést a szerelembe eséshez hasonló folyamatnak tartotta. Ugyanakkor mások a vallás kapcsolati természetének hangsúlyozása mellett kiemelik a szerelmi kapcsolattól való különbözőségeket. KIRKPATRICK (1992) például a különbséget abban látja, hogy a vallásosság szerinte tisztán kötődési kapcsolatot jelent, amely nélkülözi a felnőtt szerelmi kapcsolat egyik meghatározó összetevőjét, a szexualitást. Ez az álláspontja összhangban van Bowlby elméletével, amely szerint a kötődési rendszer függetlenül működik más viselkedési rendszerektől. Másrészt összhangban van SHAVER és HAZAN (1988) modelljével is, amely szerint a szerelmi kapcsolat

olyan komplex viselkedési rendszer, amelyben három viselkedési rendszer működik egyidejűleg: a kötődést, a szexualitást és a gondoskodást irányító rendszer.

III.2. A vallás mint kötődési kapcsolat

A kötődéseméleti megközelítés nem csupán a vallás kapcsolati jellegét hangsúlyozza, hanem ezt a kapcsolatot – többféle kapcsolati lehetőséggel szemben – kötődési kapcsolatnak tartja, amelyben az isten az ember kötődési figurájaként jelenik meg. A következőkben a vallás kötődéseméleti megközelítésének alapvetéseit KIRKPATRICK (2005) gondolatmenetét követve mutatjuk be.

A keresztény és a zsidó vallás kötődéseméleti értelmezésének egyik első képviselője REED (1978) volt, aki szerint a „kötődési viselkedés minden formája és a kötődési figura Bowlby által leírt viselkedése jól megfelel Izrael (vagy a hívő) és az Isten közötti kapcsolat képének, amelyet például a Zsoltárokból találunk meg” (Idézi KIRKPATRICK, 2005, 52). Például a 23. Zsoltár így szól:

„Az Úr az én pásztorem, nem szűkölködöm. Fűves legelőkön terelget, csendes vizekhez vezet engem. Lelkemet felüdíti, igaz ösvényen vezet az ő nevéért. Ha a halál árnyéka völgyében járok is, nem félek semmi bajtól, mert te velem vagy: vessződ és botod megvigasztal engem. Asztalt terítesz nékem ellenségeim szeme láttára. Megkened fejemet olajjal, csordultig van poharam. Bizony, jószágod és szereteted kíséri életem minden napján, és az Úr házában lakom egész életemben.”

(Zsoltárok könyve, 23:1-6)

KIRKPATRICK (2005) továbbá KAUFMAN (1981) teológiájára utal, aki szerint a pszichológiai szempontból alapvető biztos kötődés sokszor nehezen elérhető az emberi lét korlátai és az ember esendősége miatt. Kaufman – az „isten”-szimbólum jelentésének és jelentőségének teológiai értelmezése kapcsán – hangsúlyozza, hogy az isten olyan kötődési figurának tekinthető, aki védelmező és gondoskodó tökéletes szülőként mindig megbízható és elérhető a gyermekei számára, ezért *ideális kötődési figurának* tekinthető.

KIRKPATRICK (2005) ugyanakkor emellett érvel, hogy a vallás mint kötődés nem pusztán metaforaként fogható fel. A kötődési rendszert olyan alapvető pszichológiai viselkedési rendszernek tekinti, amely különböző helyzetben sokféle módon jelenik meg, ezzel töltve be szerepét, a Bowlby által definiált adaptív funkciók ellátását. Vagyis Kirkpatrick az istennel való kapcsolat háttérében *ugyanannak* a pszichológiai rendszernek a működését látja, amely pl. az anya és gyermeke kapcsolatában és a szerelmi partnerek közötti kapcsolatában is meghatározó módon vesz részt. Érvelése szerint a kötődési rendszer

működése alapján megérthető, hogy az emberek hogyan látják az istent, hogyan viszonyulnak hozzá és milyen kapcsolatot élnek át vele.

A kötődési kapcsolat viszont nem az egyedüli érzelmi kapcsolat az ember életében. Ezek között vannak olyanok, amelyekben szerepet játszhat a kötődés, és vannak olyanok, amelyekben nem. AINSWORTH (1985) szerint az érzelmi kapcsolatokra azon kívül, hogy viszonylag hosszú távúak, az is jellemző, hogy egyedi és felcserélhetetlen az a személy, akivel az érzelmi kapcsolat kialakult. Ezt az egyediséget jelzi a távollétében átélt stressz és az elvesztésével járó gyász is. Mindezek rendszerint jellemzői a kötődési kapcsolatnak is, amely maga is érzelmi kapcsolat. Ugyanakkor a kötődési kapcsolatban meghatározó a kötődési rendszer működése és ezzel összefüggésben a kötődési figura egyedi szerepe: stressz és veszély esetén biztonságos menedék nyújtása, a közelség fenntartásának biztosítása és a biztos bázis felépítése.

E három jellegzetesség alapján a *valláspszichológiai kutatások jelentős része elhelyezhető a kötődésméleti keretben*, s támogatják azt a gondolatot, hogy a hívő és az isten kapcsolata a kötődő személy és a kötődési figura kapcsolataként értelmezhető. A következőkben ezt mutatjuk be.

Az isten mint biztonságos menedék

Az isten akkor tekinthető kötődési figurának, ha kimutatható, hogy a kötődési rendszer aktiválódásával járó körülmények – BOWLBY (1969) szerint például a félelmetes környezeti események, a betegségek és a veszteségek – esetén a hívők hozzá fordulnak, és az általa nyújtott biztonságos menedék megtapasztalásával biztonságra és jó érzésekre lelnek. A valláspszichológiai szakirodalomban bőségesen találunk adatokat arra, hogy az istennel való kapcsolat a stresszel való megküzdés hatékony forrása lehet. A vallásos megküzdés sokszínű jelensége (pl. PARGAMENT, 1997) kötődésméleti megközelítésben a kötődési figurához való menekülés dinamikájaként jelenik meg, amelynek különböző útjai, lehetőségei, nehézségei és következményei vannak.

A betegségekben és stresszhelyzetben a vallás felé fordulás egyik következménye, hogy sok vallásos személyt nem jellemeznek azok a pozitív jellegzetességek, amelyekkel a biztonságos menedéket találó gyermekeket jellemezte Bowlby. A vallásosság és a lelki egészségesség korrelációs tanulmányozása többek között ezért sem talál sokszor egyértelmű kapcsolatot a kettő között, sőt néhány esetben – pl. a depressziónál – a vallásosság inkább a betegséggel kapcsolódott össze (KOPP és mtsai, 2004).

Az istennel való közelség fenntartása

A közelség kritériuma az istennel mint kötődési figurával kapcsolatban – mivel fizikailag és testileg közvetlenül nincs jelen – nem egyértelmű. BOWLBY (1973) azonban azt hangsúlyozza, hogy nem a fizikai, hanem a pszichológiai közelségnek, vagyis az elérhetőség érzésének van elsődleges szerepe ebből a szempontból; valamint annak, hogy a kötődési figurát a személy olyannak tapasztalja, aki válaszol neki, amikor bajban van, vagy amikor hozzá fordul. Vagyis ha azt istent elérhetőnek és fogékonyak látja a hívő, akkor a kötődési modell alkalmazható rá, s kötődési figurának tekinthető.

KIRKPATRICK (2005) szerint a vallások *tanításában* több olyan tényező is van, amely lehetővé teszi a hívők számára az istennel való közelség átélését. Az isten mindenütt jelenléttségébe és mindenhatóságába vetett hit fontos szerepet játszik abban, hogy az istent minden helyzetben jelenvalóként és kompetens segítőként láthassa a hívő. A kereszténységben a pszichológiai közelség érzését erősítheti az isten megtestesülésének a hite is. Aki Jézusban az emberekhez lett hasonlóvá, az emberek fájdalmait és örömeit élte át, az fizikailag is közelebb van az emberhez, mint egy teljesen absztrakt istenfogalom.

A tanításokon és a hit tartalmán kívül számos olyan része van a vallásgyakorlatnak, amelyeken keresztül az isten közelsége „kézzelfoghatóbbá”, konkrétábbá válik. Ilyenek tekinthetők például a különböző vallásos rítusok és szertartások, maga a templomba (az isten házába) járás és a zene, amely általános eszköze az istennel és a közösséggel való összetartozás élménye átélésének (BEIT-HALLAHMI, ARGYLE, 1997; BATSON és mtsai, 1993).

Az *imádság* az egyik legközvetlenebb megnyilvánulási formája annak, hogy a hívő istent hívja, hozzá kiált, hogy megbizonyosodjék arról, vajon elég közel van-e, figyel-e rá, elérhető-e és érzékenyen gondoskodik-e róla. KIRKPATRICK (1995) szerint ebben az értelemben az imádság sajátos „isten-referenciának” tekinthető. Számos szerző az imádkozást a vallásos hit központi alkotóelemének tekinti, ami a vallásosság könnyen elérhető, bensőséges formája, amely magánjellegű is maradhat (HOOD és mtsai, 2009). POLOMA és PENDLETON (1989) faktoranalitikus kutatásában négy típusát írta le: köznyelvi ima (beszélgetés istennel), meditatív ima – amelyek elsődleges célja a közelség fenntartása – kérő ima (a saját és mások anyagi boldogulásáért) és rituális (mások által írt) ima.

Az isten mint biztos bázis

Ha a hívő számára az isten kötődési figuraként jelenik meg, akkor a biztos bázis megtapasztalása vele kapcsolatban hasonló szubjektív következményekkel jár, mint az emberi kötődési figurák esetén. Ahhoz hasonlóan, ahogyan a gyermek anyjától mint biztos bázistól, a hívő is képes az istennel való kapcsolatból erőt és magabiztosságot nyerni. Ez azt jelenti,

hogy a vallásosság következményei között olyan pozitívumok sorolhatók fel, mint a szorongás csökkenése, az önbizalom és az önértékelés növekedése, pozitív énkép, nagyobb étellel való elégedettség. Továbbá (a biztos bázis alapján megjelenő explorációnak megfelelően) önirányítottság, belső kontrollosság, önaktualizáció, az élet értelmességének érzése és kreativitás. Számos szerző valóban ezeket is találta (JACOBS, 1992; CHAMBERLAIN, ZIKA, 1992; MASTERS, BERGIN, 1992), noha mindnyájan hangsúlyozták a vallásosság módjának és közvetett hatásainak szerepét. A biztos bázis meglétének pozitív következményeként feltételezhető, hogy a vallásosság pozitív hatással van a lelki és a testi egészségességre. A vallásosság és az egészség kapcsolatának kutatása – amely hatalmas súllyal szerepel a valláspszichológiai szakirodalomban – viszont egyaránt szolgál olyan adatokkal, amelyek pozitív és negatív összefüggésekre vonatkoznak (BATSON és mtsai, 1993; KOENIG és mtsai, 2001).

Noha a biztos bázis tapasztalata Bowlby szerint egyértelműen pozitív hatással van a személy pszichológiai és testi jóllétére, a vallásossággal kapcsolatban ez nem mondható el. Ennek egyik oka az, hogy a vallásosság nem csupán biztos bázist teremthet. KIRKPATRICK (1995) a hit sötét oldalának nevezi azokat a vallásos tapasztalatokat, amelyek a komplex istenkép részeként meglévő negatív elemekre épülnek. Több szerző azt találta, hogy az isten belső reprezentációja egyaránt tartalmaz pozitív (pl. szerető, gondoskodó és védelmező) és negatív (pl. haragvó, ellenőrző és büntető) összetevőket (BENSON és SPILKA, 1973; RIZZUTO, 1979; LAWRENCE, 1997; ROBU és MARTOS, 2007). A negatív istenképre épülő „maladaptív” vallásosság nem teremti meg a pszichológiai jólléthez szükséges biztos bázist, hanem éppen ellenkezőleg, megbetegítő hatása lehet (LAWRENCE, 1997). Ugyanakkor egy büntető és kegyetlen, bántalmazó személy is szolgálhat kötődési figuraként, akihez a személy még így is kötődik. KIRKPATRICK (1995) úgy magyarázza ezt a látszólag paradox, de kötődéseméleti szempontból nem meglepő viselkedést, hogy a rossz bánásmód olyan stresszt jelent, amely aktiválja a kötődési rendszert. Ez pedig azzal a következménnyel jár, hogy a gyermek az elsődleges kötődési figurával való közelséget keresi. Ugyanattól a személytől várja a biztonságot, aki a veszély forrása is volt. A félelmetes és bosszúálló istenekbe vetett hitek KIRKPATRICK (1995) szerint a kötődési rendszer sajátos működése miatt vannak erősen jelen az emberiség történetében.

III.3. A vallásosság kötődéseméleti megközelítésének összeillési- és kompenzációs hipotézise

A gyermek- illetve felnőttkori kötődési mintázat és a vallásosság közötti összefüggés magyarázatára két meghatározó kötődéseméleti hipotézis született. Az *összeillési hipotézis* szerint a felnőtt ember olyan képet alakít ki az istenről, amely megfelel a koragyerekkori tapasztalatok nyomán kialakuló belső munkamodelleknek saját magáról és a Másikról, s a belső reprezentációk következményeként megjelenő kötődési stílusnak. Ennek a képnek megfelelően hisz felnőttként istenben vagy utasítja el a hitet, illetve ez határozza meg az istenbe vetett hitének természetét is. Ennek a megfelelésnek nemcsak személyiséglélektani, hanem társadalomlélektani jelenségeit is megfigyelték. KIRKPATRICK (2005) felhívja a figyelmet LAMBERT és munkatársai (1959) kultúraközi vizsgálatára, amelyben azt tanulmányozták, hogy egy adott kultúrára jellemző nevelési stílus hogyan függ össze a vallásosság jellegzetességeivel. Az elfogadó-elutasító dimenzió mentén kódolták a nevelési stílust, s a jóindulatú-rosszindulatú dimenzióban a meghatározó istenképet. Azt találták, hogy azokban a kultúrákban, amelyekben a szülők inkább elfogadóak voltak, az isten jóindulatú volt, s ott, ahol az elutasítóbb szülői magatartás volt a jellemző, az istenkép is rosszindulatúnak bizonyult. Azokban a kultúrákban, amelyekben elutasító szülői magatartás volt a jellemző, egyébként érzelmileg kevésbé fogékony és instabilabb, agresszívebb és érzelmi kapcsolatokba nehezebben bevonódó személyek éltek. A szülői nevelési attitűd és az istenkép közötti összefüggés ugyanakkor valószínűleg nem egyszerűen a nevelés hatásait tükrözi, hanem a kultúrára jellemző vallásosság és istenkép is befolyással van a szülők és gyermekeik kapcsolatára, illetve mindkettő háttérében jelentősége van az adott közösség életformájának és – pl. gazdasági – létfeltételeinek (KIRKPATRICK, 2005).

A *kompenzációs hipotézis* szerint a hithez és az istenhez mint kötődési figurához azok az emberek menekülnek, akik eredeti kötődési figurájukban nem találták meg a biztos menedéket és a biztos bázist, s a szelfről, a Másikról, vagy mindkettőről negatív reprezentációkat hordoznak. AINSWORTH (1985) hangsúlyozza, hogy azok a gyerekek, akik számára a szülők nem (vagy a legtöbbször nem) elérhetők, helyettesítő kötődési figurához fordulhatnak. Ez a helyettesítő kikerülhet a testvérek, rokonok, tanárok közül. Bár Ainsworth az istent nem sorolja fel a lehetséges helyettesítő kötődési figurák között, KIRKPATRICK (2005) szerint egyértelműen annak tekinthető. A helyettesítő kötődési figurával való kapcsolatban olyan kapcsolatot tapasztalhatnak meg a bizonytalanul kötődő személyek, amit a megtérésük előtt nem; az új kapcsolat következményeként a negatív belső munkamodellek újraszerveződhetnek és biztonságos kötődési mintázatnak megfelelő kapcsolatok kialakítására nyílik lehetőség.

Az összeillési- és a kompenzációs hipotézist ellenőrző empirikus kutatásokról

Többek között az összeillési hipotézis empirikus tesztelésére vonatkozott KIRKPATRICK és SHAVER (1992) alapvető vizsgálata, amely a felnőtt kötődési stílus és a vallásosság különböző mutatóinak összefüggéseit tanulmányozta. (A vizsgálatot a benne alkalmazott eszközök jellegzetessége miatt részletesebben mutatjuk be.) A kutatásban részt vevők kötődési stílusát kétféle módszerrel mérték fel. Elsődleges eszközük Hazan és Shaver kényszerválasztásos technikája volt – amely során a háromféle kötődési stílus rövid leírásai közül választották ki a megkérdezettek azt, amelyik a legjobban illett rájuk –, de a módszer egy sajátos változatát is alkalmazták. A szülőkhöz való gyermekkori kötődés retrospektív felmérése érdekében az előbbi leírások olyan átfogalmazásai közül is választani kellett, amelyek a szülőkkel való kapcsolatra vonatkoztak.

A biztonságos kötődést az alábbi leírás képviselte:

„Általában meleg volt velem és fogékony a szükségleteimre. Jól tudta, hogy mikor támogasson, és mikor engedje, hogy önálló legyek. A kapcsolatunk majdnem mindig kellemes volt, nincs komolyabb fenntartásom vagy panaszom.”

Az elkerülő kötődést így jellemezték:

„Elég hideg, távolságtartó és elutasító volt velem, és nem igazán volt fogékony a szükségleteimre. Gyakran éreztem úgy, hogy más dolgok kötik le. Gyakran volt olyan érzésem, mintha nem is léteztem volna a számára.”

A szorongó/ambivalens kötődést pedig így:

„Észrevehetően következetlen volt abban, ahogyan hozzám viszonyult, néha meleg volt velem, néha nem; megvoltak a maga szükségletei és tennivalói, amelyek megakadályozták abban, hogy érzékelje az én szükségleteimet és fogékony legyen rájuk. Biztosan szeretett engem, de nem mindig a legjobb módon fejezte ki.”

A vallásosságot szintén több eszközzel mérték. Az egyik a Hazan-Shaver-féle választásos feladatnak az istennel való kapcsolatra történő adaptálása volt, amellyel az istenhez való kötődés stílusát kívánták azonosítani.

A biztonságos stílus leírása a következő volt:

„Az isten általában meleg és érzékeny velem. Úgy látszik, mindig tudja, hogy mikor támogasson és védelmezzen, és mikor engedje meg, hogy elkövessem a saját hibáimat. Az istennel való kapcsolatban mindig jól érzem magam, boldog és elégedett vagyok benne.”

Az elkerülő kötődéshez ez a leírás tartozott:

„Az isten általában személytelen, távoli és gyakran úgy tűnik, hogy csak kicsit vagy egyáltalán nem érdeklik őt a személyes dolgaim és problémáim. Gyakran úgy érzem, hogy nem nagyon törődik velem, vagy nem szeret engem.”

A szorongó/ ambivalens kötődéshez pedig ez:

„Úgy látom, hogy az isten kiszámíthatatlan velem. Néha nagyon melegnek látszik és fogékonyak a szükségleteimre, de néha nem. Biztos vagyok benne, hogy szeret és törődik velem, de néha olyan módon teszi ezt, hogy egyáltalán nem értem.”

A vallásosság mérésére szolgált továbbá BENSON és SPILKA (1973) többszörös istenképmérő eljárásának adaptációja. Ebben a kérdőívben 12 jelző mentén 9-es skálán lehet megjelölni, hogy a személy milyennek látja az istent. A 12 jelző három alskálába rendeződik: a „szerető isten” (megbocsátó, szerető, gondoskodó, vigasztaló és elfogadó), a „kontrolláló isten” (haragos, korlátozó, kontrolláló) és a „távollévő isten” (távoli, elérhetetlen, személytelen és a szükségletekre nem fogékony) alskálákba. A vallásosságot ezen kívül ALLPORT és ROSS (1967) Vallásos Orientáció Skálájával mérték (lásd jelen munka IV.2.3. fejezetét), de rákérdeztek még a következőkre is: templomba járás gyakorisága; az istent a mindennapi életben megnyilvánuló, vagy panteisztikus/ deisztikus létezőként fogja-e fel a megkérdezett; személyes kapcsolata van-e Istennel; keresztényként határozza-e meg önmagát; élt-e már át nyelveken szólást.

Végül a pszichológiai jóllétet is mérték a magányosság/depresszió, szorongás, pszichoszomatikus tünetek, fizikai betegségek és az általános étellel való elégedettség vonatkozásában.

A vizsgálatban a következő eredményekre jutottak. A biztosan kötődők istene szeretőbb és közelebb volt a bizonytalanul kötődőkénél; ezek a személyek továbbá erősebb kapcsolatot ápoltak vele és vallásukban elkötelezettebbek voltak – az összeillési hipotézisnek megfelelően. Az elkerülő kötődők nagyobb valószínűséggel jellemezték magukat agnosztikusként (de nem ateistaként), mint a biztosan kötődők. A szerzők ebben egyrészt azt a feltételezésüket látták igazolódni, hogy a kötődési stílusok háttérben működő mentális modell határozza meg az istenhez való kötődést is, vagyis a személy vallásosságát. Ahogy szereti tehát valaki a partnerét, ahhoz hasonlóan szereti és tart kapcsolatot az istenével. Másrészt az, hogy az elkerülő kötődési stílusúak inkább agnosztikusnak (bizonyos értelemben semlegesnek) bizonyultak, s nem ateistáknak, arra enged következtetni, hogy a vallásosság ellentéte nem az ateizmus, inkább az agnoszticizmus. Ezzel kapcsolatban felhívják a figyelmet az „idegen helyzet”-kísérletben tapasztalt analóg eredményekre: az elkerülő stílusúak nem fejezték ki haragot a kötődési figurájuk felé a váratlan szeparációt követően,

viszont a szorongó/ambivalens kötődésűek nagyon dühösek voltak. A kutatásban a szorongó/ambivalens kötődésűek valóban nagyobb valószínűséggel voltak ateisták a másik két stílus képviselőinél; viszont gyakrabban élték át a nyelveken szólás élményét, amit a szerzők a roppant intenzív közelség-keresés gesztusaként értelmeztek: vagyis az ambivalens kötődésűek ambivalensek az istennel való kapcsolatukban is.

A vizsgálat megmutatta azt is, hogy az istennel való kötődés biztonsága összefügghet a biztonságos felnőtt kötődési stílussal. Ez az összefüggés viszont csak azokra a személyekre volt jellemző, akik az anyjukkal való kapcsolatukra úgy emlékeztek vissza, hogy az a bizonytalan kötődésnek felelt meg: vagyis az eredmény már nem az összeillési, hanem inkább a kompenzációs hipotézist támogatja. Azok a személyek ugyanis, akik a bizonytalan kötődésnek megfelelő belső munkamodelleket fejlesztettek ki anyjukkal való korai kapcsolatukban – sokszor drámai hirtelenséggel – átszervezhetik ezeket a sémákat, s arról számolhatnak be, hogy ez a reorganizáció alapvetően megváltoztatta az életüket, megtanultak bízni a kötődési figurájukban, s mind a szerelmi, mind az istennel való kapcsolatuk a biztonságos kötődés irányában alakul át. Az átszerveződés legvalószínűbb oka valószínűleg vagy a szerelmi kapcsolatban történt különösen szerencsés és gyógyító találkozás, vagy a vallásos megtérés – amelyek egymásra hatnak és segítik a biztonságos kötődés kialakulását a másik területen is. Az anyjukhoz biztonságosan kötődő személyeknél viszont – bár kötődésük a partnerükhöz és istenükhöz alapvetően a biztonságos sémát követi – a különböző esetleges hatások (pl. nevelés, kortársak szerepe, aktuális tapasztalatok) eltérően jelentkezhetnek a két területen. Ezért a gyermekkorukban biztonságosan kötődőknél nagyobb különbségek jelentkezhetnek a partnerhez és istenükhöz való kötődés között, mint a gyermekkorukban bizonytalanul kötődőknél, akiknél a későbbi átszerveződés mindent átható átformáló hatása hasonlóná teheti a kétféle kapcsolatot.

Végül a kutatásban azt találták, hogy az istenhez biztonságosan kötődők a pszichológiai jóllét minden mutatóján kedvezőbb eredményeket értek el, mint a szorongó/ ambivalens stílusban kötődők, amely a biztos bázis tapasztalatából fakadhat.

Későbbi vizsgálatában KIRKPATRICK (1998) más eszközzel mérte a felnőtt kötődést, s úgy vetette össze a vallásosság mutatóival. A felnőtt kötődési stílust Bartholomew modellje alapján a szelf és a Másik belső munkamodelljeinek pozitív illetve negatív volta alapján határozta meg. Ez a vizsgálat részben megerősítette, részben fontos részletekkel finomította KIRKPATRICK és SHAVER (1992) eredményeit. Megerősítette, mert a biztos kötődés ebben a kutatásban is pozitívan függött össze a vallásossággal. Ugyanakkor Kirkpatrick ebben a vizsgálatában azt találta, hogy a vallásosságot nem egyszerűen a kötődési stílus, hanem az annak háttérében álló belső munkamodellek (BMM) határozzák meg. A szelfre vonatkozó

BMM-k az istenképet (az isten észlelt tulajdonságait), a másakra vonatkozó BMM-k pedig az istennel való kapcsolatot (azt, hogy mennyire érzi a személy közelinek az istent) látszanak befolyásolni, méghozzá úgy, hogy a szelf- és a Másik-modell egymástól függetlenül hat a velük kapcsolatos vallásosság-összetevőkre. A pozitív szelf-modell pozitív istenképpel (az isten szerető és közeli) járt, a negatív szelf-modell pedig negatív istenképpel (az isten nem szeret és távoli), s ez a hatás nem függött attól, hogy milyen Másik-moddellel rendelkezik a személy. Aki önmagát szerethetőnek és gondoskodásra méltónak látja, nagyobb valószínűséggel tartja az istent olyan létezőnek, aki szereti az embereket és gondoskodik róluk. A pozitív istenkép viszont még nem jelenti azt, hogy a személy kapcsolatot él meg vele. A Másik-modell ugyanakkor – a szelf-modelltől függetlenül – azt határozta meg, hogy kapcsolatban van-e a személy az istennel (és közel érzi-e magához őt): pozitív Másik-modell esetén inkább igen, negatív másik-modell esetén inkább nem. Vagyis azok, akik a kötődési figurákat megbízhatónak, rendelkezésre állónak és elérhetőnek látják, az istent is az ember szükségleteire fogékonyak és elérhetőnek tartják a szoros személyes kapcsolatban. A vizsgálat eredményei rávilágítanak arra, hogy ahhoz, hogy valakinek biztonságos és személyes kapcsolata legyen az istennel, az szükséges, hogy a személy önmagát szerethetőnek, a Másikat pedig elérhetőnek és gondoskodónak tartsa. A III.3/1. táblázat összefoglalja KIRKPATRICK és SHAVER (1992) illetve KIRKPATRICK (1998) vizsgálatait (KIRKPATRICK, 2005). A Batholomew-féle kötődésmodellre épülő táblázatban szerepel az is, hogy a kétféle BMM-k alapján meghatározható kötődési stílus melyik Hazan-Shaver-féle mintázatnak feleltethető meg (zárójelben). Ezt az indokolja, hogy az 1992-es vizsgálatban a kötődési stílust ez utóbbi alapján határozták meg.

III.3/1. táblázat: A vallásosság mutatói és a kötődési jellemzők összefüggései

	Pozitív BMM a szelfről	Negatív BMM a szelfről
Pozitív BMM a Másikról	BIZTONSÁGOS	BELEBONYOLODÓ (Szorongó/ambivalens)
szelf-modell hatása:	szerető isten: + közeli isten: +	szerető isten: - közeli isten: -
másik-modell hatása:	személyes isten: + Kapcsolat istennel: + közeli isten: +	személyes Isten: + Kapcsolat istennel: + közeli isten: +
Kirkpatrick & Shaver (1992)	szerető isten: magas Kapcsolat istennel: magas közeli isten: magas	szerető isten: magas Kapcsolat istennel: magas közeli isten: magas
Negatív BMM a Másik-ról	ELUTASÍTÓ (nincs)	FÉLELEMTELI (Elkerülő)
szelf-modell hatása:	szerető isten: + közeli isten: +	szerető isten: - közeli isten: -
másik-modell hatása:	személyes isten: - Kapcsolat istennel: - közeli isten: -	személyes isten: - Kapcsolat istennel: - közeli isten: -
Kirkpatrick & Shaver (1992)	nincs adat nincs adat nincs adat	szerető isten: magas Kapcsolat isten nel: magas közeli isten: magas

KIRKPATRICK (2005, 110)

Ezeket a kutatásokat megelőzően KIRKPATRICK és SHAVER (1990) a gyermekkori kötődés és a felnőttkori vallásosság kapcsolatát vizsgálta. Azt találták, hogy az összeillési hipotézis csak részben érvényesül, s a kompenzációs hipotézist is támogatják az eredményeik. A két hipotézis különböző feltételek mellett igazolódott, s ezek a feltételek a szülők vallásosságával voltak összefüggésben.

A kötődési stílust azzal a módszerrel mérték, amelyet a szerzőpáros 1992-es tanulmányának ismertetésekor részletesen bemutatunk: a gyermekkorukra visszaemlékezve választották ki a résztvevők a Hazan-Shaver-féle kötődésstílus-leírások átalakított változatai közül azt, amelyik a legjobban jellemezte a szüleikkel (anyjukkal és apjukkal külön-külön) való kapcsolatukat.

A vallásosságot ebben a tanulmányban is több eszközzel mérték, amelyek nagyrészt megfeleltek az 1992-es kutatásukban alkalmazottaknak. Ebben a vizsgálatban viszont

rákérdeztek arra is, hogy mennyire tartják szüleiket vallásosnak, valamint arra, hogy – amennyiben kereszténynek tartják magukat – éltek-e át újjászületést.

A kutatás eredményei szerint az anya vallásossága a gyermekkorukban hozzá biztosan kötődők esetében korrelált pozitívan a személy felnőttkori vallásosságával (a szerető isten, az intrinzik vallásosság, a templomba járás gyakorisága, a keresztény identitás, az újjászületettség, isten mint személyes létező és az istennel való kapcsolat mutatóiban). Vagyis azok a személyek, akiknek anyjuk vallásos volt a gyermekkorukban, akkor lettek maguk is vallásosak, ha biztosan kötődtek hozzá. Ha bizonytalan volt a kötődésük, akkor kisebb valószínűséggel lettek vallásosak. Ezekben az esetekben az összeillési hipotézis igazolódott. Azok a személyek viszont, akiknek anyja nem volt vallásos a gyermekkorukban, inkább akkor lettek vallásosak (az intrinzik vallásosság, a templomba járás gyakorisága, isten mint személyes létező és az istennel való kapcsolat mutatói alapján), ha bizonytalanul kötődtek hozzá – gyakran hirtelen tértek meg istenhez kamaszként vagy felnőttként. Akik biztosan kötődtek nem vallásos anyjukhoz, kisebb valószínűséggel lettek vallásosak (az isten nem volt a kötődési figurájuk felnőtt korban). Ezekben az esetekben az összeillési hipotézis nem igazolódott, sőt abban, hogy az anyához való bizonytalan kötődést felnőttkorban az istennel való közeli kapcsolat váltotta fel, egy sajátos kompenzációs mechanizmus jelent meg. Az isten a gyermekkori kötődési figurákat helyettesítette, aki képes biztos bázist és biztonságos menedéket nyújtani.

A nagy érzelmi viharokkal járó és gyakran kritikus élethelyzetekben megjelenő hirtelen megtérések ugyanakkor az anya vallásosságától függetlenül függték össze a gyermekkori kötődési stílussal: a bizonytalan kötődésűek nagyobb valószínűséggel élik át ezt az élményt. Az eredmények egyértelműen a *kompenzációs hipotézist* támogatják. A különbség nagyon nagy volt: az elkerülő kötődésűek kb. 44%-a számolt be arról, hogy valamikor az életében hirtelen megtérést élt át, s több, mint 25%-a ezt az élményt kamaszkorában tapasztalta meg. A biztos kötődésűek kevesebb, mint 10%-a élt át hasonló élményt élete során, s kevesebb, mint 5%-a kamaszkorában. A kötődési stílus és a hirtelen megtérés közötti kapcsolat jelentőségén túl ezek az eredmények a megtéréssel kapcsolatban kamaszkor kitüntetett szerepére is felhívják a figyelmet.

KIRKPATRICK (1997) más vizsgálataiban is azt találta, hogy a bizonytalan kötődési stílusú felnőttek nagyobb valószínűséggel élnek át intenzív vallásos élményt ill. megtérést, mint a biztos kötődésűek. Egy longitudinális kutatásban négyéves intervallum alatt a 146 résztvevőt (nőket) vizsgált, akik közül a szorongó stílusúak nagyobb valószínűséggel élték át ezt az élményt, mint a biztos és az elkerülő kötődésűek (és nagyobb valószínűséggel

veszítették el a hitüket is). Hasonló eredményre jutott akkor is, amikor rövidebb intervallum (öt hónap) alatt egyetemistákat vizsgált (KIRKPATRICK, 1998).

KIRKPATRICK (2005) a bemutatott vizsgálatokat összegezve hangsúlyozza, hogy a nem vallásos anyáknál a hozzá való biztonságos kötődés nem valószínűsíti a felnőttkori vallásosságot, vagyis itt nem érvényesül az összeillési hipotézis. Azokban a kutatásokban viszont, amelyekben az anya vallásosságának hatását nem vizsgálják, mégis ennek ellenkezőjére jutnak: az ilyen vizsgálatok általánosságban kifejezetten az összeillési hipotézist támogatják, hiszen az amerikaiak között jóval több vallásos anya van, mivel az amerikaiak nagy többsége legalább névleg vallásos. Vagyis KIRKPATRICK (2005) szerint a felnőttkori vallásosság kialakulásában a biztos kötődés a meghatározó tényező, amelynek hatását az anya vallásossága befolyásolja. A III.3/2. táblázat bemutatja a szülők vallásossága, a kötődés biztonsága és a felnőttkori vallásosság összefüggéseit.

III.3/2. táblázat: A szülők vallásossága, a hozzájuk való kötődés biztonsága és gyermekeik felnőttkori vallásosságának összefüggése

		a kötődés biztonsága	
		biztos	bizonytalan
a szülők vallásossága	magas	inkább vallásos	kevésbé vallásos
	alacsony	kevésbé vallásos	inkább vallásos

KIRKPATRICK (2005, 113)

Ugyanakkor az előbbi összefüggéseket más szerzők ettől eltérő módon értelmeztek. GRANQVIST (1998) szerint az anya vallásossága van első sorban a felnőttkori vallásosság hátterében, amely elsősorban szocializációs folyamat során alakul ki. Az anyához való biztos kötődés ezt a folyamatot segíti. Granqvist *szocializációs-összeillési hipotézisnek* nevezte el ezt az elméletet, amely az anya vallásossága, a hozzá való kötődés és a felnőttkori vallásosság között meglévő kapcsolatot Kirkpatrick felfogásától eltérő módon értelmezi.

GRANQVIST (1998) vizsgálatában (amelyet elsősorban szintén a valláspszichológia kötődéelméleti megközelítésére jellemző módszerek ismertetése miatt mutatunk be részletesebben) KIRKPATRICK és SHAVER (1990, 1992) kutatásainak megfelelő módon mérte a szülőkhöz való gyermekkori kötődést. Differenciáltabban ragadta meg továbbá mindkét *szülő vallásosságát*: egy nyolctételes skálával, amelyben például olyan tételek szerepeltek, mint a templomba járási gyakoriság, vallásos irodalom olvasása, a hit fontossága a mindennapi életben, valamint annak a jellemző volta, hogy a szülő a résztvevővel vallási kérdéseket vitatott meg.

A szülők vallásossága mellett négyféle eszközzel mérte a résztvevő vallásosságát is. A szülőkre vonatkozó nyolctételes skálát a válaszolóknak saját magukra nézve is ki kellett tölteniük (a *vallásosság szintjének* megállapításához). Válaszolniuk kellett arra a kérdésre is, hogy „*Személyes kapcsolatban van-e az istennel/ Jézus Krisztussal?*”. Az *istenben való hit* mérésére szintén a KIRKPATRICK és SHAVER (1990, 1992) kutatásaiban alkalmazott módszerhez hasonlóan járt el: a résztvevőknek öt – a teista, deista, panteista, agnosztikus és ateista felfogást képviselő – állítás közül kellett kiválasztaniuk azt, amelyik a legjobban fejezte ki, hogy mit gondolnak az istenről. Az öt állítás a következő volt: a) Az isten élő, személyes lény, aki törődik az emberek életével és beavatkozik az eseményekbe; b) Az isten teremtette a világmindenséget, de nem törődik az emberek életével és nem avatkozik be az eseményekbe; c) Az isten személytelen, transzcendens erő az univerzumban; d) Nem tudom, hogy hiszek-e az istenben; e) Nem hiszek istenben.

Granqvist a *vallásos életben bekövetkezett változást* és a *megtérést* is mérte, külön a fiatalkor (13-22 év között) és a felnőttkor (22 év felett) vonatkozásában. A vallásos változást egy hatfokú skálán íteltette meg, amelyen a résztvevőknek meg kellett jelölniük, hogy fiatal (illetve felnőtt-) korukban mennyire vált fontossá a vallás az életükben. Azokat, akik tapasztaltak valamilyen változást, arra is megkérte, hogy nyilatkozzon a változás természetéről: a) intenzív és hirtelen bekövetkező személyes élmény; b) lassú és fokozatos változás, néhány viszonylag intenzív élménnyel és változással; c) hosszú időszak alatt bekövetkező lassú és fokozatos változás. Azokat, akik az előző skálán a legnagyobb fokú változást jelölték be, „nagyfokú fiatalkori változás”-t átélteknek nevezte el, s közülük azokat nevezte „hirtelen fiatalkori megtérés”-t átélteknek, akik intenzív és hirtelen bekövetkező változást tapasztaltak.

Végül azokat, akik nagyfokú fiatalkori vagy felnőttkori változást éltek át, arra kérte Granqvist, hogy írják le: az életükben milyen tényezőket látnak a változás hátterében. Ezeknek a beszámolóknak az alapján a résztvevőket négy csoportra osztotta: 1) az összeillési hipotézissel kapcsolatos tapasztalatokat írók (pl. gondoskodó szülők); 2) a kompenzációs hipotézisnek megfelelőket írók (pl. elhanyagoló szülők); 3) vegyesen az összeillési- és kompenzációs hipotézisnek megfelelők; 4) egyéb tényezőket felsorolók.

A kutatás eredményei szerint a kötődési stílusok nem voltak összefüggésben az istenben való hit természetével (teista, panteista, stb.). Nagyfokú felnőttkori változásról viszont jelentősen többen számoltak be azok, akik bizonytalan anyai kötődésre emlékeztek vissza, mint azok, akik biztonságosra (az elkerülő és a szorongó/ambivalens stílust összevonták az elkerülők nagyon alacsony száma miatt). A változással összefüggő életesemények között továbbá egyaránt említettek összeillési és kompenzációs témákat, de ez utóbbiakat nagyobb számban.

KIRKPATRICK és SHAVER (1990) vizsgálatához hasonlóan Granqvist is azt találta, hogy csak a szülőkhöz biztosan kötődők csoportjában korrelált pozitívan a szülők vallásossága a válaszolók vallásosságával. Ez az összefüggés nemcsak az anyák, hanem az apák esetében is igaz volt. Amikor a szülőket vallásosság szempontjából két csoportra bontotta, s – szintén KIRKPATRICK és SHAVER (1990) eredményeihez hasonlóan – azt találta, hogy a kevésbé vallásos szülők gyerekei akkor voltak vallásosabbak (vallásosság szintje, személyes kapcsolat istennel, teizmus), ha bizonytalanul kötődők voltak. Abban viszont különbözött a két kutatás, hogy ez az utóbbi összefüggés inkább az apáknál volt érvényes, az anyáknál csak nyomokban jelent meg. (Granqvist ezt az amerikai és svéd kultúrában eltérő anyai és apai gondozási szerepekkel magyarázza.)

Mindkét tanulmány arra jutott, hogy a szülői vallásosság a legfontosabb előrejelzője a személy felnőttkori vallásosságának. Granqvist a szocializáció meghatározó szerepe miatt olyan módon dolgozta át az összeillési hipotézist, hogy a felnőttkori vallásosság bejósolása szempontjából az elsődleges szerep a szülői vallásosságnak jut, a kötődési stílus pedig a szocializációs hatás erősíti illetve gyengíti.

A *szocializációs-összeillési hipotézist* GRANQVIST és HAGEKULL (1999) kutatása tesztelte. Ennek érdekében két új vallásosság-kérdőívet hoztak létre. Kifejlesztették a *Szocializáción Alapuló Vallásosság Skálát* (Socialization-Based Religiosity Scale) és az *Érzelmeken Alapuló Vallásosság Skálát* (Emotionally-Based Religiosity Scale). Az előbbi azt mutatja meg, hogy milyen mértékben ért egyet valaki a szülei vallásos értékeivel és normáival, az utóbbi azt, hogy az istenhez fordulás és a hozzá való közelség fenntartása milyen érzelmi szabályozó funkcióval bír a biztonságérzet szempontjából. Mindkét skála 10 tételes, s mindkettőt külön válaszolták meg a résztvevők az anyára és az apára vonatkoztatva. A *Szocializáción Alapuló Vallásosság Skála* a következő tételekből áll (az anyára vonatkoztatva):

1. *Számomra rokonszenves, ahogyan anyám a vallással kapcsolatos dolgokat látta.*
2. *Valószínűleg én is olyan vallásos nevelésben fogom részesíteni a gyerekeimet, mint amelyet anyámtól kaptam.*
3. *Valószínűleg én is hasonló módon fogok beszélni a vallásról a gyerekeimnek, ahogyan velem beszélt róla anyám a gyermekkoromban.*
4. *A vallás számomra ugyanolyan fontos/ éppoly kevésbé fontos a mindennapi életben, mint anyámnak volt a gyermekkoromban.*
5. *Én is olyan gyakran/ritkán imádkozom istenhez, mint anyám imádkozott a gyermekkoromban.*

6. *Anyám és én ugyanolyan aktivitással gyakoroljuk a vallásunkat.*
7. *A vallásos hitem olyan, mint anyám vallásos hite.*
8. *Anyám és én egyáltalán nem osztjuk egymás értékeit vallásos dolgokkal kapcsolatban. (fordított tétel)*
9. *Anyám és én ugyanolyan gyakran/ritkán járunk templomba (zsinagógába, mecsetbe, stb.)*
10. *Én is olyan gyakran/ritkán olvasok vallásos irodalmat, mint ahogy anyám tette a gyermekkoromban.*

Az *Érzelmeken Alapuló Vallásosság Skála* a következő tételeket tartalmazza:

1. *Krízishelyzetekben úgy érzem, hogy fontos az isten elérhetősége ahhoz, hogy kezelni tudjam a szituációt.*
2. *Akkor vagyok a legelégedettebb, amikor bensőséges kapcsolatban vagyok az istennel.*
3. *A vallásos hitem segít abban, hogy kevésbé érzem magam magányosnak.*
4. *Amikor elveszettnek érzem magam, támaszt találok a hitemben.*
5. *Arra törekszem, hogy az isten közelében maradjak.*
6. *Bajban lennék, ha tudnám, hogy soha többé nem járhatok az istennel.*
7. *Aggódnék, és nem érezném biztonságban magam, ha az isten nem lenne elérhető a számomra.*
8. *Amikor stresszhelyzetben vagyok (pl. amikor szomorú vagyok és szorongok) úgy érzem, hogy sürgősen az isten támogatására van szükségem.*
9. *Főleg akkor imádkozom az istenhez, amikor nehéz helyzetbe kerülök.*
10. *Az istenhez imádkozom, amikor fájdalmat élek ál.*

A két új eljárás mellett a vallásosság és a gyermekkori kötődést hasonlóan mérték, mint GRANQVIST (1998) illetve KIRKPATRICK és SHAVER (1990, 1992) korábbi tanulmányában. Mérték a szülők vallásosságát, a résztvevő vallásosságban bekövetkezett változását és hirtelen megtérését, s ezekkel kapcsolatban azt, hogy ez életének melyik szakaszában történt és milyen tényezőket (életeseményeket) lát e változások hátterében.

156 svéd egyetemistát vizsgálva azt találták, hogy a biztonságos gyermekkori kötődés pozitívan, az elkerülő és a szorongó pedig negatívan korrelált a *Szocializáció Alapuló Vallásosság Skálán* elért értékkel. A biztonságos kötődés – a szocializációs-összeillési hipotézissel összhangban – segítette a vallásosság szocializációját. Ráadásul a biztosan

kötődők korábban tértek meg és kevésbé drámaian-hirtelen, mint a többiek. Vagyis fokozatosan belenőttek szüleik hitébe.

A bemutatott tanulmányok alapján azt mondhatjuk, hogy az összeillési- és a kompenzációs hipotézisek ellenőrzésére irányuló empirikus kutatások szerint a felnőttkori vallásosság kötődéseméleti szempontból kétféle folyamattal is összefügghet. Az első az a vallásosság, amely folyamatosan alakul ki, s a gyermek fokozatosan tanulja meg és veszi át szülei vallásosságát. Ebben a folyamatban a rendszerint vallásos szüleikhez biztonságosan kötődnek a gyermekek. A folyamat az összeillési hipotézis szerint zajlik le. A másik folyamat a jellemzően nem-vallásos szülőkhöz bizonytalan (főleg szorongó/ambivalens-) módon kötődő gyermekek forgatókönyvét jellemzi, akik a leggyakrabban pubertás korukban az istenben ill. vallásos vezetőkben és közösségekben találnak olyan biztos kötődést, amelyhez sokszor hirtelen és drámai módon térnek meg, s amelyben biztos bázist tapasztalnak meg. A vallásosság fejlődésének ez a *kettősfolyamat-modellje* (KIRKPATRICK, 2005), amely jól megfeleltethető annak a leírásnak, amelyet William James adott a vallásosság típusairól. JAMES (1994) megkülönböztette az „egyszer született” (*once born men*) vagy egészséges kedélyűek (*healthy-mindedness*) és a „kétszer született” (*twice-born men*) vagy beteges kedélyűek (*morbid-mindedness*) vallásosságát (VASADY, 1927). Az egészséges kedélyűek rendszerint optimista, jókedvű és viszonylag szorongásmentes személyek, akiknek az élettörténetében nem szerepelnek komolyabb traumák vagy megrázkódtatások. Felnőttként James szerint az evolúciós elmélet, a lélekgyógyászat (*mind-cure*) és a keresztyén tudomány (*christian science*) hívei. James Spinozát ebbe a típusba tartozónak tartotta. Ők azok, akik biztonságosan kötődnek szüleikhez, akik ha vallásosak, lépésről lépésre szocializálják őket a vallásosságra, s ahhoz, hogy az istenhez biztonságosan tudjanak kötődni, nincs szükségük drámai megtérésre. A beteges kedélyűek viszont inkább pesszimisták, leverték és diszharmonikus személyek, akiket az éniintegritás hiánya jellemez James szerint mindaddig, amíg a vallásos megtérés következményeként egy gyógyulási folyamat indul el náluk. Az újjászületettek között említi James Augusztinuszt, Luthert és Tolsztojt. Kötődéseméleti szempontból a „kétszer születettek” lehetnek azok, akik bizonytalanul kötődtek gyermekkorukban a szüleikhez, s akik sokszor drámai hirtelenséggel térnek meg és fordulnak a vallás felé, s egy biztonságot adó kapcsolatban szerveződhetnek újjá a szelfről és a Másikról szóló belső reprezentációik. A valláspszichológiában ez a kétféle vallásosság különböző hagyományokat és jellegzetes vitákat hozott létre (GRANQVIST, 2003).

IV. KUTATÁSOK

A valláslélektan kötődélméleti megközelítéséhez ez a munka olyan empirikus kutatásokkal járul hozzá, amelyekkel részben azt kívánjuk ellenőrizni, hogy magyar mintán rekonstruálhatók-e azok az eredmények, amelyekhez a vallásosság és a kötődési sajátosságok közötti kapcsolat vonatkozásában más mintákon jutottak. A mai Magyarországon jelentősen kisebb azoknak az aránya, akik számára a vallás fontos, mint pl. az Egyesült Államokban. A General Social Survey adatai szerint az istenben való hitet nagyon fontosnak tartotta az amerikai 18-39 évesek 53%-a illetve a 40-65 évesek 57%-a (HOOD és mtsai, 2009). Magyarországon a Hungarostudy reprezentatív mintán történt vizsgálata szerint a megkérdezettek 35%-a számára a vallás egyáltalán nem volt fontos, 39% számára kissé fontos, s 26% válaszolta azt, hogy nagyon fontos (KOPP és mtsai, 2004). Mivel kevesebben nevelik vallásosan a gyermekeiket, feltételezhető, hogy nálunk a biztonságos kötődési stílus nem kapcsolódik olyan szorosan össze a vallásossággal, mint Amerikában. A nem vallásos szülőkhöz való biztonságos kötődés ugyanis a szülők vallást elutasító attitűdjének átvételéhez vezető szocializációt is segítheti. Mindez talán azzal a következménnyel jár, hogy Magyarországon másként alakul a vallásosság és a kötődés közötti kapcsolat, mint a vallásosabb Amerikában.

Az alábbiakban következő kutatásokban a vallásosság elsődleges mérőeszköze Hutsebaut *Kritika Utáni Vallásosság Skálája* volt, amivel a vallásosság és a kötődés összefüggéseinek a vizsgálata egy átfogó, többdimenziós vallásosságmodell irányában terjeszthető ki. A kötődési dimenziók megragadására a *Kötődési Stílus Kérdőívet* alkalmaztuk. Két különböző kutatást végeztünk, két különböző mintán, amelyeket a vallásosság és a kötődés ugyanolyan mérése kapcsolt össze. A két kutatásban a vallásosság és a kötődés összefüggéseivel kapcsolatban különböző hipotéziseket fogalmaztunk meg, s a Kritika Utáni Vallásosság Skálán és a Kötődési Stílus Kérdőíven kívül (amelyek mindkét kutatásban szerepeltek) különböző mérőeszközöket használtunk. A vallásosság és a kötődés kapcsolatát vizsgálva az *első kutatásban* egyrészt az alkalmazott módszerek érvényességének kérdéseit, valamint a velük szerzett külföldi és magyar tapasztalatok megfelelését vizsgáltuk. Ezt a kutatást a kötődési stílusok és a vallásosság pszichológiai jólétre való hatásának tanulmányozására is kiterjesztettük. A *második kutatásban* a vallásos kételkedés természetét és a szülők vallásosságának (mint szocializációs hatásnak) a szerepét is vizsgáltuk. A kételkedés ugyanis mind a wulffi-hutsebauti modellben, mind a vallásosság kötődélméleti megközelítésében fontos szerepet kap. A vallásos attitűdök meghatározása alapján az ortodoxia pozícióján kívül a kételkedés mindegyikben megjelenik, de eltérő jelentéssel:

kutatásunkban részben ezeket az eltéréseket kívántuk tanulmányozni. Kötődéelméleti szempontból a kételkedés szintén többféle értelmezést kaphat: egyrészt jelentheti a szelf illetve a Másik negatív reprezentációjából fakadó bizalmatlanság kifejeződését, de jelenthet sajátos vallásos „explorációt” is, amely a biztos kötődés hátterén távolítja el a személyt a hagyományos vallásos tanításoktól, hogy a vallásos kijelentések számára új, személyes és aktuális jelentést keressen. (A kételkedésnek ez a felfogása a második naivitás attitűdjével van kapcsolatban.) A kételkedés és a szülők vallásossága szerepének vizsgálatán kívül a második kutatásban is tanulmányoztuk a kötődés és a vallásosság különböző dimenziói közötti kapcsolatot.

IV.1. Első kutatás.

A kötődési stílus és a vallásosság kapcsolatának, valamint a szülői bánásmód, az önértékelés és az étellel való elégedettség szerepének vizsgálata

IV.1.1. A kutatás célkitűzései és hipotézisei

Az első kutatást háromféle kérdésfeltevés jellemezte, amelyek közül az első kettő a vizsgálat tulajdonképpeni céljának előkészítését szolgálta. Elsőként a korábban már bemutatott két alapvető eszközünk, a Kötődési Stílus Kérdőív és a Kritika Utáni Vallásosság Skála *validitását* ellenőriztük. A Kötődési Stílus Kérdőív validitás-vizsgálatához a Szülői Bánásmód Kérdőívet, a Rosenberg-féle Általános Önértékelési Skálát és a Diener-féle Étellel Való Elégedettség Skálát használtuk. Mindhárom validáló eszközt a kötődési stílusok elméleti leírásának megfelelően választottuk ki. BOWLBY (1969) központi jelentőséget tulajdonít a kötődési stílusok hátterében a szülői bánásmódnak, hiszen a szülőkkel (elsősorban az anyával) való tapasztalatok nyomán alakulnak ki az énről, a másiról és a kapcsolatról szóló belső munkamodellek, amelyek részben a kötődési stílusokban fejeződnek ki. Az önértékelés vizsgálata azért látszik megfelelő validáló eszköznek a Kötődési Stílus Kérdőív skáláira vonatkozóan, mert azok közül három (az „elismerés iránti szükséglet”, a „belebonyolódás a kapcsolatokba” és részben a „bizalom a kapcsolatokban”) – a Bartholomew-Horowitz-féle kötődési modellhez illeszkedve – ahhoz a belső reprezentációhoz kapcsolódik, amit a személy önmagáról, saját értékéről és szerethetőségéről alakít ki. Végül az étellel való elégedettség konstruktumával azt kívántuk ellenőrizni, hogy a kötődési kérdőívvel valóban olyan stílusokat tudunk-e azonosítani, amelyek között jelentős különbség van a lelki egészségesség szempontjából – ahogyan ez a kötődési stílusok kialakulásáról, működéséről és következményeiről szóló munkák alapján egyértelműen várható. A Kritika Utáni Vallásosság Skála validitásának ellenőrzéséhez a Vallásos Orientáció Skála egyik újabb változatát alkalmaztuk.

A kutatás második része *kiegészítő vizsgálatokat* tartalmazott. A validitásvizsgálatokban használt eszközök lehetővé tették, hogy – az eredeti célkitűzéseink irányától némileg eltérő módon – saját mintánkra támaszkodva vessünk egy pillantást a valláspszichológia olyan gyakran vizsgált problémáira is, mint a pszichológiai jóllétnek és a szülői nevelési stílusnak a vallásossággal való kapcsolata. Vagyis a szülői bánásmód és a vallásosság kapcsolatát, valamint a vallásosság és a lelki egészség mutatóinak összefüggéseit

vizsgáltuk meg. Korábbi tanulmányok mindkét kérdésben számos összefüggést tártak már fel. A szülői bánásmód és a vallásosság kapcsolatát például GNAULATI és HEINE (1997) kutatta, akik szerint az anyai szeretet-törődés és védelmezés magas értéke pozitív kapcsolatban van a vallásossággal, s azzal, hogy a személy az istent mindenható védelmezőnek tekinti-e. Az apa bánásmódja ebben a kutatásban nem bizonyult jelentős tényezőnek. Feltételezésünk szerint a szülői bánásmód a mi vizsgálatunk szerint is hatással lesz a vallásosságra – részben a kötődési stílusok kialakulásában és a szocializációban játszott szerepe révén. A vallásosság és a lelki egészség kapcsolatát vizsgáló kutatások összefoglaló áttekintése nyomán KOENIG és munkatársai (2001) arra a következtetésre jutottak, hogy a vallásosság többek között magasabb étellel való elégedettséggel, önértékeléssel, boldogsággal és optimizmussal jár együtt. Ezzel konzisztens eredményre jutott ABDEL-KHALEK (2012), aki szerint az étellel való elégedettség pozitív összefüggést mutat a vallásossággal, valamint KOPP MÁRIA és MARTOS TAMÁS (2011), akik az életminőség meghatározásában hangsúlyozzák a vallásosság illetve a spiritualitás szerepét. Ugyanakkor a különböző kutatások nem erősítik meg egyértelműen a vallásosság jótékony hatását. KOPP és munkatársai (2004) pl. a Hungarostudy reprezentatív magyar mintáján azt találták, hogy a vallásosak között gyakoribbak a depresszióval és a munkaképesség csökkenésével járó egészségi állapotok (a szerzők szerint ez részben arra utal, hogy a krónikus betegségekben szenvedők gyakrabban fordulnak a vallás felé). Más szerzők szintén felhívják a figyelmet arra, hogy a különböző kutatásokban a vallásosság akár negatívan kapcsolódhat a lelki egészség mutatóihoz, vagy akár függetlennek is mutatkozhat ezektől (MARTOS és KÉZDY, 2007; KOENIG és mtsai, 2001; LUYTEN és mtsai, 1998; DEZUTTER és mtsai, 2006).

A kiegészítő vizsgálataink bár nem tartoznak szorosan a munkánk alapvető céljaihoz, mégis fontos adalékokat szolgáltatnak a legfontosabb eszközeink működésének megértéséhez.

A kutatásunk harmadik része tartalmazta a vizsgálódásunk központi problémáját, amely a *kötődési stílus és a vallásosság különböző dimenziói kapcsolatának a tanulmányozása* volt. E kutatással elsősorban a vallásosság kötődéseméleti modelljeinek és hipotéziseinek (összeillési és kompenzációs hipotézis) a vizsgálatához kívántunk hozzájárulni.

Részletesen a következő hipotéziseket fogalmaztuk meg.

A) A Kritika Utáni Vallásosság Skála és a Kötődési Stílus Kérdőív validitásának vizsgálatai

Kritika Utáni Vallásosságskála:

A/1. hipotézis:

A Kritika Utáni Vallásosság Skálával azonosítható négyféle vallás iránti attitűd jelentősen különbözik egymástól a különböző vallásosság-mutatókkal megragadott vallásosság szempontjából; valamint a „transzcendens bevonása”-dimenzió erősen korrelál más vallásosság-mutatókkal, míg a „szimbolikus értelmezés” kevésbé.

Kötődési Stílus Kérdőív:

A/2. hipotézis:

A Kötődési Stílus Kérdőív skálái megfelelő konvergens validitást mutatnak a Szülői Bánásmód Kérdőív skáláival.

A/3. hipotézis:

A Kötődési Stílus Kérdőívnek a szelf-reprezentációra vonatkozó skálái erős konvergens validitást mutatnak az önértékeléssel, s gyengébbet az élettel való elégedettséggel.

A/4. hipotézis:

A Kötődési Stílus Kérdőív skáláival a saját mintánkon is azonosíthatók a FEENEY és munkatársai (1994) által klaszteranalízissel megragadott Bartholomew-Horowitz—féle kötődési stílusok (biztonságos, elutasító, belebonyolódó és félelemteli).

A/5. hipotézis:

A kötődési stílusok között jelentős különbségek mutathatók ki a háttérükben álló szülői bánásmód szempontjából.

A/6. hipotézis:

A kötődési stílusok között jelentős különbségek vannak a pszichológiai jóllét mutatói, vagyis az önértékelés és az élettel való elégedettség szempontjából.

B) Kiegészítő vizsgálatok

B/1. hipotézis:

A vallásosság különböző mutatói pozitívan korrelálnak az önértékeléssel és az élettel való elégedettséggel, mert a vallásosság lehetővé teszi, hogy a személy számára az isten biztos bázist jelentő kötődési figura legyen.

B/2. hipotézis:

A pozitív szülői bánásmód (szeretet, érzelmi melegség, az autonómia bátorítása, önállóságra nevelés) pozitív összefüggést mutat a vallásossággal, mert olyan belső munkamodelleket alakít ki, amelyek alapján – az összeillési hipotézisnek megfelelően – képes lesz a személy az istent biztonságot adó kötődési figuraként megtapasztalni.

C) Az összeillési- illetve a kompenzációs hipotézis vizsgálata

C/1. hipotézis:

A kötődési stílusok között jelentős különbség van a vallásosság azon mutatói szempontjából, amelyek szorosabban függenek az össze az istennel való kapcsolattal („transzcendens bevonása”-skála, intrinzik vallásosság, extrinzik személyes vallásosság), vagyis a kötődési stílus hatással van a személy vallásosságára. Az összeillési hipotézis alapján azt várjuk, hogy a *biztonságos* stílusra jellemző a vallásosság magasabb értéke; a kompenzációs hipotézis alapján viszont azt várhatjuk, hogy inkább a *bizonytalan* kötődési stílusok valamelyikével függ össze a vallásosság magasabb értéke.

C/2. hipotézis:

Mivel a vallásosság más mutatói közvetettebb módon vonatkoznak az istennel való kapcsolatra („szimbolikus értelmezés”-skála és az extrinzik-társas vallásosság), ezért azt várjuk, hogy ezek szempontjából kisebb különbséget találunk a különböző kötődési stílusok között, vagyis ezekre más tényezők (pl. az egyén gondolkodásmódjának illetve személyiségének sajátosságai, vagy a vallásos közösségekben szerzett tapasztalatok) erőteljesebb hatással vannak.

IV.1.2. A kutatás eszközei

Kötődési Stílus Kérdőív (Attachment Style Questionnaire; ASQ)

A kötődést a *Kötődési Stílus Kérdőív (ASQ)* mértük (FEENEY és mtsai, 1994). A kérdőív skáláit és kidolgozásának elméleti alapjait korábban, a kötődés méréséről szóló fejezetben már bemutattuk. A kérdőív 40 tételt tartalmaz, amelyeket egy 6 fokú Likert-skálán kell értékelni (1 = egyáltalán nem értek egyet ... 6 = teljesen egyetértek).

Az eredeti kérdőív magyar változatát – a szerzőtől megkért engedély birtokában – Horváth-Szabó Katalin és munkatársi készítették el a TO 42574 nyilvántartási számú OTKA-pályázat kutatásának a keretében, s az eszköz használatát tartalmazó első publikációra 2007-ben került sor (URBÁN, 2007b). Azóta néhány tétel átfogalmazásával és új faktorstruktúra kialakításával megjelent a kérdőív megújított magyar változata (HÁMORI és mtsai, 2009, 2010).

Kritika Utáni Vallásosság Skála (Post-Critical Belief Scale; PCBS)

A vallásosság mindkét kutatásban alkalmazott mérőeszköze a *Kritika Utáni Vallásosság Skála (PCBS)* volt (Hutsebaut, 1996). A módszer filozófiai és valláspszichológiai alapjait, valamint a magyar verzióját korábban, a *Valláspszichológia alapproblémái* című részben mutattuk be.

A Szülői Bánásmód Kérdőív (Parental Bonding Inventory; PBI)

A kutatás egyik célja az volt, hogy a Kötődési Stílus Kérdőív validitását ellenőrizzük. Ennek érdekében a résztvevőket a kötődési kérdőív mellett a *Szülői Bánásmód Kérdőív* kitöltésére kértük. Ezt az eszközt korábban már alkalmazták kötődési skálák konvergens validitásának a vizsgálatához (MANASSIS és mtsai, 1999). A Szülői Bánásmód Kérdőívet PARKER és mtsai (1979) dolgozták ki azzal a céllal, hogy a szülő és gyermek kapcsolatára ható fontos szülői faktorokat mérhetővé tegyék. Az eredeti kérdőívben két faktort különítettek el: a szülői gondoskodás (*care*) és a túlvédés (kontroll) (*overprotection*) faktorát, amely megfelelt a Schaefer-féle szülői nevelési stílus két dimenziójának (TÓTH, GERVAI, 1999). A kérdőívben a kitöltőket arra kérik, hogy emlékezzenek vissza arra, hogyan bántak velük a szüleik gyermekkorukban, s külön válaszoljanak a kérdőív apára és anyára vonatkozó kérdéseire. Mindkét szülőre vonatkozóan 25-25 tételt kell megítélniük egy négyfokú Likert-skálán. A kérdőív későbbi verzióiban a 25 tétel mögött egyaránt találtak két-, három- illetve négyfaktoros struktúrát is. A kétfaktorost pl. MACKINNON és mtsai (1989) erősítették meg; háromfaktorost (gondoskodás, a pszichológiai autonómia korlátozása és az önálló viselkedés

bátorítása) találtak Amerikában és Angliában MURPHY és mtsai (1997), négyfaktorost (gondoskodás, közönyösség, autonómia, védelmezés) pedig UJI és mtsai (2006) Japánban. A Szülői Bánásmód Kérdőívet számos klinikai pszichológiai kutatásban alkalmazták, s többek között megerősítették, hogy a szülői gondoskodás sajátosságai szorosan összefüggenek a felnőtt élet pszichológiai sajátosságaival. Mind depressziós, mind szkizofrén személyeknél azt találták, hogy a gondoskodás (szeretet) (*care*) alacsonyabbnak, a túlvédés pedig magasabbnak bizonyul (TÓTH, GERVAI, 1999). A magyar változat kidolgozása TÓTH ILDIKÓ és GERVAI JUDIT (1999) nevéhez fűződik, akik a kérdőív tételei mögött három faktort mutattak ki. Az első megegyezik az eredeti „care” faktorról, aminek a magyar szerzők a *szerelem-törődés* nevet adták. Az „overprotection”-faktor azonban két részre oszlott: az egyiket *túlvédésnek*, a másikat *korlátozásnak* nevezték el. A szerelem-törődés faktora a szeretettel, figyelmes, érzelmileg meleg és empátikus bánásmódnak felel meg, a túlvédés az infantilizálóan túlvédő, míg a korlátozás a szabadságot és az önállóságot korlátozó, az autonómiát nem bátorító bánásmódnak. A szerelem-törődés faktora 12, a túlvédésé 7, a korlátozásé 6 tételt tartalmaz. A kitöltőknek négy válaszlehetőség közül kell kiválasztaniuk, hogy mennyire tartják jellemzőnek a tételekben megjelenő szülői viselkedést (nagyon jellemző, általában igaz, alig igaz, egyáltalán nem igaz).

TÓTH és GERVAI (1999) a skála magyarországi adaptálása során azt találta, hogy a három faktor egyértelműen elkülönül, s az eredeti variancia 54%-át magyarázza. A skálák belső megbízhatósága nagyon jó (a szerelem-törődés Cronbach-alfája 0,92, a túlvédés 0,83, a korlátozásé 0,82 volt). A skálák közül a túlvédés és a korlátozás erős pozitív korrelációt mutatott ($r = 0,54$) a szerelem-törődés mindkettővel negatívát (a túlvédéssel $r = -0,15$; a korlátozással $r = -0,35$). Más kutatókhoz hasonlóan a magyar változatot kidolgozó szerzők is azt találták, hogy a kérdőív kitöltői anyjukat szeretetteljesebbnek és féltőbbnek (túlvédőbbnek) látták, mint apjukat. A korlátozás szempontjából különbség volt a férfiak és a nők között: a nők anyjukat korlátozóbbnak ítélték, mint apjukat, a férfiaknál viszont nem mutatkozott ilyen különbség.

A Rosenberg-féle Általános önértékelési skála (Rosenberg Global Self-Esteem Scale; RSES)

Részben a Kötődési Stílus Kérdőív validitásának ellenőrzéséhez járult hozzá a Rosenberg-féle Általános önértékelési skála alkalmazása. A Bartholomew-féle kötődési modell egyik dimenziója ugyanis a szelf-reprezentációnak felel meg, s a Kötődési Stílus Kérdőív két skálája ezzel a dimenzióval kapcsolódik össze. Az általános önértékelés (*global self-esteem*) azt fejezi ki, hogy a személy milyen mértékben tartja értékesnek önmagát

(SCHMITT és ALLIK, 2005). A konstruktum legelterjedtebb mérésének kidolgozása ROSENBERG (1965) nevéhez fűződik, aki 10 tételes skálát alkalmazott, ahol a tételekkel kapcsolatos egyetértést négyfokú skálán lehet kifejezni (1 = egyáltalán nem értek egyet; 2 = nem értek egyet; 3 = egyetértek; 4 = teljesen egyetértek). A kérdőív magyar változatát az Egészségügyi Világszervezet (WHO) iskoláskorú gyermekek egészségmagatartásával kapcsolatos nemzetközi kutatásának keretében végzett hazai vizsgálatából vettük át (ASZMANN, 2003).

A Diener-féle Élettel Való Elégedettség Skála (The Satisfaction With Life Scale; SWLS)

Ezzel a skálával a vallásosságnak, a kötődési stílusnak és a szülői bánásmódnak a pszichológiai jóllét egyik mutatójára való hatását igyekeztünk mérni. A kérdőívet DIENER és munkatársai (1985) dolgozták ki, azzal a céllal, hogy felmérjék egy személy általában vett élettel való elégedettségét. Vagyis nem külön az egészséggel vagy pl. az anyagi helyzettel kapcsolatos elégedettségre kérdeztek rá, hanem a kitöltőre bízták, hogyan súlyozza és integrálja az élete különböző aspektusaihoz való viszonyát. A kérdőív egyik legfontosabb sajátossága, hogy az elégedettség tudatos összetevőjét ragadja meg (PAVOT, DIENER, 1993). A mindössze 5 tételből álló skála kitöltése során a személyeknek hétfokú Likert-skálán kell megjelölniük az elégedettségre vonatkozó állításokkal való egyetértésüket (1 = egyáltalán nem értek egyet; ... 7 = tökéletesen egyetértek). A kérdőív magyar változatát pl. VAS és GOMBOR (2008) használta korábban magyar és izraeli orvostanhallgatók összehasonlítására.

A 12 tételes Életkor-Független I-E-Skála (Age-Universal I-E Scale – 12)

A Kritika Utáni Vallásosság Skála konvergens validitását egy korábbi, széles körben elterjedt kérdőívvel, a Maltby-féle Életkor-Független I-E (intrinzik-extrinzik-) Skálával” (Age-Universal I-E Scale) ellenőriztük (MALTBY, 1999). Az intrinzik és extrinzik vallásos orientáció fogalma azon a megkülönböztetésen alapul, amit ALLPORT (1950) az érett illetve éretlen vallásosság között tett, amikor az ifjú- és érett kor vallásosságát hasonlította össze. Az érett vallásosságot az jellemzi, hogy differenciált, komplex és kritikai reflexiókat is tartalmaz, önmagában motivációs erővel bír (s nem csupán a vallásosság következményei motiválók), morális normákat alapoz meg, új elemek integrálására képes, az élet minden területére kiterjed és heurisztikus természetű. Abban az értelemben heurisztikus, hogy egyfajta „munkahipotézisként” szolgál, vagyis megkérdőjelezhető és folyamatosan megerősítendő (ALLPORT, 1950, 81). Az érett hit e jellemzéséhez nagyon hasonló a kritika utáni vallásosság, vagyis a második naivitás attitűdjének leírása is (HUTSEBAUT, 1996). Az érett és éretlen hit

elnevezését később Allport munkáiban az intrinzik illetve extrinzik vallásos orientáció fogalma váltotta fel, noha az érettség illetve annak hiánya továbbra is fontos, bár implicit jellegzetesség maradt (HILL, HOOD, 1999). ALLPORT és ROSS (1967) vallásos orientációkat mérő skálájában (Religious Orientation Scale) az intrinzik vallásosság mint önálló motívum jelenik meg, amelyhez képest más szükségletek és a vallásossággal járó járulékos „hasznok” csupán másodlagosak, az extrinzik vallásosság pedig egyfajta utilitarista motívumként, amely más, fontosabb célok (pl. biztonságérzet, vigasztalás, szociális kapcsolatok) elérésére szolgál. Az intrinzik és extrinzik vallásos orientáció fogalma meghatározó jelentőségre tett szert a valláspszichológiában, annak ellenére, hogy – többek között az implicit érettség és éretlenség értéktelített jellemzői (jó illetve rossz vallás, ami összefügg azzal, hogy Allport kutatása szerint az extrinzik vallásos orientáció összekapcsolódik az előítéletességgel is) és az intrinzik ill. extrinzik fogalmak elméleti tisztázatlanságai miatt – többen az elmélet meghaladását szorgalmazták (KIRKPATRICK, HOOD, 1990). Ugyanakkor a mérés pontosabbá tétele érdekében a skálának több módosított verzióját is kidolgozták, s fontos törekvésként jelent meg a skála univerzálissá tétele. GORSUCH és VENABLE (1983) hozta létre az „Életkor-Független” I-E-skálát (Age-Universal I-E Scale), amely az eredeti eszköznek megfelelően 20 tételt tartalmazott és két skálát mért (11 tétel vonatkozott az extrinzik és 9 tétel az intrinzik vallásosságra). E skála faktoranalízisével GORSUCH és MCPHERSON (1989) – más kutatókhoz hasonlóan – azt találta, hogy az extrinzik orientációt mérő skála két részre oszlik: a személyes és a társas orientáltságú extrinzik motiváció skáláira. A nevükhöz fűződő 14 tételes Felülvizsgált I-E-skála (Revised I-E Scale) ennek megfelelően az intrinzik vallásos orientációval együtt összesen három tényezőt igyekszik megragadni. Az extrinzik-személyes skála azt fejezi ki, hogy milyen mértékben motiválja ez egyén vallásosságát személyes célok (nyugalom, vigasztalás, boldogság) elérése, az extrinzik-társas skála pedig azt, hogy a társas célok (közösségben élés) mekkora szerepet játszanak a vallásosságban. A Felülvizsgált I-E-skála azonban nem küszöböli ki a módszer egyik alapvető problémáját. A nem-vallásos személyek számára a vallásgyakorlás formáinak (pl. templomba járás és ima) motivációjára vonatkozó tételek nem érvényesek. A vallásos személyek számára pedig az olyan tételekkel való egyetértés kifejezése ötfokú Likert-skálán (1 = egyáltalán nem értek egyet; 5 = teljesen egyetértek), mint „Az imádkozás célja a békesség és boldogság elérése”, az instrukció többértelműsége miatt (kinek az imádságáról van szó?) bizonytalan lehet (MALTBY, LEWIS, 1996). A tételek megfogalmazásának és számának módosításával, valamint az egyetértés mértékét kifejező Likert-skálát tartalmában és terjedelmében is megváltoztatva hozták létre az általunk is használt 12 tételes Életkor-Független I-E-skálát az intrinzik és extrinzik vallásos orientáció mérésére (MALTBY, LEWIS, 1996; MALTBY, 1999). Ez az eszköz három skálát

tartalmaz: az intrinzik orientációt hat tétellel, az extrinzik-személyes és az extrinzik-társas vallásosságot három-három tétellel ragadja meg. A kitöltők három válaszlehetőség segítségével fejezhetik ki a tétélekkel kapcsolatos véleményüket (1 = nem igaz; 2 = nem teljesen igaz; 3 = igaz).

A vallásosságot a két kérdőívön kívül az egyik legnépszerűbb egytétéles mutatóval, a *templomba járás gyakoriságára* való rákérdezésen keresztül is igyekeztünk mérni. A résztvevők ötfokú Likert-skálán jelölték meg, hogy „Milyen gyakran vesz részt vallási összejöveteleken” (1 = soha; 2 = ritkán; 3 = néha; 4 = gyakran; 5 = meglehetősen gyakran).

A statisztikai elemzéseket az SPSS 14. programmal végeztük. A Prokrusztész-forgatások elvégzésére Martos Tamást kértük meg, aki a flamand munkacsoporttól kapott speciális segédprogrammal végezte el.

IV.1.2. A kutatás résztvevői

A kutatás résztvevőit a PPKE BTK Pszichológia szakos hallgatói bevonásával értük el: a velük kapcsolatba lépő, s online kérdőívkitöltésre vállalkozó tizennyolc évesnél idősebb személyek képezték a mintánkat. Ezzel a módszerrel összesen 478 főt vontunk be a kutatásba. A minta általános jellemzőit a IV.1/1-3 táblázatokban összesítettük.

IV.1/1. táblázat: A résztvevők neme, kora és iskolai végzettsége

	résztvevők száma		életkor		iskolai végzettség			
	N	%	átlag	szórás	nincs érettségi (%)	érettségi (%)	felső-fokú szakképzés (%)	egyetemi/főiskolai diploma (%)
férfiak	214	45	27,5	11,0	1,5	53	10	33,5
nők	264	55	26,5	11,7	1	72	5	22

IV.1/2. táblázat: A résztvevők felekezeti hovatartozása

	felekezeti hovatartozás						
	nem vallásos	vallásos, de nem tartozik felekezethez	katolikus	református	evangélikus	egyéb keresztyén	nem keresztyén
férfiak (%)	47	16	24	6	2	3	2
nők (%)	30	26	35	5	2	2	0

IV.1/3. táblázat: A résztvevők templomba járásának gyakorisága

	templomba járás gyakorisága		
	gyakran/ meglehetősen gyakran	ritkán/ néha	soha
férfiak (%)	19	41	40
nők (%)	25	44	31

A mintánkban átlagosan 27 éves személyek vettek részt, kicsivel több nő mint férfi, legnagyobb részük középiskolai végzettségű volt (kb. negyed részük volt diplomás, a férfiak között nagyobb arányban). A férfiak 47, a nők 30 százaléka nem volt vallásos, 16 illetve 26 százalék volt azoknak az aránya, akik vallásosoknak tartották magukat, de nem tartoztak egyetlen felekezethez sem. A felekezethez tartozók túlnyomó része katolikus volt (férfiaknál a minta negyede, nőknél a harmada). Templomba szintén a résztvevők ötöde-negyede járt gyakran, a mintához tartozók nagyobb része (a férfiak 81, a nők 75 százaléka) ritkán vagy egyáltalán nem látogatott templomi alkalmakat. Mindez azt jelenti, hogy a mintánk kevésbé vallásos személyekből állt, mint a Hungarostudy reprezentatív mintája, ahol a népesség 25%-a mondta magát nem-hívőnek, 18% nem gyakorolja vallását, 27% a maga módján, 17% egyházában ritkán és 13% egyházában rendszeresen vallásgyakorló (KOPP és mtsai, 2004).

IV.1.4. Eredmények

Ezt a szakaszt az alkalmazott eszközök belső megbízhatóságára és a nemi különbségekre vonatkozó eredmények bemutatásával kezdjük. A hipotézis-vizsgálatok eredményeinek áttekintését – a hipotézisek megfogalmazásának szerkezetét követve – három részre osztottuk. Elsőként az alkalmazott eszközök konvergens validitásával kapcsolatos eredményeket mutatjuk be, a kiegészítő vizsgálatokkal folytatjuk, végül a kötődés és a vallásosság kapcsolatának összeillési- illetve kompenzációs hipotéziseire vonatkozó eredményekre térünk ki.

A felhasznált kérdőívek belső megbízhatósága

A kutatásban alkalmazott kérdőívek belső megbízhatósági értékeit a IV.1/5. táblázat foglalja össze. Minden skála Cronbach-alfa értéke megfelelő vagy kifejezetten magas volt, a legalacsonyabb (de még elfogadható) mutatót az extrinzik-személyes vallásosság esetében találtuk.

IV.1/5. táblázat: A vizsgálatban alkalmazott kérdőívek belső megbízhatósága

<i>skálák</i>		<i>Cronbach-alfa</i>	
Kötődési Stílus Kérdőív	A kapcsolatok másodlagossága	0,773	
	Elismerés iránti szükséglet	0,752	
	Mások közelségének kellemetlen megélése	0,815	
	Aggodalmaskodás a kapcsolatokban	0,748	
	Bizalom a kapcsolatokban	0,799	
Szülői Bánásmód Kérdőív	anyai skálák	Szeretet-törődés	0,928
		Túlvédés	0,834
		Korlátozás	0,882
	apai skálák	Szeretet-törődés	0,934
		Túlvédés	0,803
		Korlátozás	0,897
intrinzik- extrinzik vallásosság	Intrinzik vallásosság	,0892	
	Extrinzik-személyes vallásosság	0,694	
	Extrinzik-társas vallásosság	0,794	
Önértékelés		0,881	
Élettel való elégedettség		0,840	

A Kritika Utáni Vallásosság Skála kétdimenziós használata főkomponens-elemzésen és Prokrusztész-forgatáson alapult. Az első két komponens a teljes variancia 42,5 %-át magyarázta.

A nemi különbségek vizsgálata

A felhasznált kérdőívekre adott válaszokat elemezve számos nemi különbséget találtunk, amelyeket a IV.1/6. táblázatban foglaltuk össze.

IV.1/6. táblázat: Az alkalmazott skáláinkon talált szignifikáns nemi különbségek összefoglalása (sztenderdizált skálaértékekkel)

	skála	férfiak átlaga	nők átlaga	t-érték	p
Kritika Utáni Vallásosság Skála	A transzcendens bevonása	-,19	,13	-3,42	,001
	Szimbolikus értelmezés	,19	-,17	3,95	,000
Vallásos orientáció	intrinzik vallásosság	-,18	,13	-3,29	,001
	extrinzik-személyes vallásosság	-,23	,18	-4,50	,000
	templomba járás gyakorisága	-,16	,08	-2,62	,009
Kötődési Stílus Kérdőív	a kapcsolatok másodlagossága	,17	-,13	3,14	,002
	elismerés iránti szükséglet	-,14	,11	-2,60	,010
	belebonyolódás a kapcsolatokba	-,16	,12	-2,83	,005
Szülői Bánásmód Kérdőív	apai szeretet-törődés	-,13	,10	-2,50	,013
	apai túlvédés	-,12	-,10	-2,43	,016
	önértékelés	,18	-,16	3,64	,000

A vallásosság-skálák közül a transzcendens bevonásában, az intrinzik vallásosságban, az extrinzik-személyes vallásosságban és a templomba járás gyakoriságában (az egymással erősen korreláló skálákban) a nők jelentősen magasabb értéket értek el, mint a férfiak. Az előzőekkel gyengébben korreláló skálában, az extrinzik-társas vallásosságban nem találtunk jelentős különbséget, míg a leggyengébben és egyáltalán nem korreláló skálában, a szimbolikus értelmezésben a férfiak adtak szignifikánsan magasabb értékeket.

A Kötődési Stílus Kérdőív skáláit vizsgálva azt találtuk, hogy a nők jelentősen magasabb értéket értek el az elismerés iránti szükségletben és a kapcsolatokba való belebonyolódás skálájában, viszont a férfiakat jellemezte jobban a kapcsolatok másodlagosnak tartása.

A Szülői Bánásmód Kérdőívben az anyai bánásmód egyik dimenziója sem különbözött a két nemnél, viszont az apai bánásmód szeretet-törődés és túlvédés dimenziójában egyaránt a férfiak számoltak be alacsonyabb értékekről, vagyis az apák velük hidegebbek és kevésbé korlátozók, mint a lányokkal.

Az önértékelés-skálán kapott válaszok alapján azt mondhatjuk, hogy a férfiak önértékelése szignifikánsan pozitívabbnak bizonyult, mint a nőké.

Végül az étellel való elégedettség skáláján nem találtunk jelentős nemi különbséget.

A hipotézisek vizsgálatának eredményei

A) A felhasznált kérdőívek validitására vonatkozó vizsgálatok

A Kritika Utáni Vallásosság Skála validitásának vizsgálatai

Az A/1. hipotézisnek megfelelően a vallásosság mutatóinak kapcsolatát két módon ellenőriztük. Először a különböző skálák parciális korrelációit számítottuk ki. Minden vallásosságskálát sztenderd eloszlásúvá konvertáltunk, s parciális korrelációs együtthatót számoltunk, a nemek hatásának kontrollálásával. A Kritika Utáni Vallásosság Skálával mért két dimenzió valóban függetlennek bizonyult egymástól ($r = 0,02$; $p = 0,67$), amely e két főkomponens értéke számítási módjából következik. A I-E-skála alskálái viszont korreláltak egymással. Az intrinzik és extrinzik-személyes vallásosság: $r = 0,62$, $p < 0,001$; intrinzik és extrinzik-társas vallásosság : $r = 0,34$, $p < 0,001$; extrinzik-személyes és extrinzik-társas vallásosság: $r = 0,29$; $p < 0,001$. A nagy arányban nem vallásos személyeket tartalmazó mintából származó eredmények megfelelnek azoknak az elvárásoknak, amelyeket az intrinzik és extrinzik vallásosság mérésével kapcsolatban DUNAHUE (1985) fogalmazott meg. Eszerint egy minta minél nagyobb része vallásos, annál jelentősebb negatív korreláció van az extrinzik és az intrinzik vallásosság között, ha viszont a nem-vallásosak vannak többségben, akkor akár pozitív korreláció is várható. Allport ugyanis bipoláris konstruktumokként fogta fel ezeket, amely a vallásos emberek között értelmezhető jól, hiszen ők a kérdőív kitöltésével voltaképpen a saját motivációik közötti sorrendet állítják fel. Minél kevésbé vallásos a minta, annál inkább elveszik e skálák bipoláris jellege (MALTBY és LEWIS, 1996). Ez legalább is részben abból adódhat, hogy a nem-vallásos személyek a vallásosság különböző motivációit

általában meglévő lehetőségekként fogják fel, anélkül, hogy saját sorrendjüket felállítanák közöttük. A különböző mérőeszközök skálái közötti korrelációs együtthatók értékét a IV.1/7. táblázat mutatja be.

IV.1/7. táblázat: A sztenderdizált vallásosság-skálák közötti parciális korrelációs együtthatók a nemek hatásának kontrollálásával.

		Kritika Utáni Vallásosság Skála		Templomba járás gyakorisága
		<i>transzcendens bevonása</i>	<i>szimbolikus értelmezés</i>	
intrinzik-extrinzik vallásosság	<i>Intrinzik vallásosság</i>	,739**	,111*	,728**
	<i>Extrinzik-személyes vallásosság</i>	,489**	,117*	,464**
	<i>Extrinzik-társas vallásosság</i>	,228**	,073	,372**
Templomba járás gyakorisága		,666**	,119*	1

** $p < 0,01$

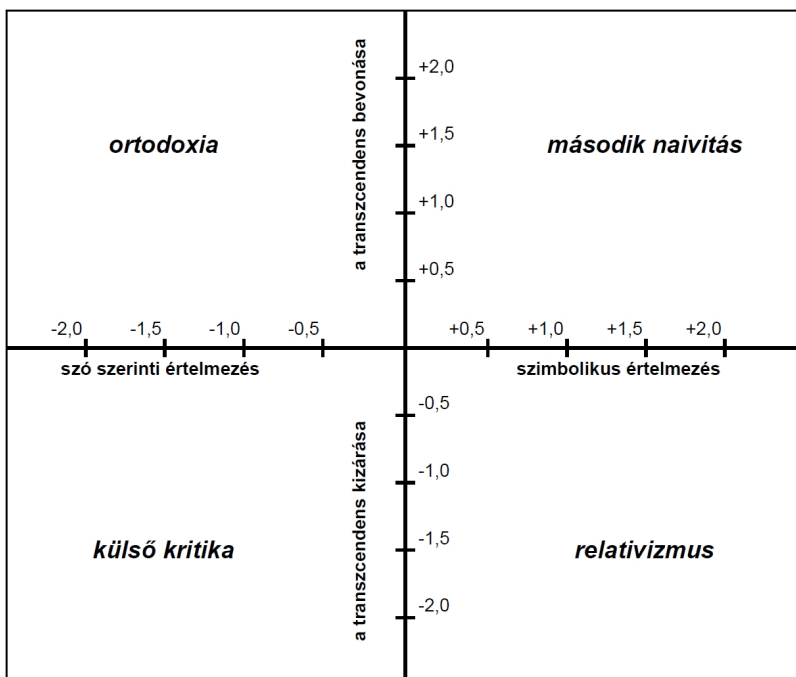
* $p < 0,05$

A korrelációs próba eredményei szerint az I-E-Skála alskálái erős kapcsolatban vannak a transzcendens bevonásával, s meglehetősen gyenge, de szignifikáns korrelációt mutatnak a szimbolikus értelmezéssel is – az extrinzik-társas vallásosság kivételével. Ez az utóbbi alskála van a leggyengébb kapcsolatban a transzcendens bevonásával és a templomba járás gyakoriságával is. A Kritika Utáni Vallásosság Skála „szimbolikus értelmezés”-skálája nemcsak a „transzcendens bevonása”-skálától független, de gyengén kapcsolódik a többi vallásosság-mutatóhoz. Vagyis önmagában ez a skála nem speciálisan a vallásosság illetve a vallásos hit meglétére vonatkozik, hanem inkább egy általánosabb értelmezésmódnak bizonyul, amely ugyanakkor meghatározhatja mind a vallásos, mind a nem-vallásos tapasztalatokat.

A vallásosság különböző mérőeszközeinek kapcsolatát továbbá annak alapján is megvizsgáltuk, hogy a Wulff-Hutsebaut-féle vallásos attitűdök hogyan jellemezhetők a Vallásos orientáció kérdőív skálái és a templomba járás gyakorisága alapján. Annak érdekében, hogy a négy vallásos attitűd valamelyikében mindegyik résztvevő képviselve legyen, egyszerű módon határoztuk meg ezeket a pozíciókat. Akik a transzcendens bevonása és a szimbolikus értelmezés sztenderdizált skáláin egyaránt pozitív értéket értek el, azokat soroltuk a második naivitás, akik negatívát, azokat a külső kritika pozíciójába. A transzcendens bevonásán pozitív, de a szimbolikus értelmezésen negatív értéket elérőket neveztük ortodoxnak, míg a transzcendens bevonásán negatív és a szimbolikus értelmezésen

pozitív értéket elérőket pedig a relativizmus képviselőjének. A téri pozíciók beosztását és elnevezését a IV.1/1. ábra mutatja be.

IV.1/1. ábra A vallásos attitűdök meghatározása a Kritika Utáni Vallásosság Skála transzcendens bevonása és szimbolikus értelmezés skálái alapján

A Kritika Utáni Vallásosság Skála pozícióinak áttekintő leírását a IV.1/8. táblázat mutatja be. A négy attitűdbe közel hasonló arányban tartoztak a résztvevők, viszonylag kevesebben a külső kritika pozíciójában voltak. A nők közül a legtöbben az ortodoxia, a férfiak közül a relativizmus attitűdjéhez tartoztak. A legmagasabb átlagéletkor a második naivitás csoportjában volt, a legalacsonyabb pedig az ortodoxiáéban, amely megerősíti azt a feltételezést, hogy a vallásos attitűdök kialakulása összefüggésben van Fowler hitfejlődési szakaszaival (WULFF, 1997). A vallásos attitűdök közötti életkori különbség Welch-próba alapján szignifikánsnak bizonyult (Welch-statisztika = 5,25; $p = 0,002$). A második naivitás attitűdjéhez tartozók átlagéletkora a Dunnett T3 post-hoc teszt alapján szignifikánsan magasabb volt, mint az ortodoxiához ($p = 0,002$) és a külső kritikához ($p = 0,042$) tartozóké.

IV.1/8. táblázat: A Kritika Utáni Vallásosság Skálával meghatározott vallásos attitűdök jellemzése a résztvevők száma, életkora és nemi összetétele szempontjából

	Vallásos attitűdök			
	<i>ortodoxia</i>	<i>külső kritika</i>	<i>relativizmus</i>	<i>második naivitás</i>
<i>résztvevők aránya (%)</i>	24	19	29	28
<i>életkor átlaga (szórással)</i>	24,27 (9,74)	25,29 (10,52)	27,63 (11,34)	29,67 (12,74)
<i>férfiak (%)</i>	13	22	33	32
<i>nők (%)</i>	34	16	25	25

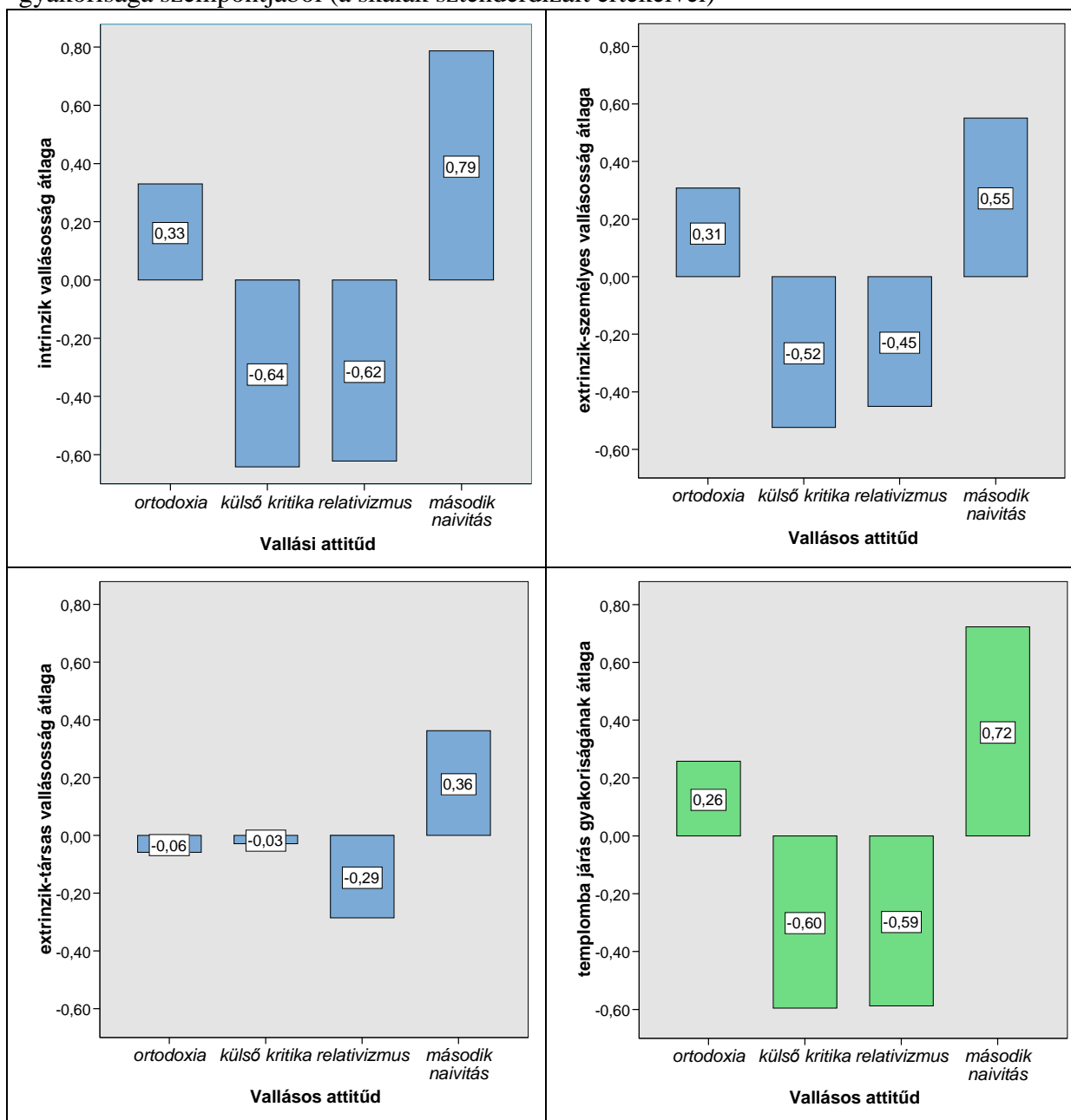
Az A/1. hipotézisnek megfelelően ellenőriztük, hogy a Kritika Utáni Vallásosság Skálával meghatározható pozíciók eltérő mintázatokat mutatnak-e a vallásosság más (hagyományos) mutatói szempontjából. Egyszempontos variancia-analízisekkel vizsgáltuk meg, hogy az I-E-Skála intrinzik vallásosság, extrinzik-személyes vallásosság és extrinzik-társas vallásosság alszkálái, valamint a templomba járás gyakorisága különböző értékeket vesz-e fel a négy vallásos attitűdben. Az egyszempontos variancia-analízisek eredményeit a IV.1/9. táblázat foglalja össze. Az extrinzik-személyes vallásosság kivételével nem feltételezhetünk szórás-homogenitást, ezért Welch-próbákat végeztünk.

IV.1/9. táblázat: A vallásos attitűdök különbözősége a vallásosság-mutatók szempontjából. Az egyszempontos variancia-analízis eredményei

	F	p
intrinzik vallásosság	<i>Welch-statisztika = 96,046</i>	<i>< 0,001</i>
extrinzik-személyes vallásosság	<i>40,88</i>	<i>< 0,001</i>
extrinzik-társas vallásosság	<i>Welch-statisztika = 9,046</i>	<i>< 0,001</i>
templomba járás gyakorisága	<i>Welch-statisztika = 75,781</i>	<i>< 0,001</i>

Az elemzések alapján azt mondhatjuk, hogy a vallásos attitűdök jelentősen különböznek egymástól mindegyik vizsgált mutató szempontjából. A különbségeket az IV.1/2. ábra szemlélteti.

IV.1/2. ábra: A vallásos attitűdök különbözősége az Életkor-Független I-E–Skála vallásosság-mutatói (intrinzik, extrinzik személyes és extrinzik-társas), valamint a templomba járás gyakorisága szempontjából (a skálák sztenderdizált értékeivel)

A különböző csoportokban jól elkülönül egymástól a vallásosság mintázata. Az ortodoxia attitűdje enyhén magas vallásosság-mutatókkal jár, kivéve az extrinzik-társas vallásosságot, amely átlagos értékű ebben a pozícióban. A második naivitás mindegyik mutatóban a legmagasabb értékekkel jár. A külső kritika és a relativizmus attitűdje nagyon hasonló egymáshoz abban, hogy a vallásosság-mutatók ezekben a csoportokban a legalacsonyabb értékűek, viszont a két attitűd különbözik az extrinzik-társas vallásosság szempontjából, amely a külső kritika pozíciójában átlagos, a relativizmuséban azonban inkább alacsonynak tekinthető. Összességében a négy attitűd közül két pár, az ortodoxia és a második naivitás,

valamint a külső kritika és a relativizmus hasonló mintázatot mutat, vagyis elsősorban a transzcendens bevonása dimenziója mentén különböznek a vizsgált vallásosság-mutatók. A szimbolikus értelmezés dimenziója a vallásos tapasztalatok olyan aspektusát ragadja meg, amelyre a vallásosság „hagyományos” mérései kevésbé érzékenyek. Ennek az összetevője a vallásosság társas jellege lehet, hiszen az extrinzik-társas vallásosság szempontjából a második naivitás pozíciója erősen különbözik az ortodoxiától, a külső kritika pedig a relativizmusétól. Érdekes módon a szimbolikus értelmezésmód a transzcendens bevonása mellett a társak szerepének jóval erősebb, míg a transzcendens elutasítása esetén sokkal gyengébb hangsúlyozásával jár. A szimbolikus értelmezésmód és a társak szerepének összekapcsolódása felhívja a figyelmet e dimenzió kötődésméleti jelentőségére is, amelyre a kötődési stílusok vizsgálata kapcsán a későbbiekben még visszatérünk.

A Kötődési Stílus Kérdőív validitásának vizsgálatai

A Kötődési Stílus Kérdőív és a Szülői Bánásmód Kérdőív skálái közötti kapcsolat

Az A/2. hipotézis ellenőrzéseként a Kötődési Stílus Kérdőív skáláit sztenderdizáltuk és a szintén sztenderdizált szülőibánásmód-skálákkal való parciális korrelációs kapcsolatát vizsgáltuk meg a nemek hatásának kontrollálásával (IV.1/10. táblázat).

IV.1/10. táblázat: A Kötődési Stílus Kérdőív és a Szülői Bánásmód Kérdőív skálái közötti parciális korrelációs kapcsolatok együtthatói, a nemek hatásának kontrollálásával

		Kötődési Stílus Kérdőív				
		kapcsolatok másodlagossága	elismerés iránti szükséglet	közelség kellemetlen megélése	belebonnyolódás a kapcsolatokba	bizalom a kapcsolatokon
Szülői Bánásmód Kérdőív	anyai szeretet-törődés	-,14**	-,12*	-,18**	-,09*	,25**
	anyai túlvédés	,24**	,29**	,18**	,26**	-,19**
	anyai korlátozás	,21**	,22**	,11**	,16**	-,22**
	apai szeretet-törődés	-,18**	-,15**	-,22**	-,22*	,28**
	apai túlvédés	,24**	,27**	,22**	,26**	-,21**
	apai korlátozás	,18**	,23**	,15*	,27**	-,22**

** $p < 0,01$

* $p < 0,05$

Azt találtuk, hogy minden bánásmódskála (mindkét szülő esetében) minden kötődési skálával szignifikáns együttjárást mutat. Ezek az együttjárások – jóllehet nem nagyon erősek, mégis jelentősek – megerősítik a kötődélmélet egyik legfontosabb alapfeltevését, hogy a korai bánásmód meghatározza a gyermek – és később a felnőtt – kötődési stílusát. A szeretet-törődés skálák pozitívan korrelálnak a „bizalom a kapcsolatokban”-skálával és negatívan a bizonytalan kötődés skáláival; vagyis – kötődélméleti megfogalmazásban – az érzelmeileg meleg és empatikus gondoskodás a kapcsolatokban megélt bizalmat alapozhatja meg, s gátolja bizonytalan kötődés különböző aspektusainak megjelenését. A túlvédés és a korlátozás pozitív együttjárást mutat a bizonytalan kötődés alszálláival, s negatívat a biztos kötődésével; vagyis az autonómia bátorítása és a gyermek igényeinek figyelembe vételével járó kevés korlátozás – szintén a kötődélméleti modellt követő lehetséges oksági viszonyt hangsúlyozva – a biztos kötődés megalapozásához járul hozzá.

A Kötődési Stílus Kérdőív skáláinak kapcsolata az önértékelés és az élettél való elégedettség mutatóival

Az A/3. hipotézis ellenőrzéseként a sztenderdizált kötődési skálák korrelációját vizsgáltuk meg az önértékelés és az élettél való elégedettség skáláival, külön a nők és a férfiak körében. A Pearson-féle korrelációs együtthatókat a IV.1/11. táblázat foglalja össze.

IV.1/11. táblázat: A Kötődési Stílus Kérdőív korrelációi az önértékelés és az élettél való elégedettség skálájával (Pearson-féle korrelációs együtthatókkal). A kötődési skálákat annak megfelelően csoportosítottuk, hogy inkább a szelf- vagy a másik reprezentációját fejezik-e ki

			önértékelés		élettél való elégedettség	
			férfiak	nők	férfiak	nők
Kötődési Stílus Kérdőív	<i>Szelf-reprezentáció</i>	elismerés iránti igény	-,61**	-,68**	-,34**	-,32**
		belebonylódás a kapcsolatokba	-,50**	-,51**	-,31**	-,27**
		bizalom a kapcsolatokban	,55**	,56**	,41**	-,38**
	<i>Másik-reprezentáció</i>	a kapcsolatok másodlagossága	-,10	-,19*	-,19**	-,24**
		a közelség kellemetlen megélése	-,26**	-,32**	-,31**	-,34**
		önértékelés	1		,53**	,41**

** p < 0,01

* p < 0,05

Az A/3. hipotézis szerint az önértékelés negatív korrelációt mutat azokkal a bizonytalan kötődést kifejező skálákkal, amelyek a szelf-reprezentációhoz tartoznak (FEENEY és mtsai, 1994). Azt találtuk, hogy az „elismerés iránti igény”- és a „belebonnyolódás a kapcsolatokba”- és a részben a szelf-reprezentációhoz tartozó „bizalom a kapcsolatokban”-skála nagyon erős negatív (illetve a bizalomskála pozitív) korrelációs kapcsolatban van az önértékeléssel, mind a nők, mind a férfiak esetében. Ezek a kapcsolatok lényegesen erősebbek, mint a másik-reprezentációt kifejező skáláknál; sőt a férfiaknál a „kapcsolatok másodlagossága”-skála nem is mutatott szignifikáns együttjárást az önértékeléssel. A IV.1/11. táblázat feltünteti a kötődési skálák és az étellel való elégedettség közötti kapcsolatokat is. Minden skála viszonylag erősen korrelált az elégedettséggel. A hipotézis ellenőrzéséhez tartozik az az eredmény, hogy a szelf-reprezentációt kifejező skálák erősebben járnak együtt az önértékeléssel, mint az étellel való elégedettséggel, vagyis az önértékeléshez hasonlóbb konstruktumot mérnek.

A FEENEY és munkatársai (1994) által azonosított kötődési típusok rekonstruálása

Az A/4. hipotézis arra vonatkozott, hogy a mintánkon azonosíthatók azok a kötődési stílusok, amelyeket FEENEY és munkatársai (1994) a kérdőívük skálái alapján határoztak meg. Klaszteranalízist végeztek, melynek során négy sajátos mintázatú csoportot sikerült elkülöníteniük, amelyek jól írják le a Bartholomew-modell négy kötődési stílusát. A szerzők eljárását követve K-Mean klaszteranalízist végeztünk, s a kapott csoportokat a skálák klaszterközpontjai alapján az eredeti klaszterekkel vetettük össze, s azoknak megfelelően neveztük el (IV.1/12. táblázat).

IV.1/12. táblázat: A sztenderdizált kötődési skálák klaszterközpontjai a négy klaszterben

a Kötődési Stílus Kérdőív skálái	<i>klaszterek</i>			
	biztonságos kötődés	belebonnyolódó kötődés	elutasító kötődés	félelemteli kötődés
<i>bizalom a kapcsolatokban</i>	,75 magas	-,02 közepes	-,48 alacsony	-1,27 alacsony
<i>a közelség kellemetlen megélése</i>	-,71 alacsony	-,12 közepes	,77 magas	1,04 magas
<i>elismerés iránti szükséglet</i>	-,76 alacsony	,34 közepes	-,16 közepes	1,53 magas
<i>belebonnyolódás a kapcsolatokba</i>	-,82 alacsony	,58 magas	-,20 közepes	1,26 magas
<i>a kapcsolatok másodlagossága</i>	-,49 alacsony	-,48 alacsony	,98 magas	,89 magas

A klaszteranalízis eredményeként azt találtuk, hogy a négy klaszter viszonylag jól megfelel azoknak a klasztereknek, amelyeket FEENEY és munkatársai (1994) találtak. A klaszterek valóban a Bartholomew-féle kötődési típusokat írják le. Az illeszkedés akkor a legpontosabb, ha közepesnek az átlagtól maximum 0,47 szórás távolságra lévő értékeket tekintjük. A biztonságos kötődés és a félelemteli kötődés egymás ellentétei (ezek felelnek meg leginkább az eredeti mintázatoknak): a *biztonságos* kötődésűekre a „biztonság a kapcsolatokban” – skála magas értéke jellemző, míg a többi skála értéke alacsony (legalább 0,47 távolságra vannak az átlagtól). A *félelemteli* kötődésűeket a „biztonság a kapcsolatokban” alacsony és a többi skála magas értéke jellemző. E magas értékű skálák közül is a *szelf-reprezentációra* vonatkozók emelkednek ki (az elismerés iránti szükséglet és a belebonyolódás a kapcsolatokba). Feeney és mtsai vizsgálataihoz hasonlóan mi is különbséget találtunk a másik két bizonytalan kötődésű csoport között. A *belebonyolódott* kötődésűeket a mi adataink szerint is a belebonyolódás a kapcsolatokba magasabb értéke és a kapcsolatok másodlagossága alacsony értéke jellemzi a többi skála közepessége mellett. Az egyetlen különbség abban áll, hogy az eredeti munkában az elismerés iránti igény magasnak bizonyult ebben a klaszterben, míg nálunk inkább közepes (bár pozitív értékű), vagyis a *szelf-reprezentációnak* nem mindkét skálája magas, mi inkább ambivalenciát tapasztaltunk. A *Másik-reprezentáció* szintén ambivalens: ahogyan az eredeti klaszterekben, nálunk is a kapcsolatok másodlagossága az alacsony, a közelség kellemetlen megélése pedig közepes értékű lett. Ugyanakkor ezek az eredmények megfelelnek annak a tendenciának, amit a Bartholomew-modell alapján várhatunk: a *szelf-reprezentációhoz* tartozó skálák pozitív, a *másik-reprezentációhoz* tartozók pedig negatív értéket vesznek fel, vagyis önmagát kevésbé fogadja el a klaszterhez tartozó személy, míg másokat inkább. Végül az *elutasító* kötődés eredeti mintázatának szintén jól megfelelnek az eredményeink: a *Másik-reprezentációhoz* tartozó skálák (a kapcsolatok másodlagossága és a közelség kellemetlen megélése) magas értéket vesznek fel (vagyis másokat inkább elutasít), a *szelf-reprezentációhoz* tartozók pedig közepesek. Ez azt jelenti, hogy a Bartholomew-modell alapján elvárt pozitív énképet nem tudtuk rekonstruálni, viszont az mégis elmondható, hogy az ehhez a klaszterhez tartozók önmagukat pozitívabbnak ítélik meg, mint másokat. Ennyiben eredményeink nem mondanak ellent az eredeti modellnek.

A kötődési stílusok és a szülői bánásmód kapcsolata

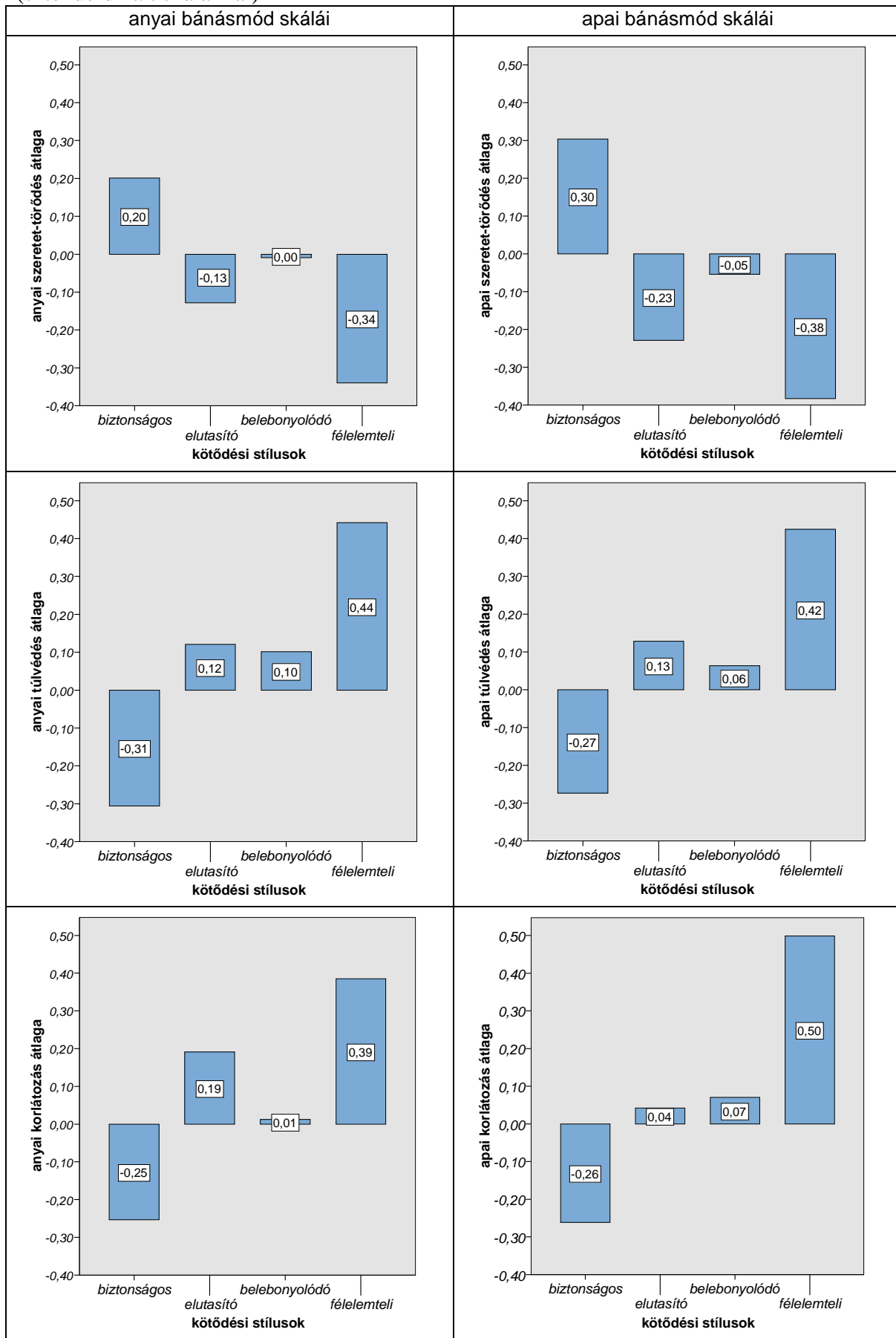
Az A/5. hipotézis szerint a különböző kötődési stílusok között jelentős eltérés van a Szülői Bánásmód Kérdőív skálái szempontjából. Egyszempontos variancia-analízissel megvizsgáltuk, hogy a különböző kötődési stílusok esetén e skálák átlagértékei hogyan alakulnak. Minden skálánál szignifikáns különbséget találtuk a kötődési stílusok között (IV.1/3. ábra). Az F-értékeket és a hozzájuk tartozó szignifikancia-szinteket a IV.1/13. táblázat foglalja össze. Az apai korlátozás skálája esetében nem feltételezhattünk szórás-homogenitást, ezért ebben az esetben Welch-próbát végeztünk.

IV.1/13. táblázat: A kötődési stílusok különbözősége a Szülői Bánásmód Kérdőív skálái szempontjából – az egyszempontos variancia-analízis eredményei

	F	p
anyai szeretet-törődés	5,589	001
anyai túlvédés	11,568	< 0,001
anyai korlátozás	8,572	< 0,001
apai szeretet-törődés	11,098	< 0,001
apai túlvédés	9,098	< 0,001
apai korlátozás	Welch-statisztika = 9,076	< 0,001

A variancia-analízisek alapján látható, hogy a biztonságosan kötődők emlékeznek vissza a leginkább meleg, autonómiára biztató és engedékeny szülői bánásmódra, míg a félelemtelik kötődők úgy emlékeznek vissza mindkét szülőjükre mint hideg, túlvédő és korlátozó személyre. Az elutasító és a belebonyolódó kötődési stílusok között a post-hoc tesztek (Tukey ill. Dunnett T3) alapján egyik skála vonatkozásában sem találtunk szignifikáns különbséget.

IV.1/3. ábra: A kötődési stílusok különbözősége a szülői bánásmód skálái szempontjából (sztenderdizált skálákkal)

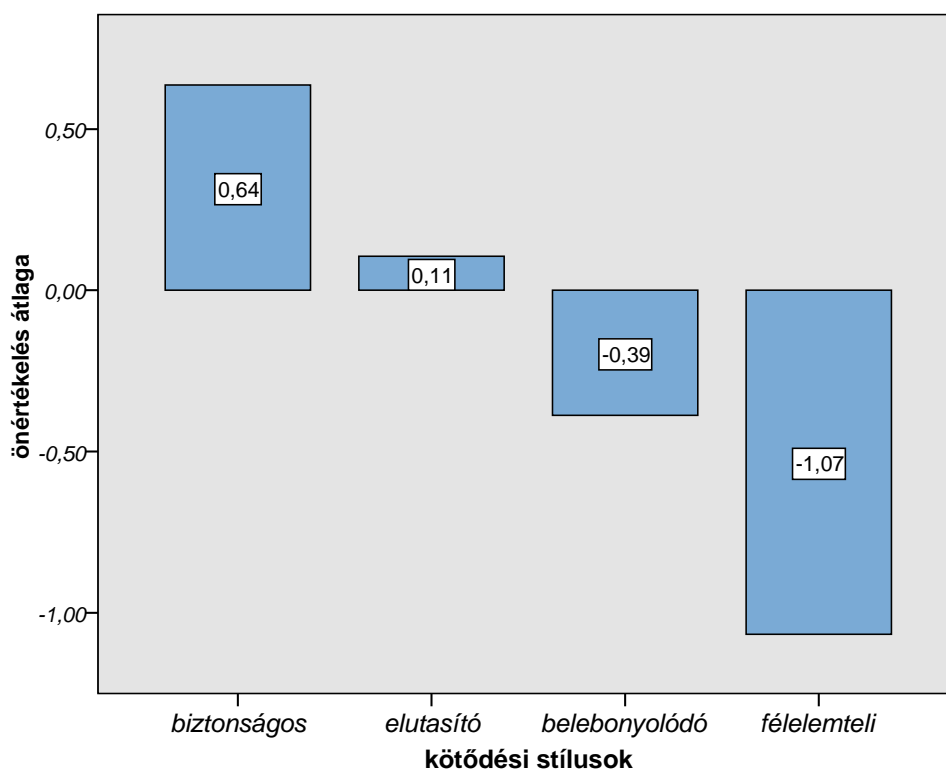

Kötődési stílusok és a pszichológiai jóllét mutatóinak kapcsolata

Az A/6. hipotézis szerint a kötődési stílusok között szignifikáns különbség van a pszichológiai jóllét mutatói, az önértékelés és az étellel való elégedettség szempontjából. Egyszempontos variancia-analízissel megvizsgáltuk, hogy a különböző kötődési stílusokba tartozó személyek *önértékelése* eltér-e egymástól (IV.1/4. ábra). A próba alapján elmondhatjuk, hogy ebből a szempontból szignifikánsan különböznek a kötődési stílusok ($F = 86,64$; $p < 0,001$). A post hoc tesztek azt mutatják, hogy páronként minden kötődési stílus között jelentős különbség van.

A variancia-analízis alapján kijelenthető, hogy a biztonságos kötődésű személyek önértékelése a legmagasabb, amit az elutasító, a belebonyolódó és a félelemteli kötődés követ. A félelemteli kötődési stílushoz tartozók önértékelése nagyon alacsony, az ebbe a csoportba tartozóknak az önértékelés-skálán elért átlaga több mint egy szórási távolságra van a skála origójától.

IV.1/4. ábra: A kötődési stílusok különbözősége az önértékelés szempontjából (sztenderdizált skálával)

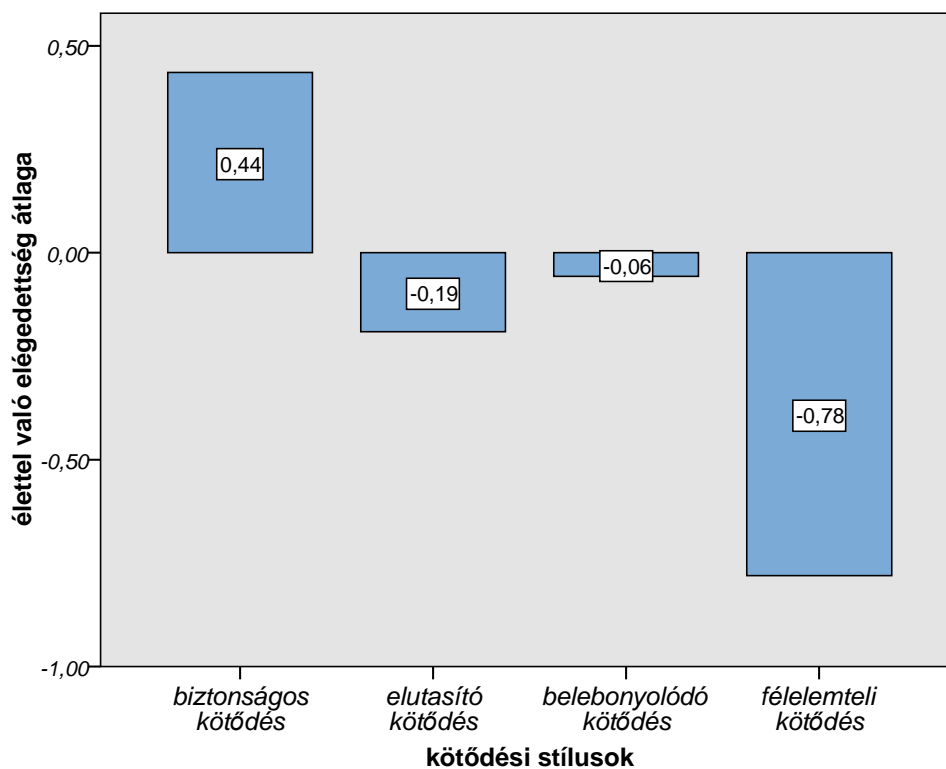

Az előző elemzéshez hasonlóan szintén egyszempontos variancia-analízissel vizsgáltuk meg, hogy a különböző kötődési stílusokba tartozó személyek *étellel való elégedettsége* különbözik-e egymástól (IV.1/5. ábra). Azt találtuk, hogy jelentős eltérések mutathatók ki ($F = 30,80$; $p < 0,001$). A post hoc tesztek szerint az elutasító és a

belebonyolódo stílus között – a Tukey-teszt szerint – nincs különbség ($p = 0,7$), de a többi stílus páros összehasonlításában jelentős különbségek vannak.

Az étellel való elégedettség skáláján a biztonságos kötődésű személyek érik el a legmagasabb átlagot, a legkevésbé pedig a félelemteli kötődésűek elégedettek.

IV.1/5. ábra: A kötődési stílusok különbözősége az étellel való elégedettség szempontjából (sztenderdizált skálával)

B) Kiegészítő vizsgálatok eredményei

A vallásosság kapcsolata az önértékeléssel és az étellel való elégedettséggel

A B/1. hipotézis ellenőrzéseként először a vallásosság-mutatók és az önértékelés kapcsolatát Pearson-féle korrelációs együtthatók kiszámításával ellenőriztük (a skálák sztenderdizálását követően). Az önértékeléssel egyik mutató sem korrelált szignifikánsan, az étellel való elégedettségénél pedig viszonylag gyenge szignifikáns pozitív kapcsolatot találtunk a transzcendens bevonásával ($r = 0,145$; $p = 0,002$), az intrinzik vallásossággal ($r = 0,118$; $p = 0,013$) és a templomba járás gyakoriságával ($r = 0,108$; $p = 0,023$).

A szülői bánásmód és a vallásosság kapcsolatának vizsgálata

A B/2. hipotézis ellenőrzéseként megvizsgáltuk a szülői bánásmód skálái és a vallásosság különböző mutatói közötti korrelációs kapcsolatokat. A sztenderdizált skálák között Pearson-féle korrelációs együtthatót számoltunk. A nőknél és a férfiaknál eltérő

eredményeket találtunk. A nők esetében egyetlen szignifikáns együttjárás sem mutatkozott. A férfiaknál viszont többet is találtunk, amelyeket a IV.1/14. táblázatban foglaltunk össze.

IV.1/14. táblázat: A szülői bánásmód faktorai és a vallásosság-mutatók közötti szignifikáns korrelációk férfiaknál (Pearson-féle korrelációs együtthatók)

	transzcendens bevonása	szimbolikus értelmezés	extrinzik-személyes vallásosság	extrinzik-társas vallásosság	templomba járás gyakorisága
anyai szeretet-törődés	0,153*				
anyai túlvédés	-0,153*				
anyai korlátozás					0,164*
apai szeretet-törődés	0,154*	-0,141*			
apai túlvédés		0,152*	0,157*		
apai korlátozás				0,147*	

* $p < 0,05$

Az anyai bánásmód skálái közül mindegyik enyhén korrelált egy-egy vallásosság-mutatóval: a szeretet-törődés pozitívan, a túlvédés negatívan a transzcendens bevonásával, a korlátozás pedig pozitívan a templomba járás gyakoriságával. Az apai bánásmód skálái több vallásosságmutatóval is korreláltak: a szeretet-törődés pozitívan a transzcendens bevonásával és érdekes módon negatívan a szimbolikus értelmezéssel, a túlvédés pozitívan a szimbolikus értelmezéssel és az extrinzik személyes vallásossággal, míg a túlvédés pozitívan az extrinzik-társas vallásossággal. Vagyis a szülői bánásmód skálái különböző módon kapcsolódnak össze a vallásosság-mutatókkal. A melegség a transzcendens bevonásával jár együtt, míg a túlvédés és a korlátozás apai részről az extrinzik vallásosság formáival, anyai részről pedig a templomba járás gyakoriságával. A szimbolikus értelmezés férfiaknál az apai korlátozással, s az ennek nyomán valószínűsíthető apával való konfliktussal látszik összekapcsolódni.

Felvethető, hogy érdemes a szülői bánásmód és a vallásosság kapcsolatát azoknál a résztvevőknél külön megvizsgálni, akik vallásosként jellemezték magukat. Hiszen nem vallásos szocializáció esetén a szeretetet, törődést adó és az autonómiát bátorító bánásmód a szülők nem-vallásos attitűdjeinek és életformájának az átvételét segítheti (PARGAMENT, 1997). A vallásos személyek esetében valószínűsíthető, hogy szüleik is vallásosak voltak és vallásosan nevelték őket (BEIT-HALLAHMI, ARGYLE, 1997). Ezért külön a nők, és külön a férfiak csoportjában megvizsgáltuk, hogyan alakulnak a szülői bánásmód faktorainak és a vallásosság-mutatóknak a korrelációi azok között, akik valamilyen (általában keresztény) felekezethez tartoztak, valamint azok között, akik nem tartoztak felekezethez. A felekezethez nem tartozók közül a nőknél nem találtunk szignifikáns kapcsolatot, s a férfiaknál is csupán egyet: az anyai szeretet-törődés a transzcendens bevonásával korrelált pozitívan ($r = 0,215$; p

< 0,05). A felekezethez tartozó férfiaknál és nőknél azonban a férfiak és nők teljes csoportjától eltérő korrelációs mintázatokat találtunk. A *felekezethez tartozó nők* esetében tapasztalt korrelációs együtthatókat a IV.1/15. táblázat foglalja össze.

IV.1/15. táblázat: A szülői bánásmód faktorai és a vallásosság-mutatók közötti szignifikáns korrelációk a *felekezethez tartozó nőknél* – Pearson-féle korrelációs együtthatók

	transzcendens bevonása	extrinzik-személyes vallásosság	extrinzik-társas vallásosság	templomba járás gyakorisága
anyai túlvédés				-0,207*
anyai korlátozás			-0,196*	
apai túlvédés	-0,227*	-0,211*		
apai korlátozás	-0,198*		-0,222*	

* $p < 0,05$

Az anyai túlvédés a templomba járás gyakoriságával, a korlátozás pedig az extrinzik-társas vallásossággal mutat negatív korrelációt. Az apai bánásmód skálái szintén negatívan korrelálnak különböző vallásosság-mutatókkal: a túlvédés a transzcendens bevonásával, az intrinzik vallásossággal és a templomba járás gyakoriságával, míg a korlátozás a transzcendens bevonásával és az extrinzik-személyes vallásossággal. Vagyis a korlátozó és a kontrolláló gyermekkori bánásmód az egyébként valamilyen felekezethez tartozó nőknél a vallásosság alacsonyabb értékeivel kapcsolódik össze. A *vallásos férfiak* esetében viszont egyedül az extrinzik-személyes vallásosság korrelált szignifikánsan és meglehetősen erősen a szülői bánásmód skáláival. Az anyai túlvédéssel pozitívan ($r = 0,336$; $p < 0,01$), az apai szeretet-törődéssel (meglepő módon) negatívan ($r = -0,278$; $p < 0,01$), s pozitívan az apai túlvédéssel ($r = 0,381$; $p < 0,01$) és korlátozással ($r = 0,305$; $p < 0,01$).

A férfiaknál és a nőknél összességében azt láttuk, hogy a szülői bánásmód inkább a felekezethez tartozók körében korrelál a különböző vallásosság-mutatókkal; vagyis a szülői bánásmód sokszínűsége kevésbé járul hozzá általában a vallásosság különböző aspektusai mértékének kialakulásához, inkább a vallásos személyek vallásossága közötti különbségek hátterében mutatható ki.

C) Az összeillési- illetve a kompenzációs hipotézis vizsgálata

A kötődési stílusok és a vallásosság kapcsolata

A C/1. és a C/2. hipotézis ellenőrzése a kutatás központi kérdésével foglalkozik, vagyis azzal, hogy a kötődési stílusok között van-e különbség a vallásosság szempontjából. A hipotézis ellenőrzése előtt először a vallásosság-mutatók és a kötődési skálák közötti Pearson-féle korrelációs együtthatókat számítottuk ki. Meglehetősen gyenge, de sajátos mintázatot

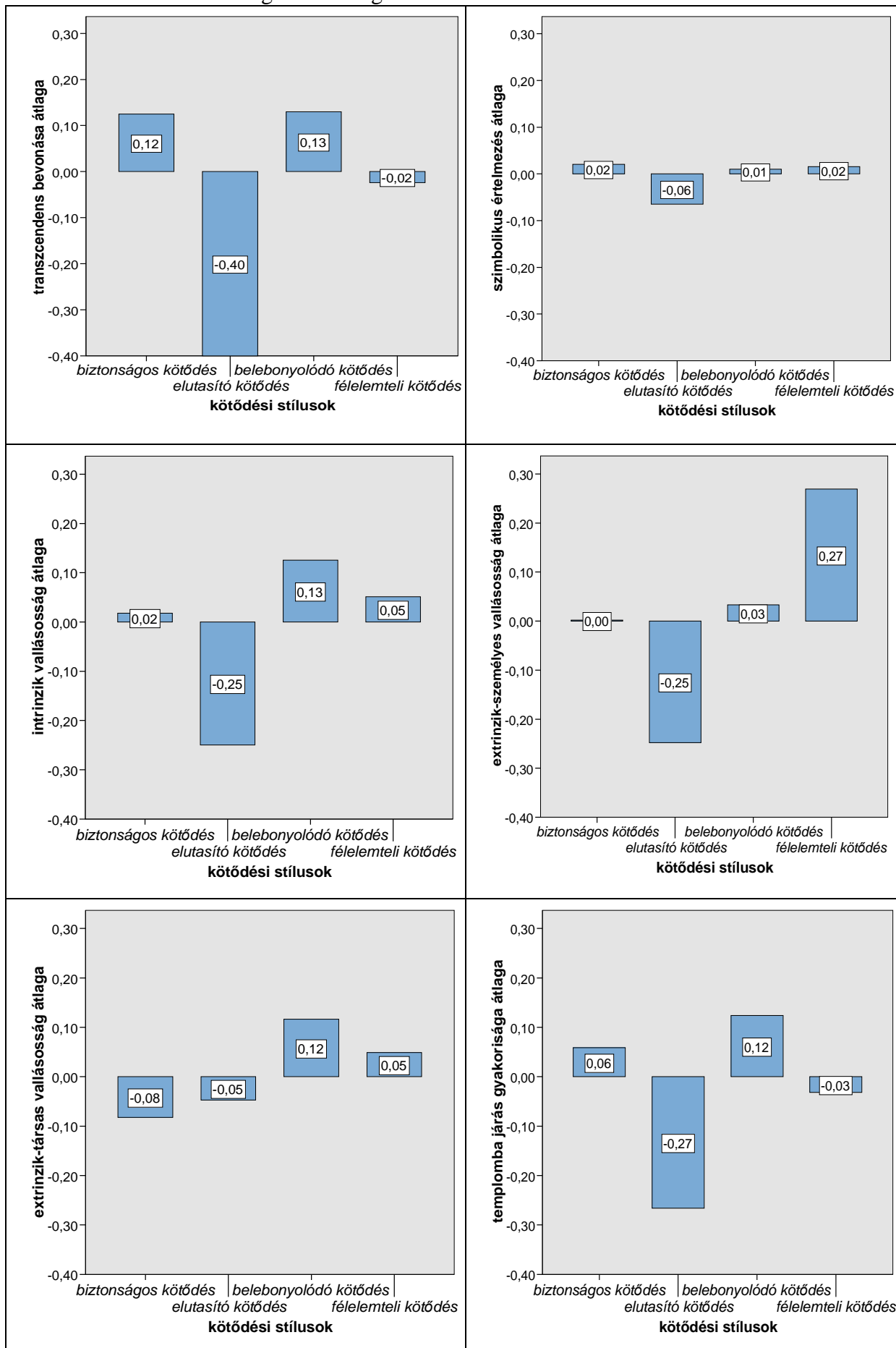
mutató kapcsolatokat találtunk. A transzcendens bevonása a kapcsolatok másodlagosnak tartásával ($r = -,172$; $p < 0,001$) és a kapcsolatok kellemetlen megélésével ($r = -,183$; $p < 0,001$), vagyis a két másokról való reprezentációra vonatkozó skálával. Az extrinzik-személyes vallásosság a szelf-reprezentációhoz kapcsolódó skálákkal mutatott szignifikáns korrelációt: az elismerés iránti szükséglettel ($r = ,182$; $p < 0,001$) és a kapcsolatokba való belebonyolódással ($r = ,145$; $p < 0,001$).

Másodszor azt ellenőriztük, hogy a különböző kötődési stílusok eltérnek-e egymástól a vallásosság szempontjából. Egyszempontos variancia-analízist végeztünk, amelynek eredményeit a IV.1/16. táblázatban foglaltuk össze. (A variancia-analíziseket elvégeztük a férfiak és a nők körében külön-külön is, de – a férfiaknál a transzcendens bevonása kivételével, ahol a teljes mintának megfelelő eredményt kaptunk – nem találtunk szignifikáns különbségeket a kötődési stílusok között) A különböző kötődési stílusokban a vallásosság mutatóinak átlagértékét a IV.1./6. ábra mutatja.

IV.1/16. táblázat: A kötődési stílusok különbözősége a vallásosságskálák szempontjából. Az egyszempontos variancia-analízis eredményei.

	F	p
transzcendens bevonása	6,525	,000
szimbolikus értelmezés	<i>Welch-statisztika: 0,178</i>	,911
intrinzik vallásosság	2,472	,061
extrinzik-személyes vallásosság	3,349	,019
extrinzik-társas vallásosság	<i>Welch-statisztika: 0,917</i>	,434
templomba járás gyakorisága	<i>Welch-statisztika: 4,021</i>	,008

IV.1/6. ábra: A vallásosságkálák átlagértékei a különböző kötődési stílusokban

A variancia-analízisek alapján azt látjuk, hogy a transzcendens bevonása, az extrinzik-személyes vallásosság és a templomba járás gyakorisága szempontjából szignifikáns különbség van a különböző kötődési pozíciók között. A post hoc tesztek (Tukey HSD ill. Dunnett T3) szerint a *transzcendens bevonása* szempontjából az elutasító kötődés a biztonságos ($p < 0,001$) és a belebonyolódó ($p = 0,001$) stílustól különbözik jelentősen: mindkettőnél jelentősen alacsonyabb. Az *extrinzik-személyes vallásosság* szempontjából az elutasító kötődés és a félelemteli kötődés ($p = 0,01$) különbözik szignifikánsan: itt is az elutasító kötődést jellemzi az alacsonyabb vallásosság. Ezekkel egybehangzó eredményt kaptunk a *templomba járás gyakorisága* vonatkozásában is: az elutasító kötődés a biztonságos ($p = 0,033$) és a belebonyolódó ($p = 0,009$) stílustól különbözik jelentősen. Vagyis a vallásosság vonatkozásában az elutasító kötődés különbözik leginkább a többi stílustól: a vallás elutasításával jár.

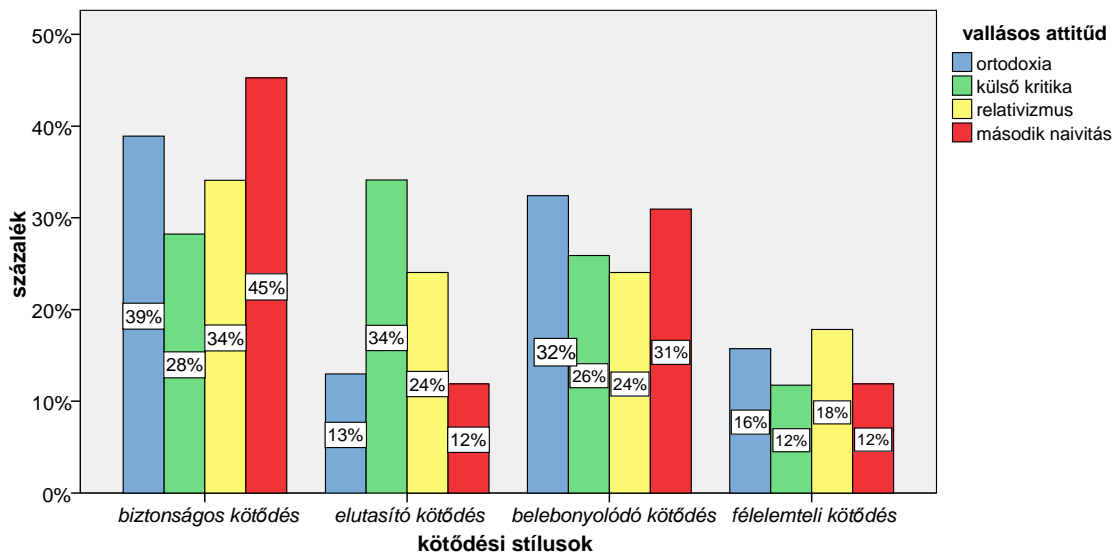
Ez a tendencia figyelhető meg azoknál a vallásosság-mutatóknál is, amelyeknél a variancia-analízis modellje szintjén nem találtunk szignifikáns különbséget a kötődési stílusok között. Így az *intrinzik vallásosság* szempontjából is jelentős különbség van az elutasító kötődés és a belebonyolódó ($p = 0,042$) kötődés között.

Az elemzések szerint az elutasító kötődési stílus a transzcendenssel való kapcsolatra közvetlenebbül vonatkozó vallásosságskálák jelentősen alacsonyabb értékeivel kapcsolódik össze, ami az összeillési hipotézist támogatja. A biztonságos kötődés nem járt egyértelműen magasabb vallásossággal. A belebonyolódó- és a félelemteli kötődés ugyanakkor a kompenzációs hipotézisnek megfelelően függ össze a vallásossággal; a belebonyolódó kötődés a vallásosság-mutatók mérsékelten magasabb értékeivel kapcsolódik össze, a félelemteli kötődés pedig kifejezetten az extrinzik-személyes vallásosság magasabb értékével. Vagyis a biztonságos kötődésnél nem, de a bizonytalan kötődésnél kimutatható az összeillési- és a kompenzációs hipotézis működése: a különböző stílusoknál eltérő módon.

A vallásossággal kapcsolatos skálák közül csak az extrinzik-társas vallásosság és a szimbolikus értelmezés esetében nem találtunk jelentős különbséget két kötődési stílus között. Ez megerősíti a *C/2. hipotézist*: a vallásosságnak ezek az aspektusai valószínűleg nem a transzcendenssel való *kapcsolat közvetlen kifejeződései*, vagyis nem értelmezhetők olyan jól a belső munkamodellek kifejeződéseként, mint a vallásosság más aspektusai. Ez azt is jelenti, hogy sem az összeillési, sem a kompenzációs hipotézis nem vonatkoztatható rájuk, így inkább közvetve értelmezhetők kötődéelméleti megközelítésben. Mindkettő – de elsősorban a szimbolikus értelmezés – olyan skála, amely a vallásosság sajátos, az előbbiektől eltérő aspektusát fejezi ki, amely aspektusnak feltehetőleg inkább kifejezetten vallásos mintán van differenciáló hatása.

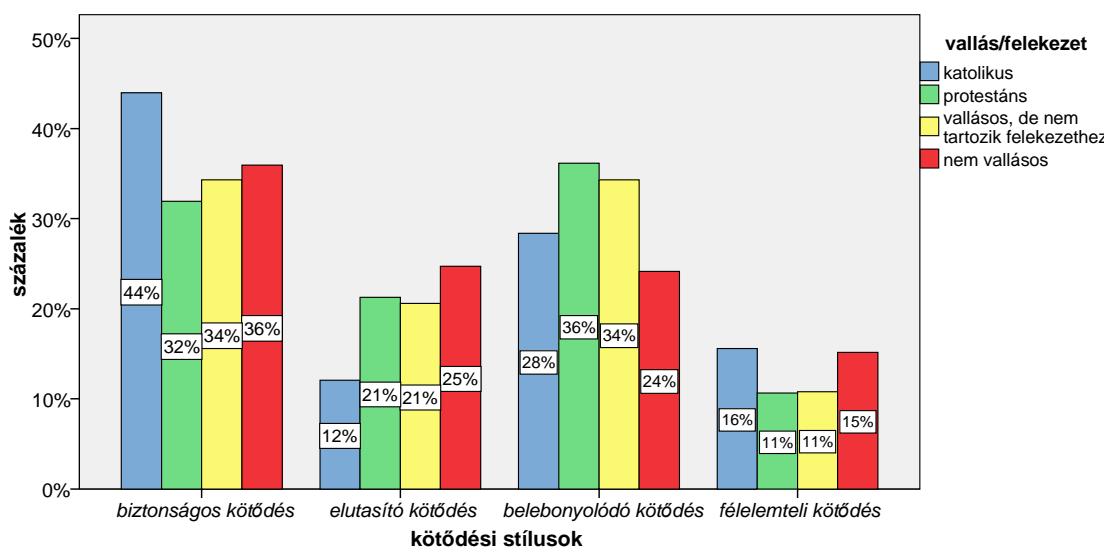
A *C-hipotézisek* ellenőrzéseként végül megvizsgáltuk, hogy a különböző kötődési típusokban milyen arányban jelennek meg Kritika Utáni Vallásosság Skála által mért vallásos attitűdök (IV.1/7. ábra), illetve a vallásosságuk-felekezeti hovatartozásuk szempontjából különböző csoportokhoz tartozó résztvevők (IV.1/8. ábra).

IV.1/7. ábra: A vallásos attitűdök százalékos aránya a különböző kötődési stílusokban

A IV.1/7. ábra alapján megerősíthetjük a variancia-analízisekben kapott eredményeket. A legmarkánsabban az elutasító kötődésben látható a különböző vallásos attitűdök arányának eltérései: a transzcendens elutasításával járó attitűdök – főleg a külső kritika – kapcsolódnak össze ezzel a kötődési stílussal. A biztonságos- és a belebonyolódó kötődésben nagyon hasonlóan alakult a vallásos attitűdök aránya: az ortodoxia és a második naivítás kissé magasabb arányban van jelen, mint a másik kettő. A félelemteli kötődésben hasonló arányban található a négy attitűd.

IV.1/8. ábra: A vallásosságuk-felekezeti hovatartozásuk szempontjából különböző csoportokhoz tartozó résztvevők százalékos aránya a különböző kötődési stílusokban

A IV.1/8. ábra szerint a katolikus résztvevők a legnagyobb arányban a biztonságos stílusban voltak, a legalacsonyabb arányban pedig az elutasítóban. A többi három csoport a félelemteli stílusban volt jelen a legkisebb arányban. A protestánsok abban is különböztek a katolikusoktól, hogy ők a belebonyolódó stílusban képviseltették magukat a legmagasabb arányban. Az előző eredményekhez hasonló tendenciát mutat, hogy a nem vallásos résztvevők a többiekhez képest az elutasító kötődésben voltak a legmagasabb arányban, míg a belebonyolódóban pedig ők voltak a legalacsonyabb-ban jelen.

IV.1.5. Megvitatás

A nemi különbségekkel kapcsolatos eredmények

A vizsgálat eredményeit értelmezve elsőként a felhasznált eszközökkel szerzett néhány általánosabb eredményre térünk ki. Azt találtuk, hogy minden vallásosság-mutató alapján a nők szignifikánsan vallásosabbak, mint a férfiak. Ez az eredmény megfelel annak, amit a valláspszichológiában régóta megerősítenek különböző kutatási eredményeknek. Ezek közé tartozik, hogy – BEIT-HALLAHMI és ARGYLE (1997) áttekintése alapján – például csaknem kétszer annyi nő gyakorolja a katolikus gyónást, mint férfi, s hasonló mértékben több nő tér meg a Billy Graham-féle evangélizációkon, s több nő is jár templomba. Amerikai és brit kutatások szerint jelentősen több nő számolt be arról, hogy rendszeresen imádkozik és olvas Bibliát. Más vizsgálatokban megmutatták, hogy a nők közelebb érzik magukat az istenhez (s ez a különbség már 9-10 éves korban is megfigyelhető). Beit-Hallahmi és Argyle többféle alternatív magyarázatot gyűjtött össze a jelenség magyarázatára. Ezek egyik része a férfiak és a nők eltérő személyiségvonásait hangsúlyozza. A férfiak agresszívebbek és dominánsabbak, míg a nők egyrészt gondoskodóbbak, másrészt passzívabbak, függőbbek, önálvetőbbek, szorongóbbak és büntudatosabbak (BEIT-HALLAHMI, ARGYLE, 1997). Ezek a tulajdonságok BEIT-HALLAHMI és ARGYLE (1997) szerint kedveznek a vallásosságnak, hiszen pl. a függőség érzése fontos része a vallásosságnak, a gondoskodás alapvető vallásos érték, a büntudat és a bűnbocsánat átélése pedig központi jelentőségű a keresztény hitben. Más személyiségvonások szintén összefügghetnek azzal, hogy a nők vallásosabbak a férfiaknál. MILLER és STARK (2002) kultúráközi kutatása azt az elgondolást erősíti, hogy a férfiak hajlamosabbak a kockázatvállaló viselkedésre, ezért kevésbé vallásosak, mint a nők. A vallásos tanítások követése érvelésük szerint számos vallás esetében azzal jár, hogy a hívó elkerüli az örökké tartó büntetést – ám a kockázatvállalóbb férfiak inkább vállalják a büntetés rizikóját. Más kutatások ugyanakkor nem találtak megfelelő bizonyítékokat Miller és Stark elméletére (SWENSON, 2008).

A személyiségvonások szerepe mellett Beit-Hallahmi és Argyle az eltérő nemi szocializáció szerepét is kiemeli. A legtöbb kultúrában a lányokat inkább gondoskodásra, engedelmességre és felelősségvállalásra nevelik, míg a fiúkat önállóságra és függetlenségre, ami szintén különbséget jelent a vallásosság szempontjából, sőt a lányok vonatkozásában a vallásosságra nevelés Amerikában kifejezetten a nemi szocializáció része volt még az 1950-es években (BEIT-HALLAHMI, ARGYLE, 1997). A nemi szerepek változásával várható volt, hogy a vallásossággal kapcsolatos különbségek is csökkennek (BEIT-HALLAHMI, ARGYLE, 1997). A

változások dacára azonban a nők általában még mindig vallásosabbak a férfiaknál, a mi eredményeink szerint is.

Beit-Hallahmi és Argyle továbbá az énkép formálódásának a különbségeit is hangsúlyozza a vallásossággal kapcsolatos nemi különbségek kapcsán. 12-17 éves serdülő lányoknál például az énképnek az az aspektusa függ össze a vallásossággal, amit a külső vezetés szükségletének neveztek, míg a fiúknál az, amit belső harmóniára való törekvésnek (BEIT-HALLAHMI, ARGYLE, 1997). Ez a korán megnyilvánuló nemi különbség kötődéseméleti szempontból azért érdekes, mert a lányok vallásossága kifejezetten a helyettesítő kötődési figurával való közelség keresésével látszik összekapcsolódni, a fiúknál pedig a kalandkereső és érvényesülést kereső aktivitással, valamint a szocializáltsággal. Ezt a különbséget kötődéseméleti szempontból értelmezhetjük úgy is, hogy a lányok és a fiúk vallásosságának a biztonságos kötődés két különböző aspektusa felel meg inkább. A lányokénak a *biztonságos menedék* keresése, míg a fiúkénak a *biztos bázis* háttérével létrejövő szociabilitás és kreativitás.

A hipotézisek ellenőrzésének eredményei

A) A Kritika Utáni Vallásosság Skála és a Kötődési Stílus Kérdőív validitásának vizsgálatai

Kritika Utáni Vallásosság Skála:

A/1. hipotézis:

A Kritika Utáni Vallásosság Skálával mért négyféle vallásos attitűdök között két pár különül el, amelyek markánsan különböznek egymástól a vallásos orientációs skálák és a templomba járás gyakorisága (a vallásosság hagyományos mérése) mintázatai szempontjából. Az ortodoxia és a második naivitás egyaránt magas intrinzik és extrinzik személyes vallásossággal és gyakori templomba járással jellemezhető, míg a külső kritika és a relativizmus alacsony intrinzik és extrinzik-személyes vallásossággal és ritka templomba járással. Vagyis a hipotézis részben bizonyult igaznak, hiszen a vallási attitűdök markáns mintázatokkal különböznek egymástól, de ez nem minden attitűdre, csak az attitűdpárokra vonatkozik.

Az extrinzik-társas vallásosságnál hasonló különbség adódott a vallásos attitűdök között, de csupán a szimbolikus értelmezésmóddal jellemezhető attitűdök – a relativizmus és második naivitás – vonatkozásában. A második naivitás kapcsolódott össze az extrinzik-társas vallásosság magasabb értékeivel. A szimbolikus értelmezés önmagában nem korrelált az extrinzik-társas vallásossággal, de a transzcendens bevonásának a függvényében már jelentős különbségekkel függött össze. Az a jelenség, hogy a transzcendens bevonása önmagában

gyengébben kapcsolódik a vallásosság társas motiváltságához, de szimbolikus értelmezésmód esetén ez a kapcsolódás jelentősen megerősödik, arra utal, hogy a társak szerepének nagy jelentősége van a szimbolikus értelmezésmód vonatkozásában. A szimbolikus értelmező személy számára a másokhoz kapcsolódó különböző gondokodásmódok és értékrendek összekapcsolására és integrációjára való törekvés kerül a középpontba, amely rendszerint egy absztrakt – szimbolikus – szinten történik, az önmagáról, a Másikról és a világról alkotott képek felvázolásán keresztül. Teológiai szempontból a szimbolikus értelmezésmódban jelenik meg az ember mint „világra nyitott” lény (ami a társas világra való nyitottságot is magában foglalja). Az ember világra való nyitottsága teológiai megközelítésben azt is jelenti, hogy „minden egyes tapasztalatán, minden egyes szituációján túl is nyitott és az marad mindig is. Nyitott a világán túlra is, nevezetesen úgy, hogy túllép minden képen, melyet a világról bármikor alkot, de minden lehetséges világképen túl, s egyáltalán a világképek fölvezetésének törekvésén túl is nyitott marad – bármennyire elengedhetetlenek is ezek –, amennyiben továbbkérdés és továbbkutatás” (PANNENBERG, 1991, 11-12). A teológiai megközelítésen kívül hasonló világra való nyitottság jelenik meg számos pszichológiai elméletben is, például a humanisztikus pszichológiában, de még Piaget kognitív lélektanában is (URBÁN, 2007a). Aki ennek a belső munkának a nyomán – vagy ennek részeként – elfogadja a transzcendens létezését, annak számára a nyitottság végső soron a transzcendensre való nyitottságot jelenti, és valamilyen vallásos közösséghez tartozásban is kifejeződhet. Ugyanakkor a transzcendencia létezésével kapcsolatos valamilyen vallásos tanítás elfogadása és konkrét vallásos közösségekhez való tartozás a szimbolikus értelmező számára alapvető nyitottság korlátozását is jelentheti. Talán ennek a korlátozásnak az elutasítása is megjelenik abban az eredményben, hogy a szimbolikus értelmezők elutasítják a vallásosság társas motívumait. Vagyis annak háttérében, hogy csak a szimbolikus értelmezők körében jelentős és megosztó a vallásos és nem vallásos személyek csoportja között az extrinzik-társas vallásosság motívumaihoz való viszony, két egymással kapcsolatban lévő jelenséget feltételezünk. Az egyik a szimbolikus értelmezésmód háttérében feltételezhető pszichikus munka, amely elsősorban a társas világra reflektál; a másik a vallásos közösségekhez és tanításokhoz való többféle lehetséges viszonyulás, amely egyaránt a szimbolikus összefüggő nyitottságból fakad: a vallásos közösség tekinthető a transzcendens szimbolikus megjelenítőjének vagy a nyitottság jelentős korlátozójának.

A szimbolikus értelmezésmód társas aspektusának kérdéseire a második kutatásban még visszatérünk.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a validitás-vizsgálatok hozzájárultak a Kritika Utáni Vallásosság Skálával mért vallásos attitűdök jelentésének a – korábbi mérőeszközök alapján

történő – pontosításához. A transzcendens bevonása leginkább az intrinzik vallásosság és az extrinzik-személyes vallásosság konstruktumához hasonlítható, a szimbolikus értelmezés dimenziója pedig az extrinzik-társas vallásossággal van erősebb kapcsolatban, és ezt a kapcsolatot a transzcendens bevonása erőteljesen befolyásolja. Ezzel összefüggésben a vizsgálatok megerősítették azt a széleskörűen hangsúlyozott tapasztalatot is, hogy a vallásosság rendkívül komplex jelenség, amely különböző aspektusait más-más skálákkal érdemes megragadni, s amely aspektusok különböző személyeknél eltérő mintázatokat hoznak létre. Mivel már három mérőeszköz alapján is megjelenik a vallásosság komplex jellege, feltételezhető, hogy más eszközök bevonásával újabb aspektusok ragadhatók meg és jóval összetettebb egyéni mintázatok írhatók le.

Kötődési Stílus Kérdőív:

A/2. hipotézis:

A hipotézisben megfogalmazott elvárásoknak megfelelően azt találtuk, hogy a gondoskodó, érzelmi melegséget árasztó, empatikus szülői bánásmód a *Kötődési Stílus Kérdőív* skálái közül a „bizalom a kapcsolatokba”-skálával pozitívan, míg a bizonytalan kötődést kifejező skálákkal negatívan jár együtt; a túlvédés és a korlátozás skálái viszont éppen ezzel ellentétes kapcsolatban vannak a kötődési skálákkal. Vagyis *Kötődési Stílus Kérdőív* megfelelő konvergens validitást mutat a szülői bánásmód skáláival.

A kötődési stílusok háttérében lévő anyai bánásmódot kutató empirikus vizsgálatok megmutatták, hogy biztonságos kötődés olyan anya-gyermek interakciókra épülve jön létre, ahol az anya képes a csecsemő szükségleteihez igazodva megfelelően időzíteni a gondoskodását (vagyis tiszteletben tartja a csecsemő szükségleteinek autonómiáját, s nem „tolakodóan” elégíti ki azokat, ugyanakkor nem is korlátozó vagy frusztráló), valamint kölcsönösen jutalmazó. A bizonytalan kötődések háttérében viszont azt találták, hogy az anya nem vonódik be kellő módon a csecsemő gondozásába és nem reagál megfelelően a jelzéseire (egyrészt távoli, hideg és nem empatikus, másrészt korlátozó és frusztráló), illetve tolakodó és túlingerlő (vagyis túlvédő) módon igyekszik kielégíteni a gyermek szükségleteit (ISABELLA, BELSKY, 1991). Mindez arra utal, hogy a *Szülői Bánásmód Kérdőív* skáláival mért gondoskodási jellegzetességek megtalálhatók már az anya és csecsemő kettősében működő interakciókban, s ezek kristályosodnak ki később mind az anya, mind az apa nevelési stílusában. A kötődési stílusok háttérében a korán kialakuló belső munkamodellek mellett szerepet kaphat a későbbi szülői bánásmód is, amely rögzíti és újratermeli a gyermek önmagáról és másokról alkotott reprezentációit, s megszilárdíthatja a kötődési stílusát. Ezek a

megfontolások indokoltá teszik, hogy a Szülői Bánásmód Kérdőívet a Kötődési Stílus Kérdőív konvergens validitására használjuk fel.

Annak a feltételezésnek az alapján, hogy az első 16 évben tapasztalható szülői bánásmód a korai anya-csecsemő- kapcsolat folytatása, érdekes szempont lehet a szülői bánásmód tanulmányozásában ISABELLA és BELSKY (1991) megközelítése, aki szerint a nem megfelelő anyai gondozás hátterében az anya és csecsemője közötti szinkronicitás hiánya húzódik meg. Ez a – kötődéelméleti vonatkozásban igen fontos – szempont megítélésünk szerint egyelőre kevésbé van jelen a szülői bánásmód illetve a szülők nevelési stílusának kutatásában és a szülő-gyermek kapcsolat terápiájában, noha FONAGY és TARGET (2005) mentalizációs modellje rokonságban van vele.

A/3. hipotézis:

FEENEY és munkatársai (1994) a Kötődési Stílus Kérdőív skáláinak kialakításakor a Bartholomew modelljének megfelelően két párba osztotta a skálákat. Az egyik pár a szelf-reprezentációval, a másik pár a másik-reprezentációval volt kapcsolatban, míg a „bizalom a kapcsolatokban”-skálát olyanként írták le, amely mindkettőhöz hozzátartozik. Az *A/3. hipotézis* szerint a szelf-reprezentációt kifejező skálák valóban az én szerethetőségét és értékességét mérik, s ezért szorosan járnak együtt az önértékelést mérő más skálákkal. A hipotézis helyesnek bizonyult, hiszen a Rosenberg-féle önértékelési skálával nagyon erős korrelációt mutattak ezek a skálák. Igaz ugyan, hogy a másik-reprezentációt kifejező skálák is korreláltak az önértékeléssel, de ezek a korrelációk jóval gyengébbek voltak. Továbbá az étellel való elégedettség skálája is korrelált a szelf-reprezentáció skáláival, de ezek az együttjárások is gyengébbek voltak az önértékeléssel mutatkozó korrelációknál. Az eredmények alapján azt mondhatjuk, hogy a szelf-reprezentációt kifejező skálák különböznek a másik kettőtől, s ez a különbség részben abban áll, hogy az én értékességével szorosan összefüggő konstruktumot mérnek.

A/4. hipotézis:

A Kötődési Stílus Kérdőív a megalkotói szerint alkalmas eszköz arra, hogy a kötődési skálák alapján megkülönböztesse egymástól azt a négyféle kötődési stílust, amely BARTHOLOMEW és HOROWITZ (1991) kétdimenziós modellje alapján határozható meg, s amelyek közül három megfeleltethető HAZEN és SHAVER (1987) által mért három kötődési típusnak (FEENEY és mtsai, 1994). Az eredeti eljárásnak megfelelően klaszteranalízist végeztünk, s meglehetősen pontosan rekonstruálni tudtuk a biztonságos, félelemteli, belebonyolódó és elutasító kötődési stílusokat. A Bartholomew-Horowitz-féle modell szerint

a szelf-reprezentáció és a Másik-reprezentáció minősége és ezek egymáshoz való viszonya határozza meg a típusokat. A negatív szelf-reprezentáció többek között szorongással, a negatív Másik-reprezentáció a kapcsolatok elkerülésével jár. A Kötődési Stílus Kérdőívvel leghatározottabban a biztonságos és a félelemteli kötődési stílust tudtuk megkülönböztetni egymástól: a biztonságos stílusban a kapcsolatokban való bizalom magas értékűnek, míg a szelf- és a Másik-reprezentáció negatívságának mértékét magragadó skálák alacsony értékűnek bizonyultak. A félelemteli stílus éppen az ellenkező mintázatot mutatta. A belebonyolódó és az elutasító stílusok akkor felelnének meg legpontosabban Bartholomew és Horowitz modelljének, ha mindkét esetben a kapcsolatokban való bizalom legfeljebb közepes értékű lenne, míg a belebonyolódónál a pozitív szelf-reprezentációhoz negatív másik-reprezentáció társulna, az elkerülőnél pedig fordítva. Ezeket az elméletileg tiszta stílusokat sem a kérdőív szerzői, sem mi nem tudtuk rekonstruálni. A kapcsolatokban való bizalom ugyanakkor mindkét „vegyes” stílusban valóban legfeljebb közepes mértékű volt, a szelf- és a Másik-reprezentáció pedig egymáshoz viszonyítva bizonyult pozitívnek illetve negatívnak.

A/5. hipotézis:

Az a feltevésünk is beigazolódott, hogy a kötődési stílusok között jelentős különbségek mutathatók ki a háttérükben álló szülői bánásmód szempontjából. A legnagyobb különbség minden bánásmódskála esetében a biztonságos és a félelemteli kötődés esetén volt. Mindkét szülő esetében igaznak bizonyult, hogy az érzelmileg meleg, empatikus, az autonómiát támogató és kevésbé korlátozó bánásmód biztonságos, ennek ellenkezője pedig félelemteli kötődési stílushoz vezet. Ezek az eredményeink egybehangzóak azzal a kötődéseméleti alapfeltevésével, hogy a gondoskodásról és a szülő-gyermek viszonyról szerzett korai tapasztalatok meghatározzák az énről, a Másikról és a kapcsolatról alkotott belső modellt, s így járulnak hozzá a különböző kötődési stílusok kialakulásához. Noha a Szülői Bánásmód Kérdőív nem a *csecsemőkori* gondoskodás tapasztalatait méri, mégis értelmezhető a kötődési stílus kialakulásáért felelős szülői gondoskodás méréseként. Hiszen egyrészt a faktorai tekinthetők a csecsemőkori gondozás összetevőinek továbbéléseként (vagyis feltételezhető, hogy a szülői bánásmód „stílusa” általában hasonló a gyermek csecsemőkorában és a későbbi évek során), másrészt a kötődésemélet alapján várható, hogy a korán kialakuló belső munkamodellek önfenntartó módon működnek az első tizenhat év folyamán és a korai gondoskodási tapasztalatok megjelenését váltják ki.

A/6. hipotézis:

Helyesnek bizonyult az a feltételezésünk, hogy a kötődési stílusok jelentősen különböznek egymástól a pszichológiai jóllét mutatói szempontjából. Az *önértékelésben* mindegyik kötődési stílus különbözött a másiktól. A legmagasabb önértékelést a biztonságos, majd az elutasító, végül a belebonyolódó és a félelemteli stílusban találtuk. (Ez a sorrend megfelel annak, amit a Bartholomew-Horowitz-modell alapján várunk, hiszen az elutasító kötődési stílus pozitívabb szelf-reprezentációval és kisebb szorongással jár, mint a belebonyolódó.) Az *élettel való elégedettség* szempontjából viszont nincs jelentős különbség az elutasító és a belebonyolódó stílus között, míg a nagy elégedettséggel járó biztonságos és az elégedetlenséggel összekapcsolódó félelemteli stílus mindkettőtől különbözik. Ez azt jelenti, hogy a negatív szelf- és másik-reprezentációval megjelenő szorongás illetve elkerülés hasonló mértékben rontja az élettel való elégedettség színvonalát.

B) Kiegészítő vizsgálatok

B/1. hipotézis:

Azt feltételeztük, hogy a vallásosság különböző mutatói pozitívan korrelálnak a pszichológiai jóllét mutatóival. Mivel a vallásosság és az önértékelés között nem találtunk szignifikáns kapcsolatot, így nem bizonyult igaznak a hipotézis erre vonatkozó része. Az élettel való elégedettség vonatkozásában sem találtunk erős kapcsolatot a vallásossággal, bár gyenge összefüggés konzekvensen három mutatónál is megjelent: a transzcendens bevonásánál, az intrinzik vallásosságnál és a templomba járás gyakoriságánál. Annak a háttérben, hogy az önértékelésre és az élettel való elégedettségre különbözőképpen hat a vallásosság, részben az is állhat, hogy a személyes vallásosság és a közösség vigasztalni, erősíteni és bátorítani képes az egyént, még abban az esetben is, amikor alapvetően önértékelési problémái vannak. Az önértékelés megváltoztatása hosszadalmasabb és mélyrehatóbb folyamat, mint az elégedettségé; valószínűleg a vallásosság némely esetben segítheti ezt a folyamatot, némely esetben pedig nem – továbbá a vallásosságon kívül meghatározó jelentősége van más változóknak is. Az, hogy a pszichológiai jóllét két mutatója különböző módon kapcsolódik a vallásossággal, összhangban van azokkal a tanulmányokkal, amelyek szerint a vallásosság önmagában többféle módon befolyásolhatja a jóllétet (MARTOS és KÉZDY, 2007; KOENIG és mtsai, 2001; LUYTEN és mtsai, 1998; DEZUTTER és mtsai, 2006). E tanulmányok rámutatnak, hogy a vallásosság hatását részben számos egyéb tényező is befolyásolja (ilyen lehet a kötődési stílus és a szülői bánásmód is), illetve jelentős szerepe van pl. annak is, hogy milyen istenkép kapcsolódik a személy vallásosságához (pl. RIZZUTO, 1979; ROBU és MARTOS, 2009).

B/2. hipotézis:

Előzetesen azt vártuk, hogy a pozitív szülői bánásmód (szeretet, érzelmi melegség, az autonómia bátorítása, önállóságra nevelés) pozitív összefüggést mutat a vallásossággal. A hipotézissel ellentétben viszont azt találtuk, hogy a szülői bánásmód önmagában alig mutat összefüggést a vallásossággal. Eredményeink szerint nőknél egyáltalán nincsenek szignifikáns kapcsolatok. Férfiaknál a transzcendens bevonása azokban az esetekben bizonyult magasabbnak, amikor a szülők érzelmi melegséget és törődést adtak, valamint az anya bátorította az autonómiára való törekvéseket. Ezzel szemben a szimbolikus értelmezés akkor mutatott magasabb értéket, amikor az apa hidegebb volt és túlvédésével gátolta az autonómia tapasztalatait; vagyis fiúknál az apával való konfliktusnak szerepe lehet a szimbolikus értelmezés kialakulásában. Ez a konfliktus feltehetően része lehet az apával való ödipális versengésnek. E rivalizáció szempontja előtérbe hozza a freudi vallásfelfogás jelentőségét a wulffi-hutsebauti megközelítés alkalmazásában (FREUD, 2011; FREUD, 1987). Különösen a második naivitás attitűdjének megértésében lehet szerepe annak, ahogyan Freud az ödipális helyzetről gondolkodott: ez a pozíció ugyanis a szülőkhöz való különböző viszonyulást implikálhatja, amennyiben férfiaknál (s nőknél nem) a transzcendens bevonása mögött az anya (és az apa) szerető-gondoskodó bánásmódja feltételezhető, a szimbolikus értelmezése mögött pedig az autonómiát korlátozó apával való rivalizáció.

A mintánkban azonban nagy volt a nem vallásos személyek aránya, s feltételezhető, hogy őket szüleik nem nevelték vallásosnak, ezért a pozitív bánásmód és az autonómiára nevelés náluk nem a vallásos szocializációt segítette. Mindez kifejezetten ronthatta a teljes mintán kapott korrelációs kapcsolatok erősségét. Ezért azoknak a résztvevőknek a körében, akik tartoztak illetve nem tartoztak valamilyen felekezethez, külön-külön is megvizsgáltuk a bánásmódszálak és a vallásosság-mutatók közötti együttjárásokat. A felekezethez nem tartozók között azonban lényegében ugyanazt találtuk, mint a teljes mintát vizsgálva: a szülői bánásmód és a vallásosság között alig van együttjárás.

A felekezethez tartozók körében viszont többféle kapcsolatot találtunk, valamint olyan nemi különbségeket, amelyeket további vizsgálatokra is érdemesnek tartunk. Nőknél a korlátozó-kontrolláló szülői bánásmód a vallásosság – több aspektusát is érintve – alacsonyabb értékeivel járt. A vallásos szülők autonómiát korlátozó bánásmódja – és az ezzel együtt feltételezhető szülő-gyermek konfliktus – mintha az azonosulás és az ellen-azonosulás ambivalenciájával járna együtt: a nők felekezethez tartozók lesznek, de vallásos értelemben kevésbé elkötelezettek. Férfiaknál elsősorban az apai korlátozás és kontrollálás függött össze a vallásossággal, de annak csupán egyetlen aspektusával, és pozitívan: növelte az extrinzik-

személyes vallásosság értékét. Az apai szeretet-törődés viszont negatívan korrelált a vallásosságnak ezzel az aspektusával. Ennek alapján úgy látszik, mintha a vallásos férfiaknál az extrinzik-személyes vallásosság kifejezetten a korlátozó-kontrolláló bánásmód kompenzációjaként jelenne meg, s amely szeretetteljes apai bánásmód esetén kevésbé lesz jellemző a felnőtt vallásos férfiakra. Alternatív értelmezésként feltételezhető, hogy a férfiaknál a vallásos apa merev és szigorú elvárásainak internalizációja nyomán az extrinzik-személyes vallásosság egyfajta engedelmességeként jelenik meg, amely során az apai normákkal való szembeszegülés okozta feszültség megszűnése váltja ki azt a békét, harmóniát és nyugalmat, amely az extrinzik-személyes vallásosság motivációs hátterét jelenti.¹ Ilyen értelemben a vallásosságnak ez az aspektusa a felekezethez tartozó férfiaknál az ödipális konfliktus megoldása részének is tekinthető.

Eredményeink további vizsgálódásokat motiválhatnak a freudi és a kötődéseméleti vallásértelmezés egymáshoz való viszonyát illetően is.

C) Az összeillési- illetve a kompenzációs hipotézis vizsgálata

A kutatás központi kérdése a kötődés és a vallásosság közvetlen kapcsolata volt. Azt találtuk, hogy a kötődési stílusok és a kötődési skálák szintjén egyaránt jelentős kapcsolat mutatkozik a lelki jelenségek e két területe között.

A kötődési skálák szintjén gyengébb ez a kapcsolat, de jellegzetes mintázata van. A személyes vallásosság két mutatója, a transzcendens bevonása és az extrinzik-személyes vallásosság, amelyek egyébként nagyon erősen korrelálnak egymással, abban különböznek, hogy a transzcendens bevonását a másik pozitív reprezentációja jellemzi, míg az extrinzik-személyes vallásosságot a pozitív szelf-reprezentáció. Vagyis az elsőt a másokhoz való közeledés igényével, a második a saját jóllét építésével kapcsolódik össze. Ez a különbség jelenik meg eredetileg az intrinzik és az extrinzik vallásosság megkülönböztetésében (az intrinzik vallásosság önmagáért illetve a transzcendensért, vagyis a kapcsolatért való, az extrinzik vallásosságot pedig az eszközszerűség és az utilitarista-hedonista motívumok jellemzik). Ehhez eredményeink egyrészt annyit tesznek hozzá, hogy az intrinzik vallásosságot kötődéseméleti szempontból jobban képes megragadni a „transzcendens bevonása”-skála, mint az Életkor-Független I-E-Skála intrinzik vallásosság-faktora. Másrészt a kétféle vallásosság különböző kötődési jellegzetességekkel bír.

Ezek a jellegzetességek a kötődési stílusok szintjén markánsabban megmutatkoznak. A „transzcendens bevonása”-skála átlaga a biztonságos és a belebonyolódó kötődési stílusban volt a legmagasabb. A biztonságos kötődési stílusra jellemző belső munkamodell (a másikról

¹ Erre az értelmezésre Kuba Cecília hívta fel a figyelmünket.

és a szelfről szóló pozitív reprezentációk) és a belebonyolódó stílusra jellemző pozitív Másik- és negatív (bűntudatos) szelf-reprezentáció jelenik meg az istennel való olyan „intrinzik” kapcsolatban, amelyet a „transzcendens bevonása”-skála fejez ki. Az *Életkor-Független I-E-Skála* „intrinzik vallásosság”-faktora szintén a belebonyolódó stílusban érte el a legmagasabb átlagértéket. A vallásosságnak a „transzcendens bevonása”- és az intrinzik vallásosság”-skálában kifejeződő módja a biztonságos stílusra tekintve elsősorban a kötődésemélet *összeillési hipotézise* szerint szerveződik. A belebonyolódó stílusban talált magasabb vallásosságértékek viszont egyaránt tekinthetők a kompenzációs- és az összeillési hipotézis támogatóinak. A kompenzációsé, ha azt hangsúlyozzuk, hogy bizonytalan kötődés háttérében jelenik meg egy újabb kötődési kapcsolat, amelytől a személy nagyobb biztonságot és támogatást remél. Ugyanakkor az összeillési hipotézis működése jelenik meg azokban az esetekben, ahol az istennel való kapcsolat megfelel a belebonyolódó kötődésre jellemző szelf- és Másik-reprezentációnak: negatív-bűntudatos énkép mellett a Másik pozitív képe áll. Ahhoz, hogy a kétféle hipotézis között állást lehessen foglalni, a belebonyolódó stílusúak esetében ismernünk kellene azt, hogy ezek a személyek milyen módon kötődnek az istenhez – vagyis az istenhez való kötődésük stílusát –, amely mérésére BECK és McDONALD (2004) dolgozott ki kérdőívet.

Az extrinzik-személyes vallásosság a félelemteli kötődési stílusban érte el a legmagasabb értékeket. E stílus alapját képező belső munkamodellek szorongó-magányos életet valószínűsítene. Az extrinzik-személyes vallásosság értelmezhető úgy, hogy kiutat jelent ebből a helyzetből: a vallásosság a menekülés eszközeként szolgálhat, vagyis ebben az esetben inkább a *kompenzációs hipotézis* működik. Eredményeink tehát azt mutatják, hogy a kötődésemélet kétféle hipotézise a vallásosság különböző módjainak értelmezője lehet. Abban ugyanakkor nagyon hasonlítottak egymáshoz a vallásosság különböző aspektusai, hogy az elutasító stílusban bizonyultak a leggyengébbnek. Vagyis a másokról kialakított negatív reprezentációval és a kapcsolat kerülésével járó belső munkamodell a vallás és az istennel való kapcsolat elutasításában is megnyilvánul. Értelmezhetjük ezt úgy is, hogy a vallástalanság megértése vonatkozásában eredményeink az *összeillési hipotézist* támogatják. Továbbá azt is láthatóvá teszik, hogy az elutasító kötődés nem vezet kompenzációs vallásossághoz. Ez csak akkor valószínű, amikor a másokról kialakított negatív reprezentáció negatív énképpel kapcsolódik össze, vagyis a félelemteli stílus jelenik meg.

A Kritika Utáni Vallásosság Skálával azonosított *vallási attitűdök* (ortodoxia, külső kritika, relativizmus és második naivitás) megoszlása a kötődési stílusok között szintén jellegzetes mintázatot mutat (IV.1/7. ábra) és megerősíti az előbbieket, noha ezen az összetettebb szinten már nem látszanak olyan pontosan a vallásosság különböző formái, mint

a vallásos skálák szintjén. Ugyanakkor itt is megmutatkozik, hogy az ortodoxia és a második naivitás attitűdje képviselőinek a legnagyobb része biztonságosan vagy belebonyolódóan kötődő, míg a külső kritika és a relativizmus attitűdjéhez tartozók az eutasító és a belebonyolódó stílusban vannak a legmagasabb arányban.

Továbbá azt találtuk, hogy a protestánsok (reformátusok, evangélikusok és más keresztyén felekezethez tartozók) voltak a legnagyobb arányban a belebonyolódó stílusban, ami a biztonságos stílus mellett az intrinzik vallásossághoz kapcsolódik. A belebonyolódó stílust a negatív szelf-reprezentációval együtt járó szorongásosság és büntudatosság jellemzi. Ez összhangban van azzal, ahogyan Max Weber –a katolicizmussal összehasonlítva – a protestáns etika aszketizmusának alapjairól gondolkodik. WEBER (1982, 136) szerint a protestantizmusban a gyónás megszűnésével „megszűnt az érzelmileg hangsúlyozott büntudat időszakos »lezárásának« eszköze”, s ezért a vallásos személy közvetlen felelősségének és tökéletlenségének tudatában folyamatosan a szerzetesek aszketizmusához hasonló módon igyekszik az Isten tetszését elnyerni. Sajnos mintánkban aránytalanul kevés protestáns személy volt, ezért a fenti eredmény inkább csupán a probléma alaposabb vizsgálatának az indokoltságát veti fel. Ha bebizonyosodna, hogy egy vallásosságforma hatással van a kötődési stílusra, egyrészt fontos adalékot jelentene a valláslélektan kötődéelméleti megközelítése számára, hiszen ez éppen fordított irányú hatás lenne, mint amelyet az elmélet rendszerint kifejti; másrészt kapcsolódna azokhoz az eredményekhez, amelyek szerint a kötődési stílus – megfelelő feltételek mellett – az élet folyamán megváltozhat (pl. BOWLBY, 2009; DAVILA és mtsai, 1997; LOPEZ, GORMLEY, 2002).

A szimbolikus értelmezés skáláját önmagában vizsgálva azt találtuk, hogy ez kötődéelméleti szempontból is eltér más vallásosságskáláktól (szigorúan véve talán nem is tekinthető annak). Bár a kötődési stílusok vonatkozásában hasonló „mintázatot” követ, mint a transzcendens bevonása és az intrinzik vallásosság, az átlagértéke nem különbözik jelentősen a különböző stílusokban. A nem-vallásos személyek magas arányával jellemezhető mintánkban a szimbolikus értelmezésnek önmagában nincs differenciáló szerepe a kötődési stílusok között, ami alapján azt feltételezhetjük, hogy más tényezők (pl. a személyiség sajátosságai, vagy a családban, esetleg vallásos közösségekben szerzett tapasztalatok) erőteljesebb hatással vannak rá.

IV.2. Második kutatás.

A vallásos attitűdök és a vallásos kételkedés kapcsolata a kötődéssel és a szülők vallásosságával

IV.2.1. A kutatás célkitűzései és hipotézisei

Második kutatásunkban a vallásosság és a kötődés kapcsolatának vizsgálatát két újabb aspektus figyelembe vételével folytattuk. Egyrészt a szülők vallásosságának – és ezzel a vallásos szocializációnak – a szerepét tanulmányoztuk, másrészt a vallásos kételkedés szempontjából közelítettük meg az első kutatásban vizsgált problémákat. Céljaink közé tartozott, hogy a valláslélektan kötődésméleti megközelítésének összeillési- és kompenzációs hipotézisét ellenőrizzük a vallásos kételkedés vonatkozásában is, továbbá megvizsgáljuk, hogy a második naivitás újraértelmező attitűdje megjelenik-e a vallásos kételkedés mértékének megemelkedésében (az ortodoxia attitűdjére jellemző mértékéhez képest). A kötődés illetve a szocializáció elsőbbségének a kérdését is felvetettük a szülők vallásosságának ismeretében. További célként azt tűztük ki, hogy a mérőeszközeink működését az előzőtől különböző mintán is ellenőrizzük.

A vallásos kételkedés első megközelítésben az elkötelezett vallásosság ellentétéként jelenik meg, s mint ilyen a vallásos hit tagadását és destrukcióját jelenti. Ebben az értelemben beszél az emberi gonoszsgból fakadó kételkedésről Karl Barth, akinek kételyértelmezését HELFAER (1972) Tillich értelmezésével veti össze. Barth „konzervatív” megközelítéstől eltérően a „liberális” Tillich szemében a kétely nem ellentéte, hanem része a hitnek, és az emberi természet egyik alapvető alkotóeleme. A kételynek ez a felfogása jól illeszkedik a második naivitás attitűdjéhez, amelyet a vallásos kijelentések és szövegek szó szerinti interpretációjának megkérdőjelezése és újraértelmezése jellemez. Az előző kutatásban láttuk, hogy a második naivitás attitűdjéhez tartozó személyek csaknem fele biztos kötődő volt (IV.1/7. ábra). Ez a kételkedésük lehetséges kötődésméleti hátterére is rávilágít: a biztos kötődésben megtapasztalt biztos bázis, amelyet eredetileg a szüleikkel (elsősorban édesanyjukkal), majd az istennel kapcsolatban élhetnek át, lehetővé teszi a számukra, hogy a világ – és a világban fellelhető gondolkodásmódok és vallásos tanítások – explorálásában a kételyeken keresztül távolabb merészkedjenek a hagyományos tanoktól, s eközben egyfajta autonómiára találjanak. Ugyanakkor a biztos bázistól induló exploráció feltételezése semmiképp sem kínál teljes magyarázatot a második naivitás attitűdjéhez tartozók kételyére, hiszen az ortodoxia attitűdjéhez tartozók nagy része is biztosan kötődő volt, márpedig ez az attitűd éppen az explicit kételyek hiányával jellemezhető. Mind a négy vallásos attitűdnél megjelent továbbá az elutasító és a félelemteli kötődés, vagyis a vallásos és nem vallásos

személyek kételkedésének pszichológiai háttere nemcsak az exploráció lehet, hanem a Másik negatív reprezentációjából fakadó bizalmatlanság. Az a korábbi eredményünk, hogy az elutasító stílusban viszonylag magasabb volt a transzcendens létezését elutasítók aránya, szintén támogatja a kétely bizalmatlanságként való értelmezését. Egyelőre nyitott kérdés azonban, hogy az empirikus adatok a kétely explorációként vagy bizalmatlanságként felfogott jeletését támogatják-e.

Részben a kétely és a bizalmatlanság összefüggésével hozható kapcsolatba az a megközelítés is, amely szerint a vallásos kételkedés egyszerűen a vallásosság elutasításának tekinthető. A kételkedésnek főként ezt az aspektusát vizsgálták általában a kérdéssel foglalkozó kutatók, akik a kételyt a vallásos tanokkal és a vallásos hittel kapcsolatos bizonytalanságként, azok megkérdőjelezéseként és a vallásosság melletti elköteleződés határozatlanságaként fogták fel (KRAUSE, WULFF, 2004; HUNSBERGER és mtsai, 2002). A kétely negatív aspektusát hangsúlyozta EXLINE és ROSE (2005) is, akik szerint gyakran a negatív életesemények következményeként jelenik meg; a negatív tapasztalatok és a szenvedés nyomán a személy elveszítheti a hitét és „érzelmi ateistává” válhat (NOVOTNI, PETERSEN, 2001). A traumák nyomán a hívő elbizonytalanodhat az isten létezésében, mindenhatóságában és jóságában (GALL, GRANT, 2005). PUFFER és munkatársai (2008) a kételyt az identitáskrízissel kapcsolták össze. A kétely rendszerint negatív érzésekkel jár: pl. bizonytalansággal és haraggal (GALL, GRANT, 2005), szorongással (HOOD és mtsai, 1996), alacsonyabb önértékeléssel és élettől való elégedettségel (KRAUSE, 2006).

A kétely negatív aspektusát korábban kötődéelméleti megközelítésből is vizsgálták, s többen az összeillési hipotézissel összhangban lévő eredményekre jutottak. EXLINE és ROSE (2005) azt találta, hogy az istennel szembeni harag összefüggésben van a bizonytalan kötődési stílussal, s ehhez kapcsolható JOHNSON és HAYES (2003) kutatása is, akik arra mutattak rá, hogy a vallásosságukkal kapcsolatos kételyekkel küzdő egyetemisták sokszor a kapcsolataikban is aggodalmaskodók és félnek a társuk elvesztésétől.

A második kutatásunk további új szempontja, a szülők vallásosságának ismerete fontos adalékot jelent a kötődés és a valláspszichológiai szerepének a tanulmányozásában. A szülők meghatározó hatással vannak a gyermekeik szocializációjára, személyiségük és identitásuk alakulására, s a gyermekek gyakran az ő hitüket teszik magukévá. A szülők mint „legjelentősebb mások” jelentősége a vallásosság szocializációjában BEIT-HALLAHMI és ARGYLE (1997) szerint azon alapul, hogy valódi hatalmuk van a tőlük függő gyermekükön, aki tekintélynek tartja őket, s mivel szereti szüleit, tudatosan és tudattalanul azonosul velük. Számos tanulmány között – lásd például BATSON és munkatársai (1993) vagy BEIT-HALLAHMI és ARGYLE (1997) áttekintését – a szülők hatását hangsúlyozza az a kamaszok

között végzett kutatás is, amely arra jutott, hogy a szülők templomba járásának gyakorisága erős pozitív korrelációban van a gyermekek templomba járásával és a kereszténység iránti attitűdjével. Továbbá azt is megmutatták, hogy az anya templomba járása nagyobb befolyással bír, mint az apáé, s az anyák erősebben hatnak a lányukra, mint a fiukra, az apák pedig a fiukra, mint a lányukra; továbbá a templomba járásra nagyobb hatással vannak a szülők, mint a kereszténység iránti attitűdre (FRANCIS, GIBSON, 1993). A gyermekek vallásosságát az is befolyásolja, hogy a szülei mindketten vallásosak-e: ha igen, a gyermekek vallásosságát erősebben meghatározzák. Ha viszont csak az egyik szülő vallásos, akkor könnyebben lesznek lázadók a vallással szemben, másrészt valószínűleg inkább az anyjukat követik (BEIT-HALLAHMI, ARGYLE, 1997).

A szülők vallásosságának a szerepe a kötődéseméleti megközelítésben is helyet kapott, például a Kirkpatrick és Granqvist közötti vitában. KIRKPATRICK (2005) szerint a kötődés és az anya vallásosságának interakciójában a kötődésnek, GRANQVIST (1998) szerint pedig az anya vallásosságának van vezető szerepe, amit a másik hatása fokoz vagy gátol.

A kutatásunkban részletesen a következő hipotéziseket fogalmaztuk meg.

1. hipotézis.

A szülők vallásossága erős pozitív korrelációt mutat felnőtt gyermekek vallásosságával.

2. hipotézis:

A Kritika Utáni Vallásosság Skálával azonosítható vallási attitűdök között jelentős különbség van a kételkedés szempontjából. Ha a kételkedésben fontos szerepet játszik a „vallásos exploráció”, akkor a második naivitás attitűdjébe tartozók kételkedőbbek lesznek, mint az ortodoxiához tartozók. Ha a kétely a vallásosság elutasítását fejezi ki, akkor a legkételkedőbbek a külső kritikához tartozók lesznek, akiknek az elutasítását nem mérsékli a vallásos kijelentések szimbolikus értelmezése.

3. hipotézis:

Ha a kétely kötődési szempontból a bizalmatlansággal kapcsolódik össze, akkor a Másik negatív reprezentációjával jár együtt, ezért a Vallásos Kételyek Skála pozitívan fog korrelálni a Kötődési Stílus Kérdőív Másik-reprezentációt kifejező skáláival, vagyis a kapcsolatok másodlagosnak tartásával és a közelség kellemetlen megélésével, s talán enyhébben a „bizalom a kapcsolatokban”-skálával.

4. hipotézis:

Az adataink megerősítik KIRKPATRICK (2005) eredményeit, s azt várjuk, hogy a vallásos szülők gyermekei akkor lesznek vallásosabbak, ha biztosan kötődők, a nem vallásos szülők gyermekei pedig akkor, ha bizonytalanul (az előző kutatás alapján leginkább akkor, ha félelemteli kötődésűek).

IV.2.2. A kutatás eszközei

A vizsgálatban a vallásosságot több kérdéssel igyekeztünk megragadni. Legfontosabb eszközünk a *Kritika Utáni Vallásosság Skála* magyar rövidített verziója volt (MARTOS és mtsai, 2009), de szerepeltek még az alábbi kérdések is:

- 1) Milyen mértékben tartja önmagát vallásosnak? (1: egyáltalán nem, ... 7: teljesen)
- 2) Mennyire fontos az Ön számára az istennel való kapcsolat? (1: egyáltalán nem, ... 7: nagyon fontos)
- 3) Milyen gyakran látogatja a templomi alkalmakat? (1: hetente, vagy gyakrabban; 2: csak különleges alkalmakkor, 3: soha, vagy szinte soha)

Rákérdeztünk továbbá a szülők vallásosságára is:

- 1) Kérjük, jelölje meg, hogy *édesanyja* mennyire vallásos (1: egyáltalán nem, ... 7: teljesen)
- 2) Kérjük, jelölje meg, hogy *édesapja* mennyire vallásos (1: egyáltalán nem, ... 7: teljesen)

A Vallásos Kételyek Skála (Religious Doubts Scale)

A vallásos kételyek mérésére az Altemeyer-féle Vallásos Kételyek Skálát (HILL, HOOD, 1999) használtuk. A 10 tételből álló skála azt méri, hogy egy személy mennyire kételkedik a hagyományos vallásos tanításban. A kérdőív egyaránt tartalmaz elméleti megfontolásokra és tapasztalatokra alapuló bizonytalanságot kifejező állításokat a vallásos hittel kapcsolatban. Kutatások szerint a kételkedés negatívan korrelál pl. a keresztény ortodoxiával, az intrinzik vallásos orientációval, a templomba járás gyakoriságával, az imádkozás gyakoriságával, a gyermekkorban megszerzett hithez való hűséggel. Az extrinzik vallásos orientációval és a vallásos hit megtartásával szemben a „jónak lenni” fontosságának hangsúlyozásával viszont pozitív kapcsolatban volt a vallásos kételkedés (HILL, HOOD, 1999). tételekre egy hatfokú skálán lehet válaszolni (0 = egyáltalán nem; ... 5 = nagy mértékben). A kérdőív magyar változatát KÉZDY és MARTOS (2007) dolgozta ki és a vallásos kételkedés vizsgálatai számára, s jelen kutatásban az általuk alkalmazott kérdőívet használjuk.

A kötődést ebben a kutatásban is a *Kötődési Stílus Kérdőívvel* (Attachment Style Questionnaire; ASQ) mértük (FEENEY és mtsai, 1994).

A statisztikai próbákat az SPSS 14 programcsomaggal végeztük.

IV.2.3. A kutatás résztvevői

A kutatás résztvevőit a PPKE és Sapientia Szerzetesi és Hittudományi Főiskola hallgatóinak bevonásával értük el. A kérdőíveket részben ők, részben a közvetítésükkel megkért személyek töltötték ki. Az így létrejött „elérhetőségi” mintánk 679 tizennyolc évesnél idősebb személyből állt. A minta általános jellemzőit a IV.2/1-3. táblázatok foglalják össze.

IV.2/1. táblázat: A résztvevők neme, kora és vallásossága (a templomba járás gyakorisága)

	résztvevők száma		életkor		templomba járás gyakorisága		
	N	%	átlag	szórás	hetente, vagy gyakrabban	csak különleges alkalmakkor	soha, vagy szinte soha
férfiak	208	30,9 %	25,5	9,3	40,4 %	33,8 %	22,5 %
nők	466	68,6 %	26,2	10,1	45,3 %	37,1 %	15,0 %

IV.2/2. táblázat: A résztvevők felekezeti hovatartozása

	felekezeti hovatartozás						
	hiányzó adat	nem tartozik felekezethez	katolikus	evangélikus	református	egyéb keresztén	nem keresztény vallásos
férfiak (%)	4,7	11,3	62,4	16,0	1,9	1,9	1,9
nők (%)	4,5	6,2	69,7	13,9	1,5	2,1	1,5

IV.2/3. táblázat: A résztvevők neme és vallásossága (a vallásosság mértékéről és az istennel való kapcsolat fontosságáról való önjellemzés)

	Milyen mértékben tartja önmagát vallásosnak? (7 fokú Likert-skálán)	Mennyire fontos az Ön számára az istennel való kapcsolat? (7-fokú Likert-skálán)
	medián	medián
férfiak	5	5
nők	5	6

A résztvevőkről általánosságban azt mondhatjuk el, hogy fiatal felnőttek voltak, jellemzően katolikusok, inkább vallásosak mint nem, és a nők több mint kétszer annyian szerepeltek a mintában, mint férfiak.

IV.2.4. Eredmények

A vizsgálat eredményeinek bemutatását a felhasznált kérdőívek megbízhatóságával kezdjük, amelyet a vallásosság mérőeszközeinek elemzése, a kötődési stílusok meghatározása és a nemi különbségek vizsgálata követ. Mindezek a hipotézisekre vonatkozó eredmények bemutatását készítik elő.

A felhasznált kérdőívek belső megbízhatósága

A Kötődési Stílus Kérdőív skáláinak és a Vallásos Kételyek Skálának a belső megbízhatósága elfogadható volt (IV.2/4. táblázat).

IV.2/4. táblázat: a kutatásban alkalmazott skálák belső megbízhatósága

	skálák	Cronbach-alfa
Kötődési skálák	A kapcsolatok másodlagossága	,656
	Elismerés iránti szükséglet	,745
	A közelség kellemetlen megélése	,727
	Aggodalmaskodás a kapcsolatokban	,746
	Bizalom a kapcsolatokban	,721
	Vallásos kételyek	,855

A Kritika Utáni Vallásosság Skála kétdimenziós használata főkomponens-elemzésen és Prokrusztész-forgatáson alapult. Az első két komponens a teljes variancia 44,3 %-át magyarázta, s a flamand referencia-struktúrával való illeszkedés mutatója (Tucker-phi) 0,99 volt a transzcendens bevonása és 0,98 a szimbolikus értelmezés dimenziója vonatkozásában, amely a megfelelés kiválóságát jelzi (MARTOS és mtsai, 2009).

A vallásosságot mérő kérdőívek vizsgálata

A Kritika Utáni Vallásosság Skálával mért vallásos attitűdök leírása

A Kritika Utáni Vallásosság Skála pozícióinak áttekintő leírását a IV.2/5. táblázat mutatja be. A csoportok beosztását az első kutatásban alkalmazott módszer szerint végeztük el (IV.1/1. ábra). A férfiak a négy pozícióban körülbelül azonos arányban képviseltették magukat, a nők azonban viszonylag kisebb arányban voltak jelen a külső kritika, és magasabb arányban a második naivitás attitűdjében. Egyszempontos variancia-analízis alapján a különböző attitűdökhöz tartozók átlagéletkora sem a férfiak ($F = 1,336$; $p = 0,264$), sem a nők ($F = 0,969$; $p = 0,407$) esetében nem különbözött jelentősen egymástól.

IV.2/5. táblázat: A Kritika Utáni Vallásosság Skálával meghatározott vallásos attitűdök jellemzése a résztvevők nemi összetétele szempontjából

		Vallásos attitűdök			
		<i>ortodoxia</i>	<i>külső kritika</i>	<i>relativizmus</i>	<i>második naivitás</i>
<i>résztvevők aránya (%)</i>	<i>férfiak</i>	22	28	25	25
	<i>nők</i>	25	16	27	32
<i>résztvevők átlagéletkora (szórással)</i>	<i>férfiak</i>	25,5 (8,2)	23,9 (8,8)	27,6 (12,5)	25,6 (7,2)
	<i>nők</i>	25,9 (9,6)	26,2 (11,4)	25,1 (8,3)	27,2 (11,2)

A vallásosság mutatóinak korrelációs mátrixa

A IV.2/6. táblázat a különböző vallásosság-mutató skálák egymással való korrelációjának Pearson-együtthatóit mutatja be. A skálák erősen korreláltak egymással, kivéve a „szimbolikus értelmezés” skálája, amely gyenge együttjárást mutatott a „vallásosság mértékével” és az „istennel való kapcsolat fontosságával”, a többi skálától viszont függetlennek bizonyult. A vallásosság mértékéről való önbeszámoló skáláiból egy összesített vallásmutatót alkottunk, s a továbbiakban ezt használtuk a vizsgálatunkban. Az összesített mutató belső megbízhatósága igen magas értékű (Cronbach alfa = 0,846).

IV.2/6. táblázat: A kutatásban alkalmazott vallásosságskálák egymással való korrelációi (Pearson-féle együtthatók)

	A Kritika Utáni Vallásosság Skála alskálái		Önbeszámoló a vallásosság mértékéről			Vallásos Kételyek Skála
	transzcendens bevonása	szimbolikus értelmezés	vallásosság mértéke	istennel való kapcsolat fontossága	templomba járás gyakorisága	
transzcendens bevonása	1	-,021	,744**	,718**	-,690**	-,685**
szimbolikus értelmezés		1	,078**	,115**	,021	,045
vallásosság mértéke			1	,843**	-,702**	-,559**
Istennel való kapcsolat fontossága				1	-,685**	-,506**
templomba járás gyakorisága					1	,532**

** p < 0.01

* p < 0.05

A kötődési stílusok meghatározása a Kötődési Stílus Kérdőív alapján

Az első kutatásban alkalmazott eljáráshoz hasonló módon ebben a vizsgálatban is K-Mean-klaszteranalízissel rekonstruálhuk a Bartholomew-Horowitz-féle kötődési stílusokat, a Kötődési Stílus Kérdőív szerzőinek eredeti módszerét követve. A klaszteranalízist a kötődési skálák sztenderdizált transzformációival végeztük el. A IV.2/7. táblázatban a K-Means klaszteranalízissel kapott négy klaszter központjait tüntettük fel. A klaszterközéppontokat akkor tartottuk magasnak illetve alacsonynak, ha 0,4 vagy magasabb, illetve -0,4 vagy alacsonyabb értéket vett fel (ezt önkényesen határoztuk meg, annak érdekében, hogy az eredeti kötődési stílusok leírásához jussunk). A klaszterek jelentését a Bartholomew-modellnek megfelelően értelmeztük, s a táblázatban már így tüntettük fel.

A négy klaszter viszonylag jól megfelel azoknak az eredményeknek, amelyekre FEENEY és munkatársai (1994) jutottak. A klaszterek a Bartholomew-féle kötődési típusokat írják le, egyetlen eltérés kivételével (a belebonyolódó kötődésben nálunk magas, nálunk közepes – bár pozitív –érték jelent meg) ugyanazokkal a mintázatokkal, amelyeket ők is találtak. A kötődési típusokkal azonosított klaszterek mintázata az elutasító kötődésben tapasztalt közepes „biztonság a kapcsolatokban”-érték kivételével megegyezik azzal is, amit az előző kutatásunkban találtunk (lásd a IV.1/12. táblázatot).

IV.2/7. táblázat: A sztenderdizált kötődési skálák klaszterközéppontjai a négy klaszterben

a Kötődési Stílus Kérdőív skálái	<i>klaszterek</i>			
	biztonságos kötődés	belebonyolódó kötődés	elutasító kötődés	félelemteli kötődés
<i>biztonság a kapcsolatokban</i>	,74 magas	-,14 közepes	-,30 közepes	-1,15 alacsony
<i>a közelség kellemetlen megélése</i>	-,75 alacsony	-,06 közepes	,86 magas	,86 magas
<i>elismerés iránti szükséglet</i>	-,71 alacsony	,16 közepes	-,05 közepes	1,6 magas
<i>belebonyolódás a kapcsolatokba</i>	-,73 alacsony	,40 magas	-,34 közepes	1,43 magas
<i>a kapcsolatok másodlagossága</i>	-,49 alacsony	-,40 alacsony	1,05 magas	,79 magas

A kötődési stílusok jellemzése

A IV.2/8. táblázat a kötődési stílusok életkori és nemi összetételét mutatja. A négy kötődési stílus közül a férfiak és a nők egyaránt a félelemteliben voltak a legkisebb arányban. A

biztonságosban mindkét nem hasonló, viszonylag magasabb arányban képviseltette magát. A belebonyolódó stílusban azonban a nők, az elutasítóban pedig a férfiak aránya emelkedett ki. Welch-próbák alapján azt mondhatjuk továbbá, hogy a különböző kötődési stílusokba tartozók *átlagéletkora* jelentősen különbözik egymástól mind a férfiak (Welch-statisztika = 4,551; $p = 0,005$), mind a nők (Welch-statisztika = 5,785; $p = 0,001$) körében.

IV.2/8. táblázat: A kötődési stílusok jellemzése a résztvevők neme és életkora szempontjából

		kötődési stílusok			
		<i>biztonságos kötődés</i>	<i>belebonyolódó kötődés</i>	<i>elutasító kötődés</i>	<i>félelemteli kötődés</i>
<i>résztvevők aránya (%)</i>	<i>férfiak</i>	31	24	30	15
	<i>nők</i>	36	38	15	11
<i>résztvevők átlagéletkora (szórással)</i>	<i>férfiak</i>	25,6 (7,9)	23,2 (5,0)	29,0 (13,5)	22,9 (4,8)
	<i>nők</i>	27,3 (10,0)	24,0 (8,2)	29,7 (13,9)	25,3 (8,6)

A nemek közötti különbségek vizsgálata

Azt találtuk, hogy minden vallásosságskálán, a kételyskálán és a kötődési skálák közül hármon jelentős különbség volt a férfiak és a nők között. Az alkalmazott skálákat sztenderd eloszlásúvá transzformáltuk, s ezekkel végeztünk t-próbákat. A IV.2/9. táblázat foglalja össze a nemi különbségeket. A vallásosság-mutatók közül minden skála a nőket mutatja vallásosabbnak (ill. kevésbé kételkedőnek). (A templomba járás gyakoriságában a férfiaknál találtunk magasabb értékeket, ami a skála pólusainak jelentéséből adódik: a gyakori templomba járást az alacsony, a ritkábbat a magas értékek fejezik ki.) A kötődési skálák alapján a férfiakra jellemzőbb az elismerés iránti szükséglet és az, hogy a kapcsolatokat másodlagosnak tartják (a teljesítménnyel szemben).

IV.2/9. táblázat: A vallásosságskálákkal talált szignifikáns nemi különbségek

	skála	férfiak átlaga	nők átlaga	t-érték	p
Önbeszámoló vallásosság-kérdések	Milyen mértékben tartja önmagát vallásosnak?	-0,21	0,09	-3,61	0,000
	Mennyire fontos az Ön számára az istennel való kapcsolat?	-0,13	0,20	-4,08	0,000
	A templomba járás gyakorisága	0,13	-0,05	2,16	0,031
Vallásos kételyek		0,13	-0,05	2,25	0,025

IV.2/9. táblázat (folytatás): A vallásosságskálákkal talált szignifikáns nemi különbségek

skála		férfiak átlaga	nők átlaga	t-érték	p
Kritika Utáni Vallásosság Skála	A transzcendens bevonása	-0,14	0,07	-2,60	0,009
	Szimbolikus értelmezés	0,01	0,22	-2,48	0,014
Kötődési skálák	Kapcsolatok másodlagossága	0,33	-0,14	5,74	0,000
	Elismerés iránti szükséglet	0,11	-0,05	2,01	0,045

A kutatás hipotéziseinek vizsgálata

A szülők és gyermekeik vallásossága közötti kapcsolat vizsgálata

Az 1. hipotézis ellenőrzéséhez először a vallásosság-mutatók és a szülők vallásosságának korrelációit vizsgáltuk meg, a két nemnél külön-külön (IV.2/10. táblázat). A táblázatban nem szerepel a szülők vallásossága közötti korreláció Pearson-féle együtthatója, ami a férfiaknál 0,672 ($p < 0,001$), a nőknél 0,568 ($p < 0,001$).

IV.2/10. táblázat: Különböző vallásosság-mutatók és a szülők vallásosságának Pearson-féle korrelációs együtthatói

		A Kritika Utáni Vallásosság Skála alszkálái		Összesített vallásosság	Vallásos Kételyek Skála
		transzcendens bevonása	szimbolikus értelmezés		
anya vallásossága	férfiak	,458**	,108	,573**	-,290**
	nők	,427**	,069	,476**	-,290**
apa vallásossága	férfiak	,470**	,014	,536**	-,275**
	nők	,299**	,009	,384**	-,224**

** $p < 0,01$

* $p < 0,05$

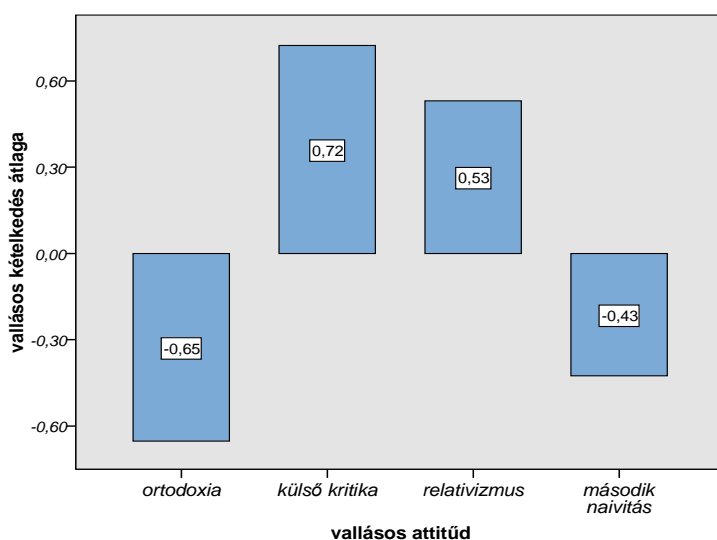
Azt találtuk, hogy a szimbolikus értelmezés kivételével a szülők vallásossága mindkét nemnél szignifikánsan együtt jár a gyermekeik vallásosságával. A szülők hatásának mértéke között a

férfiaknál gyakorlatilag nem volt különbség, viszont a lányoknál egyértelműen az anya befolyása volt kissé nagyobb, a vallásosság minden mutatójában.

A Kritika Utáni Vallásosság Skála pozíciói és a vallásos kételkedés kapcsolata

A 2. hipotézis ellenőrzéseként egyszempontos variancia-analízist végeztünk annak érdekében, hogy megvizsgáljuk: a vallásos attitűdök különböznek-e egymástól a kételkedés vonatkozásában. Eredményeink szerint szignifikánsan különböznek egymástól a különböző pozíciók ($F = 77,519$; $p < 0,001$), amelyek eltéréseit a IV.2/1. ábra szemlélteti. A vallási attitűdök négy csoportja a kételkedés szempontjából két párra oszlik (a transzcendens bevonása dimenzióknak megfelelően). Az egyik póluson az ortodoxia és a második naivitás található (mindkettő alacsony kételkedéssel jellemezhető), a másikon pedig a külső kritika és a relativizmus. Az egyik póluson az ortodoxia és a második naivitás található (mindkettő alacsony kételkedéssel jellemezhető), a másikon pedig a külső kritika és a relativizmus.

IV.2/1. ábra: A négy vallásos attitűd különbségei a vallásos kételkedés szempontjából (sztenderdizált skálával)

A vallásos kételkedés és a kötődési skálák kapcsolatának vizsgálata

A 3. hipotézis vizsgálatához kiszámítottuk a Kötődési Stílus Kérdőív és a Vallásos Kétegek Skála sztenderdizált skálái közötti Pearson-féle korrelációs együtthatókat (IV.2/10. táblázat).

Azt találtuk, hogy a kételkedés hasonlóan korrelál nőknél és férfiaknál a kötődési skálákkal. Mérsékelt erősségű szignifikáns együttjárás mutatkozik a belebonyolódás a kapcsolatokba és a közelség kellemetlen megélése skáláival. A nőknél a belebonyolódás a kapcsolatokba skálájával, a férfiaknál pedig a közelség kellemetlen megéléseével volt erősebb a korreláció. Férfiaknál szignifikáns korrelációt tapasztaltunk a kapcsolatok másodlagossága skálájával is. A kételkedés tehát egyaránt korrelál a szelf- és a Másik-reprezentációt kifejező skálákkal, de nőknél és férfiaknál enyhén eltérő mértékben.

IV.2/10. táblázat: A Kötődési Stílus Kérdőív skálái és a Vallásos Kételyek Skála közötti korrelációk Pearson-féle együtthatói férfiaknál és nőknél

			Vallásos Kételyek Skála	
			férfiak	nők
Kötődési Stílus Kérdőív	Szelf-reprezentáció	elismerés iránti igény	,080	,059
		belebonyolódás a kapcsolatokba	,138*	,224**
		bizalom a kapcsolatokban	-,030	-,074
	Másik-reprezentáció	a kapcsolatok másodlagossága	,175*	,065
		a közelség kellemetlen megélése	,252**	,115*

** p < 0.01

* p < 0.05

A kötődési skálák és kötődési stílusok kapcsolata a vallásossággal a vallásos és a nem vallásos szülők gyermekeinél

A 4. hipotézis ellenőrzését két fázisra bontottuk. Először a kötődési skálák és a vallásosság különböző mutatóinak együttjárását vizsgáltuk meg, külön a vallásos és a nem vallásos szülőknél. A szülők közül azokat soroltuk a vallásosak közé, akik a „Kérjük, jelölje meg, hogy *édesanyja/ édesapja* mennyire vallásos”-tételnél a semleges értéknél nagyobbat, vagyis legalább 5-öst kaptak, s azokat tekintettük nem-vallásosnak, akik legfeljebb 3-ast. A szülők arányát a különböző vallásosságú csoportokban a IV.2/11. táblázat foglalja össze. A nemi különbségek itt is megjelennek, hiszen az apáknak jelentősen kisebb része volt vallásos, mint az anyáknak.

IV.2/11. táblázat: A szülők vallásossága

	a szülők vallásossága		
	nem vallásos	semleges	vallásos
anya (%)	29	14	57
apa (%)	49	13	38

A sztenderdizált kötődési- és vallásosságskálák közötti Pearson-féle korrelációs együtthatókat a vallásos illetve nem vallásos anyák, valamint a vallásos illetve nem-vallásos apák gyermekeinek csoportjában különböző táblázatokban mutatjuk be (IV.2/12-15. táblázat).

IV.2/12. táblázat: A kötődési- és a vallásosságskálák szignifikáns korrelációi *vallásos anyák* gyermekeinél

			Kritika Utáni Vallásosság Skála		Vallásos Kételyek Skála	Összesített vallásosság-mutató
			transzc. bevonása	szimb. értelmezés		
Kötődési Stílus Kérdőív	Szelf-reprezentáció	elismerés iránti igény	,146**	-,242**		
		belebonyolódás a kapcsolatokba			,166**	
		bizalom a kapcsolatokban		,143**		
	Másik-reprezentáció	a kapcsolatok másodlagossága		-,245**		
		a közelség kellemetlen megélése	-,113*	-,156**	,162**	-,129*

** p < 0.01

* p < 0.05

IV.2/13. táblázat: A kötődési- és a vallásosságskálák szignifikáns korrelációi *nem vallásos anyák* gyermekeinél

			Kritika Utáni Vallásosság Skála		Vallásos Kételyek Skála	Összesített vallásosság-mutató
			transzc. bevonása	szimb. értelmezés		
Kötődési Stílus Kérdőív	Szelf-reprezentáció	elismerés iránti igény		-,228**		
		belebonyolódás a kapcsolatokba		-,224**	,149*	
		bizalom a kapcsolatokban		,220**		
	Másik-reprezentáció	a kapcsolatok másodlagossága		-,301**	,154*	
		a közelség kellemetlen megélése				

** p < 0.01

* p < 0.05

IV.2/14. táblázat: A kötődési- és a vallásosságskálák szignifikáns korrelációi *vallásos apák* gyermekeinél

			Kritika Utáni Vallásosság Skála		Vallásos Kételyek Skála	Összesített vallásosság-mutató
			transzc. bevonása	szimb. értelmezés		
Kötődési Stílus Kérdőív	Szelf-reprezentáció	elismerés iránti igény		-,161*	,136*	
		belebonyolódás a kapcsolatokba			,246**	
		bizalom a kapcsolatokban				
	Másik-reprezentáció	a kapcsolatok másodlagossága		-,210**		
		a közelség kellemetlen megélése	-,148*		,231**	-,156*

** p < 0.01

* p < 0.05

IV.2/15. táblázat: A kötődési- és a vallásosságskálák szignifikáns korrelációi *nem vallásos apák* gyermekeinél

			Kritika Utáni Vallásosság Skála		Vallásos Kételyek Skála	Összesített vallásosság-mutató
			transzc. bevonása	szimb. értelmezés		
Kötődési Stílus Kérdőív	Szelf-reprezentáció	elismerés iránti igény		-,255**		
		belebonyolódás a kapcsolatokba		-,155**		
		bizalom a kapcsolatokban		,192**		
	Másik-reprezentáció	a kapcsolatok másodlagossága		-,325**		
		a közelség kellemetlen megélése		-,121*		

** p < 0.01

* p < 0.05

A fenti táblázatokat áttekintve látható, hogy vallásos szülők gyermekeinél (mind az anya, mind az apa esetében) több kötődési skála több vallási skálával mutat szignifikáns korrelációt. A legmarkánsabb különbség a „közelség kellemetlen megélése” skálájával kapcsolatban mutatkozik: ez a skála a vallásos szülőknél korrelál minden vallásosságskálával, a nem vallásos szülőknél viszont egyikkel sem (apáknál a szimbolikus értelmezés kivételével). A

korrelációk iránya azt jelzi, hogy a bizonytalan kötődés negatív összefüggésben van a vallásossággal.

A szimbolikus értelmezés skálája, amely a vallásosságskáláktól függetlennek bizonyult (lásd a IV.2/6. táblázatot), nem független viszont a kötődési skáláktól. A szülők vallásossága alapján meghatározott négy csoportban azt találtuk, hogy a kötődési bizonytalanságot kifejező skálák negatív összefüggésben vannak a szimbolikus értelmezésmóddal. Ez a kapcsolat a leggyengébb és a legkevesebb skálára vonatkozó a vallásos apáknál volt, a legerősebb és legátfogóbb pedig a nem vallásos apáknál.

Az 4. hipotézis ellenőrzése második részeként megvizsgáltuk, hogy a különböző kötődési stílusokhoz tartozók különböznek-e a vallásosság szempontjából, figyelembe véve, hogy szüleik vallásosak-e vagy sem, továbbá azt is, hogy férfiakról, vagy nőkről van-e szó. Az előzőektől eltérően a szülők vallásosságát most nem külön-külön vettük figyelembe, hanem együtt igyekeztünk megragadni. Elméletileg a szülők vallásosságának négy mintázatot különböztethetünk volna meg, de mivel aránytalanul kevesen tartoztak abba a csoportba, ahol csak az apa volt a vallásos (N = 8), a továbbiakban ezt a csoportot kihagytuk az elemzésből. A többi csoportban – „mindkét szülő vallásos”, „anya vallásos, apa nem és „egyik szülő sem vallásos” – elegendő tagot találtunk. A IV.2/16-os táblázatban feltüntettük, hogy a különböző csoportokban hány résztvevőt találtunk.

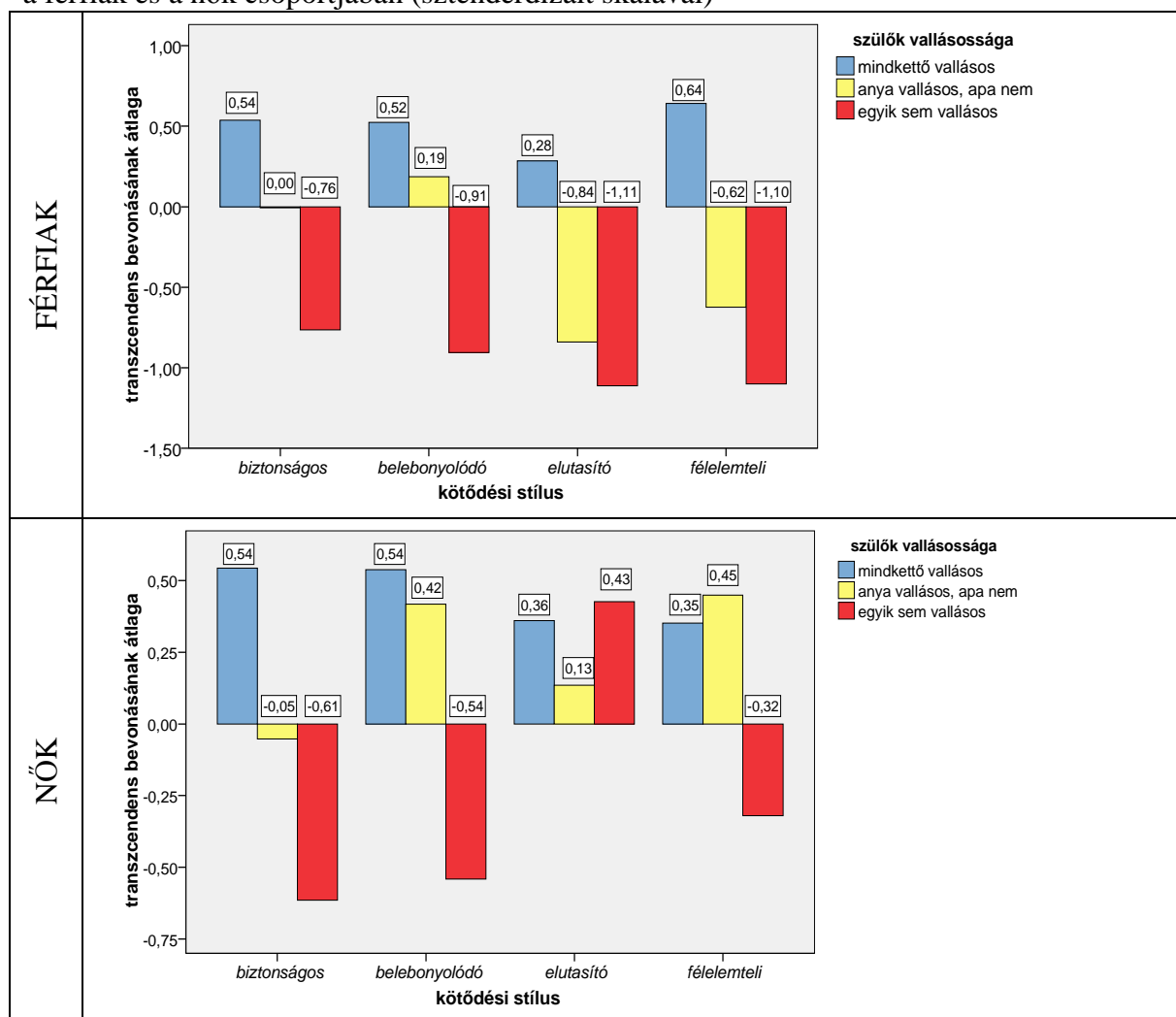
IV.2/16. táblázat: A szülők vallásossága három mintázatának gyakorisága

	a szülői vallásosság mintázatai		
	<i>mindkét szülő vallásos</i>	<i>anya vallásos, apa nem</i>	<i>egyik szülő sem vallásos</i>
<i>férfiak (fő)</i>	65	30	46
<i>nők (fő)</i>	136	80	100

A továbbiakban kétszemponos variancia-analíziseket végeztünk annak a vizsgálatára, hogy a kötődési stílus és a szülői vallásosság mintázata miként befolyásolja a vallásosságskálákon elért értékeket, a férfiaknál és a nőknél külön-külön.

A *transzcendens bevonása* vonatkozásában a következőket találtuk. Férfiaknál a szülők vallásosságának szignifikáns főhatása van ($F = 31,844$; $p < 0,001$), a kötődési stílus főhatása ($F = 2,269$; $p = 0,084$) és a két szempont interakciója ($F = 0,647$; $p = 0,693$) viszont nem szignifikáns. Nőknél szignifikánsnak bizonyult a szülők vallásosságának ($F = 13,083$; $p < 0,001$) és az interakciónak ($F = 2,482$; $p = 0,023$) a hatása, de a kötődési stílusé nem ($F = 1,855$; $p = 0,137$) (lásd a IV.2/1. ábrát). A kétszemponos variancia-analízis érvényességét rontja, hogy szóráshomogenitást nem feltételezhettünk.

IV.2/1. ábra: A kötődési stílus és a szülők vallásosságának hatása a transzcendens bevonására a férfiak és a nők csoportjában (sztenderdizált skálával)

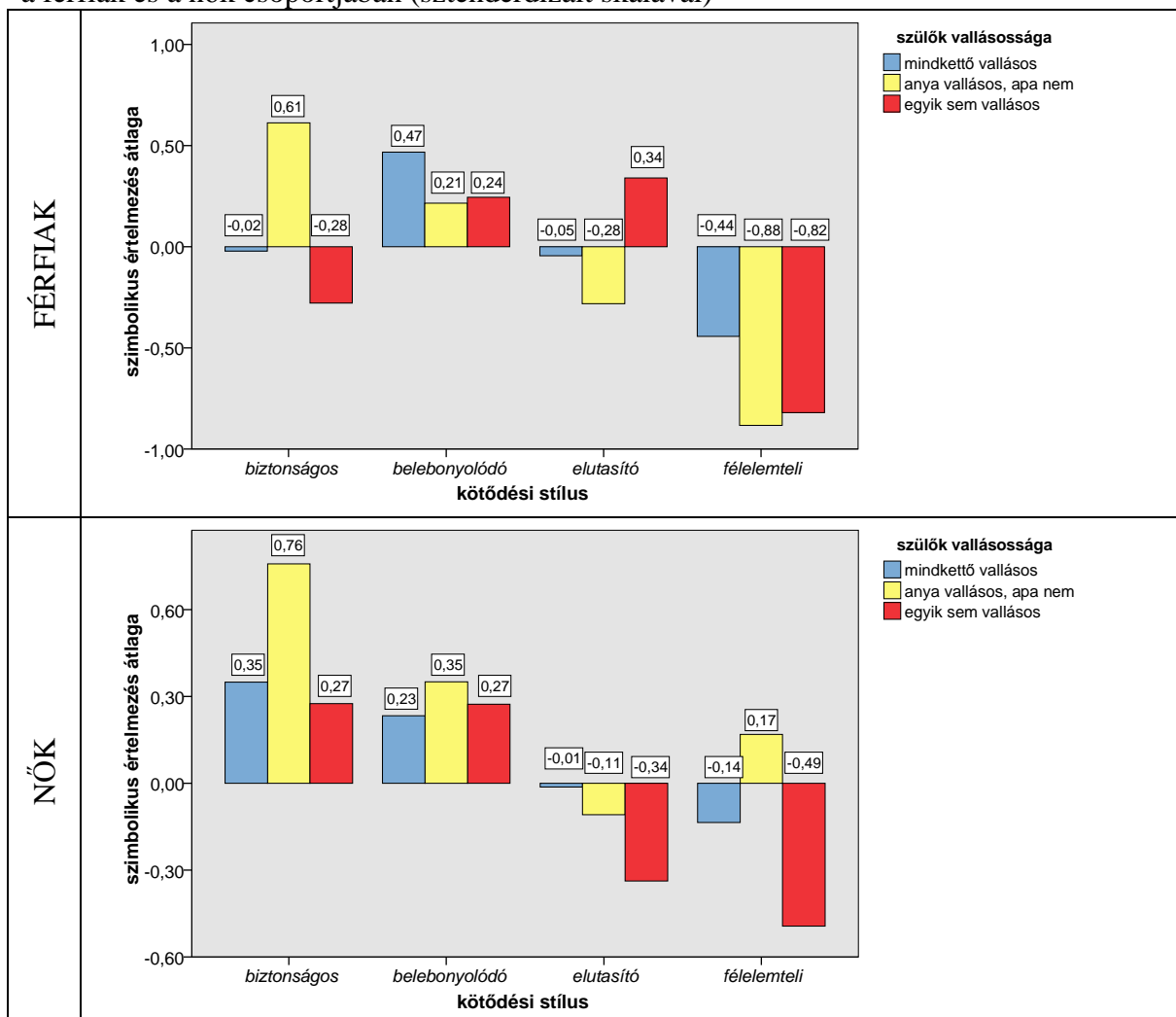

A variancia-analízisek alapján látható, hogy férfiaknál elsősorban a szülők vallásossága határozza meg a transzcendens bevonásának értékét. Ha mindkét szülő vallásos, vagy egyik sem, akkor a kötődési stílus nagyon kevés befolyással bír: a fiúk szülei vallásosságát követik. Ha azonban csak az anya a vallásos, akkor az elutasító és a félelemteli stílusban a fiúk nem követik anyjuk vallásosságát, biztonságos és belebonyolódó stílus esetén pedig egyfajta kompromisszum jellemzi őket. Nőknél részben más összefüggések figyelhetők meg.

Ha mindkét szülő vallásos, a lányok a kötődési stílustól függetlenül elfogadják a transzcendens létezését. Ha egyik sem vallásos, akkor általában elutasítják, kivéve az elutasító kötődési stílust: ebben az esetben tapasztaltuk a legmagasabb „transzcendens bevonása”-értékeket. Ha csak az anyjuk vallásos, akkor a lányok a negatív Másik-reprezentációval járó stílusokban követik anyjuk vallásosságát, a pozitív szelf-reprezentációkkal járóknál viszont kompromisszumszerűen a két szülő közötti vallásosság-értékeket érnek el.

A *szimbolikus értelmezés* esetében az alábbi eredményeket kaptuk. Férfiaknál a kötődési stílusnak szignifikáns főhatása van ($F = 2,704$; $p = 0,048$), a szülők vallásosságának főhatása ($F = 0,144$; $p = 0,866$) és a két szempont interakciója ($F = 0,965$; $p = 0,451$) viszont nem szignifikáns. Nőknél szintén a kötődési stílus főhatása volt szignifikáns ($F = 5,503$; $p = 0,001$) a szülők vallásosságáé nem ($F = 2,012$; $p = 0,136$), sem az interakció hatása ($F = 0,551$; $p = 0,769$) (lásd a IV.2/2. ábrát). A kétszemponos variancia-analízis érvényességét támogatja, hogy szóráshomogenitást feltételezhettünk.

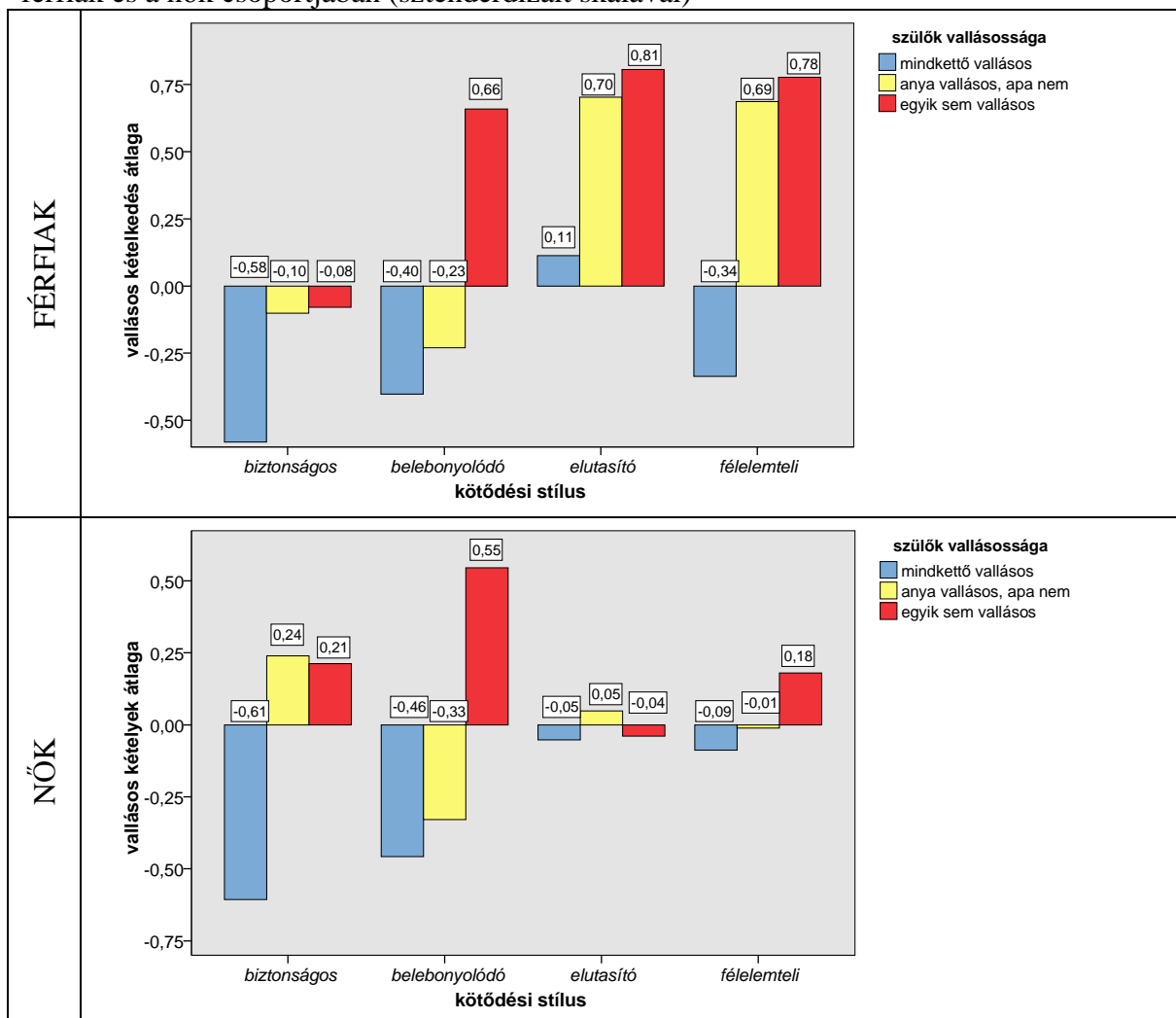
IV.2/2. ábra: A kötődési stílus és a szülők vallásosságának hatása a szimbolikus értelmezésre a férfiak és a nők csoportjában (sztenderdizált skálával)

A variancia-analízisek alapján látható, hogy a szimbolikus értelmezés értékét férfiaknál a kötődési stílus és a szülők vallásossága együttesen határozza meg. A legmagasabb értékét biztonságos kötődés esetén veszi fel, ha csak az anya vallásos. Belebonyolódó kötődés esetén enyhén pozitív értékeket kaptunk a szülők vallásosságától függetlenül. Elutasító kötődés esetén akkor magasabb az értéke, ha egyik szülő sem vallásos, míg a félelemteli kötődésben a szülők vallásosságától függetlenül alacsony. Nőknél szintén a szimbolikus értelmezés és felemás szülői vallásosság együttese kapcsolódott össze a legmagasabb értékekkel, de a biztonságos kötődés a szülők vallásosságától függetlenül magasabb értékekkel járt (másként, mint a férfiaknál), csakúgy, mint a belebonyolódó kötődési stílus. Az elutasító és a félelemteli stílus szintén a férfiakétól eltérő mintázatot mutatott a szülői vallásosság szempontjából. Ha a szülők nem vallásosak, az mindkét stílus esetén csökkentette a szimbolikus értelmezés értékét, az „anya vallásos, apa nem”-kombináció viszont félelemteli kötődés esetén nem alacsony, inkább átlaghoz közeli értékekkel kapcsolódott össze.

A *vallásos kételkedés* skálájánál a többszemponos variancia-analízis a következő eredményekkel járt. Férfiaknál szignifikáns főhatása van mind a szülők vallásosságának ($F = 8,294$; $p < 0,001$), mind a kötődési stílusnak ($F = 3,813$; $p = 0,012$). A kettő interakciója nem szignifikáns ($F = 0,539$; $p = 0,778$). Nőknél a szülők vallásosságának a főhatása ($F = 6,408$; $p = 0,002$) és az interakció szignifikáns ($F = 2,577$; $p = 0,019$), de a kötődési stílus főhatása nem ($F = 0,130$; $p = 0,942$) (lásd a IV.2/3. ábrát). A kétszemponos variancia-analízis érvényességét támogatja, hogy szóráshomogenitást feltételezhattünk.

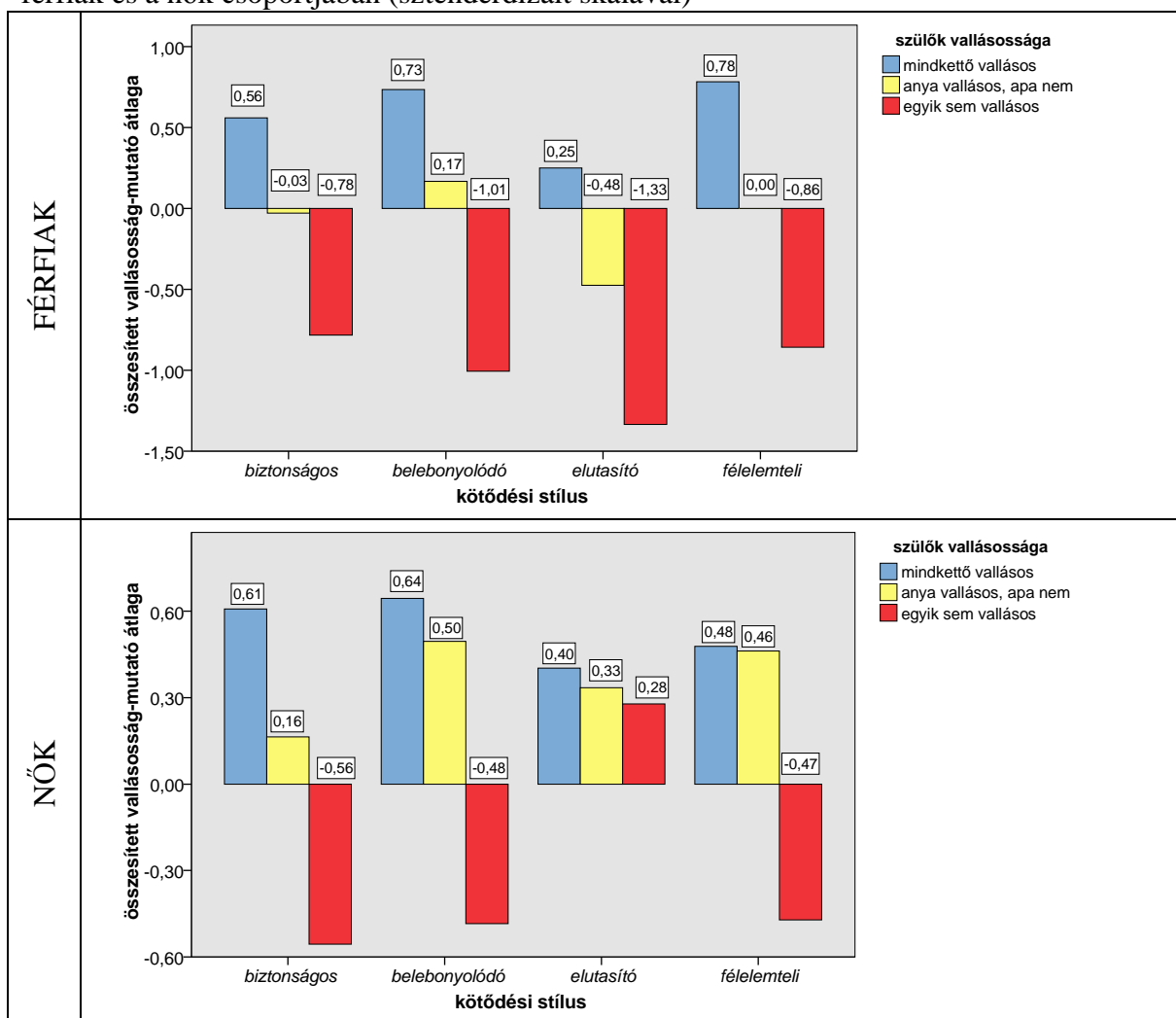
IV.2/3. ábra: A kötődési stílus és a szülők vallásosságának hatása a vallásos kételkedésre a férfiak és a nők csoportjában (sztenderdizált skálával)

A variancia-analízisek alapján azt mondhatjuk, hogy férfiaknál mindkét szülő vallásossága a kételkedés alacsony értékeivel jár, kivéve az elutasító stílusban, ahol átlagosnak bizonyul. Ha azonban egyik szülő sem vallásos, az a biztonságos kötődés kivételével magas értékekkel kapcsolódik össze. Belebonyolódó és félelemteli kötődés esetén játssza a legnagyobb szerepet a szülők vallásossága: ha mindketten vallásosak, az csökkenti, ha egyikőjük sem vallásos, az növeli a kételkedés értékét. A felemás szülői vallásosság esetén a fiúk, ha belebonyolódóan kötődnek, inkább anyjuk vallásosságát követve kevésbé kételkednek, negatív Másik-reprezentációval járó stílusok esetén viszont apjukhoz hasonlítva erős kételyekkel jellemezhetők. Nőknél a belebonyolódó stílus a férfiakéhoz hasonló mintázattal írható le, a másik három kötődési stílusban viszont jelentős különbségek tapasztalhatók. Az elutasító és a félelemteli stílusban lényegében átlagos kételkedésértékeket találunk a szülők vallásosságától függetlenül. A biztonságos stílusban azonban mind a felemás szülői vallásosság, mind az „egyik sem vallásos”-kombináció enyhén emeli a kételkedés értékét, míg mindkét szülő vallásossága erőteljesen csökkenti.

Az *összesített vallásosság-mutató* vonatkozásában a következő eredményeket kaptuk. Férfiaknál a szülők vallásosságának szignifikáns főhatása van ($F = 39,205$; $p < 0,001$), a kötődési stílus főhatása ($F = 2,308$; $p = 0,08$) és a két tényező interakciója ($F = 0,18$; $p = 0,982$) viszont nem szignifikáns. Nőknél szintén a szülők vallásosságának a főhatása bizonyult szignifikánsnak ($F = 21,928$; $p < 0,001$) de a kötődési stílusé ($F = 1,290$; $p = 0,278$) és az interakció hatása nem ($F = 1,755$; $p = 0,108$) (lásd a IV.2/4. ábrát). A kétszemponos variancia-analízis érvényességét rontja, hogy szóráshomogenitást nem feltételezhettünk.

IV.2/4. ábra: A kötődési stílus és a szülők vallásosságának hatása a vallásos kételkedésre a férfiak és a nők csoportjában (sztenderdizált skálával)

A variancia-analízisek megmutatták, hogy férfiaknál az összesített vallásosság-mutató akkor és csak akkor vesz fel magasabb értéket, ha mindkét szülő vallásos, ha viszont egyik szülő sem az, akkor a kötődési stílustól függetlenül nagyon alacsony értékű lesz. Felemás szülői vallásosság esetén általában sajátos kompromisszumként átlagos értéket érnek el az összesített vallásosság-mutatóban, kivéve az elutasító kötődés esetén, amikor elutasítók lesznek a

vallással szemben is. Nőknél mindkét szülő vallásossága esetén magas értékeket látunk, a kötődési stílustól függetlenül. Ha egyik szülőjük sem vallásos, akkor a lányok meglehetősen alacsony értékeket érnek el az összesített vallásosság-mutatóban, de elutasító kötődés esetén hajlamosabbak a vallásossághoz fordulni. Ha csak az anya vallásos, a nőknél – a férfiaktól eltérően – általában nem a szülői hatások közötti kompromisszumra emlékeztető átlagos értékeket találjuk: a bizonytalan kötődési stílusokban egyaránt magasabb vallásosságértékeket érnek el (az anyjukhoz hasonlóbbak), a kompromisszumszerű átlagos értékek csak a biztonságos kötődés esetén jelennek meg.

IV.2.5 Megvitatás

Az előző kutatáshoz hasonlóan most is azt találtuk, hogy a nők vallásosabbak a férfiaknál. A jelenség különböző értelmezési lehetőségei közül ott mutattuk be néhányat részletesebben. A kétely kapcsán felmerülő nemi különbségre, amely nemcsak „mennyiséginek”, hanem „minőséginek” is bizonyult, később, a harmadik hipotézissel kapcsolatos eredmények megvitatása során térünk ki.

Érdekes nemi különbségként jelentkezett továbbá, hogy a Kritika Utáni Vallásosság Skálával mért vallásos attitűdök közül a külső kritikához tartozott a férfiak viszonylag legnépesebb csoportja (ugyanakkor a férfiaknál nagyon kiegyensúlyozott volt a négy típus gyakorisága), a nőknél viszont a legkevesebben tartoztak ide – ami nyilvánvalóan összefügg a nők vallásosabbságával. Ugyanakkor a nők legnagyobb része a második naivítás attitűdjéhez tartozott, míg ez a vallásosságforma a férfiaknál nem emelkedett ki. A vallásosság nemi különbségei között ez az újabb minőségi – vagyis nem egyszerűen a vallásosságra, hanem a vallásosság módjára vonatkozó – különbség felveti a nők és a férfiak vallásossága közötti különbségek és azok létrejöttének további vizsgálatának indokoltságát, amely azonban meghaladja ennek a munkának a kereteit.

A második kutatás mintájában is rekonstruálhatók klaszteranalízissel azok a kötődési stílusok, amelyeket az előzőben találtunk, s amelyek megfeleltek a FEENEY és munkatársai (1994) által azonosított stílusoknak. A Bartholomew-Horowitz-modellnek megfelelő stílusok közül itt is a két szélsőséges típus, a biztonságos kötődés és ellentéte, a félelemteli kötődés mintázata a legpontosabb; a belebonyolódó és az elutasító kötődés között az a különbség, hogy az előzőben a szelf reprezentációja lényegesen negatívabb, mint a Másik-é, az utóbbinál viszont markánsan negatív a Másik reprezentációja.

A K-Mean klaszteranalízis módszere ugyanakkor nem alkalmas arra, hogy pontosan rekonstruálni lehessen korábbi kutatásokban talált klaszterközpontokat, hiszen a változók sorrendje is hatással van a kialakuló klaszterekre. Ennek ellenére számos klaszteranalízis elvégzése után mind ebben, mind az előző kutatásban azt találtuk, hogy a létrejött klaszterek (kötődési stílusok) előbb leírt mintázata rendre stabil marad, s inkább a klaszterközpontok pontos értéke változik csupán. Ezek alapján úgy ítéljük meg, hogy a módszer alkalmas arra, hogy kutatásaink céljának megfelelően a kötődési stílus meghatározására használjuk, annak ellenére, hogy több (határ-) eset különböző klaszteranalízisekben különböző csoportokba kerülhet.

A Kötődési Stílus Kérdőívvel azonosított kötődési stílusok életkorra való érzékenysége – ami nem következik feltétlenül a mérőeszköz alapjául szolgáló kötődéseméletből – azonban lényeges problémát vet fel az eszköz diszkriminációs validitásával kapcsolatban. Mivel az aktuális kötődés értékelése és a kérdőív tételeire való válaszolás függ az életkortól, a módszer alkalmazása további vizsgálódásokat és pontosításokat tesz szükségessé.

A következőkben a négy hipotézis tesztelésének eredményeit beszéljük meg.

1. hipotézis:

A szülők vallásossága jelentősen befolyásolta a gyermekeik vallásosságát (a szimbolikus értelmezés dimenziója kivételével), vagyis a hipotézist megerősítették az eredményeink. A szülők hatásának erőssége ugyanakkor különböző volt, ami jól illeszkedik ahhoz, amit korábban mások találtak (FRANCIS és GIBSON, 1993). Abban viszont sajátos eredményeket kaptunk, hogy a szülők hatásának a különbözősége csak a nőknél jelent meg, a férfiaknál nem: az apák – bár szignifikáns kapcsolatban volt vallásosságuk a lányukéval – gyengébb befolyással voltak a lányok vallásosságára, mint fiúkéra, míg az anyák hasonló erővel hatottak mindkét nemre. Ez a kettősség azt jelentheti, hogy a szülők vallásának átvételét legalább kétféle folyamat alapozhatja meg: részben az anyához való korai kötődés és annak továbbélése, részben az azonos nemű szülővel történő későbbi azonosulás. A nőknél mindkét folyamatnak az anya a főszereplője, az apa hatása talán ezért nem olyan erős, mint a férfiaknál.

A szimbolikus értelmezésre viszont egyáltalán nincs befolyással a szülők vallásossága: ez várható volt annak alapján, hogy ez a dimenzió nem korrelált más vallásosság-mutatókkal sem. A későbbiek során érdemes lenne megvizsgálni, hogy a vallásos szocializáció milyen tényezői befolyásolják a szimbolikus értelmezés skáláját, s többek között ellenőrizni kellene azt, hogy a szülők „szimbolikus értelmezés”-értéke hogyan függ össze a gyermekeik hasonló mutatójával. Mivel a szülők vallásosságának a felmérése ebben a kutatásban túl egyszerű

módon történt, érdemes lenne olyan vizsgálatot végezni, ahol a szülők is kitöltik a *Kritika Utáni Vallásosság Skálát* (és az *Életkor-Független I-E-Skálát*), hogy differenciáltabb módon tudjuk a gyermekeik vallásosságára való hatásukat kutatni.

2. hipotézis:

Elvárásaink csupán annyiban teljesültek, hogy a vallási attitűdök között jelentős különbség volt a kételkedés szempontjából, de a hipotézis legfontosabb eleme nem igazolódott: a második naivitás attitűdjébe tartozók nem tekinthetők kételkedőbbnek, mint az ortodoxiához tartozók. A kételkedés szempontjából a szimbolikus értelmezés skálája gyakorlatilag indifferensnek bizonyult – amely egyébként már a vallásossággal kapcsolatos skálák egymás közötti korrelációjából is látható (IV.2/6. táblázat). Nem tudtuk így igazolni a második naivitás elméletileg feltételezhető alapvető karakterét, hogy a vallásos kijelentések és hagyományok megkérdőjelezése (vagyis a bennük való kételkedés) fontos összetevője a hit tartalmainak szimbolikus újraépítése mellett. Eredményeinknek többféle értelmezés is adható. Első lehetőségként felmerül, hogy a második naivitás attitűdjében *már* nincs jelen a kételkedés; arról lehet szó, hogy az eredetileg kritikával illetett vallásos tartalmakat a második naivitáshoz tartozók már eleve szimbolikus jelentésükben „olvassák”, s ilyenként nem kérdőjelezzik meg. Ez az értelmezés azonban nem felelne meg annak a képnek, amit a ricoeuri hermeneutika alapján alkotnánk a második naivitásról, hogy ez a pozíció nem tekinthető egyszerűen újra „nyugvópontra” jutott vallásosságnak, hanem inkább a hit tartalmaira való folytonosan rákérdező és azokat újra felépítő attitűdnek. Másodszor az eredményeink úgy is értelmezhetők, hogy a második naivitásban benne rejlő nyugalanság nem explicit kételkedésben jelenik meg, vagy legalább is nem azon a síkon, ahogyan a Vallásos Kételyek Skála méri. Feltehetőleg az ortodoxiától való különbözősége olyan intrapszichés folyamatokban ragadható meg jobban, amelyek például a kötődélmélet keretében fejthetők ki, vagyis a kötődési stílusok illetve azok háttérét képező belső reprezentációk síkján – ahogyan azok például a negyedik hipotézis vizsgálatában megjelennek. Harmadszor ehhez az értelmezéshez kapcsolódóan is felmerül az elképzelés, amely szerint a vallásos kételkedésnek több szintje és formája különböztethető meg; későbbi kutatásokban érdekes lenne például az implicit és az explicit motívumok analógiája alapján megközelíteni a vallásos kételyek problémáját, illetve a vallásos kételkedés különböző dimenzióit-összetevőit vizsgálni.

3. hipotézis:

A kételyskála és a kötődési kérdőív skáláinak együttjárása alapvetően nem igazolta a feltevéseinket, ám érdekes újabb szempontot hozott előtérbe. Feltételezéseink szerint a kétely a másikkal kapcsolatos bizalmatlanság egyik megnyilvánulási formája lehet, s azt vártuk, hogy ezért a „másik” negatív reprezentációját kifejező skálákkal mutat erős korrelációt. Valójában mind a szelf-, mind a „másik” negatív reprezentációjával kapcsolatot találtunk: a „belebonnyolódás a kapcsolatokba” és a „közelség kellemetlen megélése”, valamint férfiaknál a „kapcsolatok másodlagossága” skáláival. Ugyanakkor jellegzetes nemi különbséget találtunk a korrelációk mértékében: a kétely mértéke nőknél a szelfről, a férfiaknál a Másik-ról alkotott negatív képpel kapcsolatos skálával mutatott erősebb együttjárást. Azt, hogy a férfiak esetében a kétely inkább a Másikkal összefüggő bizalmatlansághoz kapcsolódik, az is megerősíti, hogy a szintén Másik-reprezentációt kifejező skálával csak náluk korrelált a kétely. Kötődési megközelítésben tehát azt mondhatjuk, hogy a férfiaknál és a nőknél eltérő „kötődési mélystruktúra” húzódik meg a kételkedés jelensége mögött. A férfiak számára a kételkedésben viszonylag nagyobb szerepet kap a vallással vagy az istennel való kapcsolattól való távolságtartás, míg a nők esetében a kételkedés komplex jelenségében inkább az aggodalmaskodás és az ambivalencia szerepe a hangsúlyosabb.

4. hipotézis:

Kétféle módon vizsgáltuk meg azt a hipotézist, hogy a vallásos szülők gyermekei akkor lesznek vallásosabbak, ha biztosan kötődők, a nem vallásos szülők gyermekei pedig akkor, ha bizonytalanul (az előző kutatás alapján leginkább akkor, ha félelemteli kötődésűek). A vallásossággal kapcsolatos skálákat először a kötődési skálákkal vetettük össze; a közöttük lévő korrelációt külön-külön vizsgáltuk meg azoknál, akiknek anyjuk vallásos illetve nem vallásos, valamint azoknál, akiknek apjuk vallásos illetve nem vallásos. Másodszor a különböző kötődési stílusokat tanulmányoztuk abból a szempontból, hogy milyen mértékű vallásossággal kapcsolódnak össze; kétszemponos variancia-analíziseket végeztünk, amelyek során a kötődési stílusok és a szülők vallásosságának (és esetleges interakciójának) a vallásosságra tett hatását vizsgáltuk. Ezekben a próbákban a szülők együttes vallásosságát igyekeztünk megragadni azzal, hogy a két szülő vallásosságát variálva különböző csoportokat hoztunk létre. A kötődési stílusok és a szülők vallásosságának hatását a két nemnél külön-külön vizsgáltuk meg, minden általunk használt vallásosság-mutató esetében.

A *korrelációs vizsgálatok* eredményei alapján azt mondhatjuk, hogy ha a vallásos szülők gyermekei bizonytalanul kötődnek szüleikhez, valóban kevésbé lesznek vallásosak felnőtt korukban. Ez elsősorban akkor van így, ha a bizonytalan kötődés a közelség kellemetlen

megélésében jelenik meg, vagyis a Másik negatív reprezentációja formálódik ki a személyben. Ebben az értelemben a hipotézis igaznak bizonyult. A másik részében viszont nem erősíthettük meg, hiszen ha a szülők nem vallásosak, akkor a bizonytalan kötődésből nem következtethetünk arra, hogy a gyermekük nagyobb valószínűséggel lesz vallásos. Valószínűleg azért nem, mert korántsem biztos, hogy a bizonytalan kötődésű személy képes lesz helyettesítő kötődési figurát találni akár az emberekben, akár az istenben. Lehet, hogy talál valamilyen megfelelő megküzdési stratégiát a bizonytalan kötődéssel együtt járó szorongás és distressz leküzdésére, s lehet, hogy nem talál. A nem vallásos szülők bizonytalanul kötődő gyermekei között ugyanakkor vannak, akik vallásosak lesznek. Náluk – a kötődési megközelítés alapján – feltételezhető, hogy a kötődési bizonytalanságuk kompenzálása is megjelenik a transzcendens felé való fordulásukban, vagy más hangsúllyal a vallásosságuk fontos szerepet játszhat a kompenzálásban. A vallásos szülők bizonytalanul kötődő gyermekeinél viszont sajátos nehézség feltételezhető azzal kapcsolatban, hogy a vallásban találjanak helyettesítő kötődési figurára, hiszen ők a szüleikkel való kínos tapasztalataikkal a háttérben talán eleve elutasíthatják ezt a lehetőséget (ebben az értelemben a szüleik hiteltelenné teszik számukra a vallást). A megküzdés pszichológiája szempontjából azt mondhatjuk, hogy a vallásos szülők bizonytalanul kötődő gyermeki kiszolgáltatottabbak a bizonytalan kapcsolat negatív következményeivel szemben, hiszen a kompenzáció egyik fontos forrása nehezebben érhető el a számukra.

Eredményeink támogatják azt az elképzelést, hogy a kötődés biztonsága a szocializációs folyamatot segítheti vagy akadályozhatja: vallásos szülők esetében a bizonytalan kötődés a vallásos értékek és attitűdök átvételét gátolhatja, sőt ellen-azonosulás felé terelhet, ha a „másik” negatív reprezentációja formálja a személy kötődési stílusát és kapcsolatait. A vallásossággal kapcsolatos attitűdök egy része – biztos kötődés – a szocializációs folyamatok során alakul ki. A kötődéseméleti – és a pszichodinamikus – magyarázatok főleg a bizonytalan kötődésűeknél kapnak hangsúlyos és önálló szerepet, amikor a szocializációs magyarázat önmagában már nem megfelelő. A kötődésemélet összeillési hipotézise kevésbé látszik autonóm modellnek, s inkább a szocializációs összeillési hipotézis formájában jelent jobb értelmezési keretet.

Ám vannak a vallásosságnak olyan összetevői – s ezek szerepét hangsúlyozza a wulffi-hutsebauti megközelítés – amelyeknél nem érvényes az előbbi megállapítás. A szimbolikus értelmezés összefüggött a kötődési skálákkal, méghozzá a szülők vallásosságától függetlenül: a kötődési bizonytalanság konkrét értelmezésmóddal jár, s a biztonságos kötődés kapcsolódik össze a szimbolikus értelmezéssel. A legerősebb kapcsolatot a nem vallásos apák gyermekeinél találtuk: minél inkább másodlagosnak tekinti a személy a kapcsolatokat, annál

kevésbé jellemzi őt a szimbolikus értelmezés. *A vallásosság két dimenzióját eltérő hatások befolyásolják erőteljesen. A transzcendens bevonását a szocializáció (biztos kötődés esetén), a szimbolikus értelmezést pedig a biztonságos kötődés.*

A *variancia-analízisek* eredményei hasonló összefüggéseket mutatnak a vallásosság néhány aspektusának a vonatkozásában.

A *transzcendens bevonásánál* a szülők vallásosságának (szocializációnak) elsőbbsége van a kötődési sajátosságokkal szemben. Mind a férfiak, mind a nők csoportjában azt találtuk, hogy ha mindkét szülő vallásos, minden kötődési stílusban a transzcendens elfogadása jellemezte a résztvevőket, ha viszont egyik szülő sem az, akkor a transzcendens elutasítása jelenik meg. Az általános szabályszerűséggel szemben egyetlen kivételt találtunk: nők esetében, ha a szülők nem vallásosak, az elutasító kötődési stílus a transzcendens bevonásával függ össze. Vagyis csak nőknél és kifejezetten az elutasító kötődés vonatkozásában volt tapasztalható a kompenzációs hipotézis működése. A kompenzáció ebben az esetben erősebbnek bizonyult a szocializációs hatásnál; talán a nők kapcsolatra való orientáltságával függhet össze, hogy bizonytalan kötődés esetén, ha az énképük viszonylag pozitív marad, könnyebben elérhető számukra a transzcendens helyettesítő kötődési figurához való kapcsolódás. Negatív énkép mellett (félelemteli stílusban) ennek a kapcsolatnak a lehetőségében a férfiakhoz hasonló módon nem hisznek (biztonságos kötődés esetén pedig a szülőkkel való azonosulás kap vezető szerepet).

Más hangsúllyal – a szocializációval szemben a kötődés szerepét hangsúlyozva – az eredményeinket a következő módon is értelmezhetjük. Mind biztonságos, mind bizonytalan kötődés esetén mindkét nemnél fontos szerepet kap a szülők attitűdjével való azonosulás: bizonytalan kötődés esetén az attitűdökkel való azonosulás is jelenthet egyfajta kompenzációt, amely azáltal járulhat hozzá a személy biztonságérzetéhez, hogy megőrzi a szülőkhöz való kötelek egy nagyon fontos részét. Ezeket a közvetett kapcsolatokat biztosító megőrzött köteleket a pozitív szelf-reprezentációkkal élő nők közvetlen kapcsolatok tapasztalatára cserélik az isten létezésébe vetett hittel, míg a férfiak inkább látszanak ragaszkodni a közvetett kapcsolatok adta biztonságérzethez.

Végül abban az esetben, ha csak az anya vallásos, a biztosan kötődő nők és férfiak egyaránt egyfajta köztes pozíciót vesznek fel a transzcendens bevonása tekintetében; a negatív szelf-reprezentációt hordozó (belebonnyolódó és félelemteli kötődésű) nők viszont inkább az anyjuk, a negatív Másik-reprezentációt hordozó (elutasító és félelemteli kötődésű) férfiak pedig inkább az apjuk attitűdjét követik.

Az *összesített vallásosság-mutató* vonatkozásában az előzőekhez nagymértékben hasonló eredményeket kaptunk, azzal a különbséggel, hogy a szülők eltérő vallásossága

esetén a férfiak általában közepes értéket érnek el, csak az elutasító stílusban követik apjuk attitűdjét. Mindez megerősíti, hogy a transzcendens bevonása és a komplex mutató által mért vallásosság-összetevők (a személyes hit fontossága, a vallásos identifikáció és a templomba járás gyakorisága) a vallásosság lényegében megegyező aspektusainak a kifejezői.

A *vallásos kételkedés* részben szintén ezekhez az aspektusokhoz tartozik: a kötődés és a szocializáció hasonló módon kapcsolódik össze a kételkedés skálájának értékeivel. Ugyanakkor a kötődési stílusnak a kételkedésre erőteljesebb hatása van, mint a transzcendens bevonására vagy az összesített vallásosság-mutatóra. Ha mindkét szülő vallásos, akkor a biztonságos és a belebonyolódó stílusban – férfiaknál a félelemteliben is – a kételkedés értéke kifejezetten alacsony. Elutasító stílusban mindkét nemnél jellemző a kételkedés értékének megemelkedése, nőknél a félelemteli stílusban is. Azt mondhatjuk tehát, hogy – a transzcendens bevonásánál és az összesített vallásosság-mutatónál tapasztaltakat figyelembe véve – az elutasító stílusban (a lányok a félelemteliben is) a vallásos szülők gyermekei ugyan nem utasítják el isten létezését és vallásosnak tartják magukat, de jelentősen erősebb kételkedést élnek át, mint más kötődési stílus esetén. A vallásos szülők gyermekei akkor követik a legkisebb kételkedéssel szüleik vallásosságát, ha biztonságosan kötődnek, vagy a belebonyolódó kötődéssel – negatív szelf- és pozitív Másik-reprezentációval – megjelenő büntudatosság jellemzi őket.

Azt a kérdést vizsgálva, hogy a kötődési stílusok közvetlenül hatnak-e a kételkedésre, vagy a szocializációs hatásokon keresztül, érdekes mintázatokkal találtunk. A *nők* pozitív Másik-reprezentációk esetén (biztonságosan és belebonyolódóan kötődők) hasonlóbba lesznek a szüleikhez (ha a szülők vallásosak, kevésbé kételkedők, ha a szülők nem vallásosak, inkább kételkedők lesznek), negatív Másik-reprezentációknál kevésbé hasonlóak lesznek hozzájuk (átlagos kételkedés-értékeket találunk mind a vallásos, mind a nem vallásos szülők lányainál): vagyis a pozitív Másik-reprezentáció a szocializációs hatást erősíti, a negatív pedig gyengíti. A szelf-reprezentáció minősége nem játszott hasonlóan markáns szerepet abban, hogy a gyermekek hasonlóak lesznek-e a vallásos/ nem vallásos szüleikhez.

A *férfiak* negatív szelf-reprezentációk esetén (biztonságosan és elutasító stílusban kötődők) hasonlóak lesznek a szüleikhez (ha a szülők vallásosak, akkor kevésbé, ha nem vallásosak, akkor inkább kételkedők); pozitív szelf-reprezentációk esetén viszont a Másik-reprezentációktól (és nem a szülők vallásosságától) függ a kételkedés értéke: a pozitív Másik-reprezentációk kisebb, a negatívak magasabb kételkedéssel járnak.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a kötődési stílus mindkét nemnél (más-más összetevő hangsúlyával) elsősorban a szocializáció hatásait befolyásolja erőteljesen; nőknél ez látszik a

meghatározónak, férfiaknál viszont a kötődési stílus közvetlenül is összekapcsolódik a kételkedéssel: a biztonságos stílus kisebb, az elutasító nagyobb kételkedéssel jár.

Érdekes továbbá, hogy azokban az esetekben, amikor csak az anya volt vallásos, férfiaknál és nőknél is a kételkedés értéke ahhoz állt közel, amikor egyik szülő sem volt az; belebonyolódó kötődési stílusú személyek azonban kivételek voltak: ők édesanyjuk vallásosságához hasonlítottak. A kétellyel összefüggésben tehát általában az apával való azonosulás látszik erősebbnek (főként a férfiak esetében), ám belebonyolódó kötődés esetén inkább az anyjukhoz hasonlítanak a személyek.

A szimbolikus értelmezés ugyanakkor lényeges eltérést mutat az előzőektől.

A Másik-reprezentáció erőteljes hatással van a szimbolikus értelmezés értékére. Nőknél, ha pozitív, magasabb értékekkel járt a szülők vallásosságától függetlenül, ha negatív, akkor sohasem jár magas értékekkel; vagyis nőknél a Másik-reprezentáció a szimbolikus értelmezés legjelentősebb meghatározója. Másik fontos tényező a szülők eltérő vallásossága, amely biztonságos kötődés mellett a legmagasabb „szimbolikus értelmezés”-értékekkel jár. A Másik-reprezentáció fontos szerepet játszik és hasonló módon fejti ki a hatását a férfiaknál is, de vannak érdekes különbségek. A nőktől eltérően biztonságos kötődés és nem vallásos szülők esetén náluk alacsony „szimbolikus értelmezés”-értékeket, elutasító kötődés és nem vallásos szülők esetén pedig pozitívakat találunk. Ezért azt gondoljuk, hogy a Másik-reprezentáció minőségének szerepe mellett lényeges lehet a gyermekkori családi harmónia hatása is, amely viszont eltérő módon jelentkezik a nőknél és a férfiaknál. E harmónia a férfiaknál csökkenteni látszik a vallásos tartalmak szimbolikus felépítéséhez szükséges belső munka motivációját (biztonságos kötődésnél a szülők eltérő vallásos attitűdjei jelentik a motiváltsághoz szükséges diszharmóniát, amely egyébként a nőknél is kedvez a szimbolikus értelmezésnek), nőknél viszont mintha növelné azt. Az elutasító kötődés diszharmóniája ugyanakkor a férfiaknál mintha egyfajta motivációt jelentene arra, hogy a szüleik által elutasított vallásosságnak szimbolikus új jelentést adjanak (vallásos szülőknél ez nem jelenik meg); a nőknél viszont csökkenti az erre irányuló motivációt vagy kapacitást. Ahhoz azonban, hogy a kötődési diszharmónia a férfiaknál motiváló hatású lehessen, szükség van a pozitív szelf-reprezentációra. Ha ez hiányzik (félelemteli kötődés esetén), mindkét nemnél alacsonyabb a szimbolikus értelmezés értéke, de főleg a férfiaknál. Ők azok, akiknél a félelemteli kötődés teljesen felülírja a szülők eltérő vallásosságának a szimbolikus értelmezést serkentő hatását.

A szimbolikus értelmezéssel kapcsolatban tehát azt találtuk, hogy legalább négy tényező összjátéka húzódik meg mögötte: a Másik-reprezentáció pozitív volta, a szülők eltérő vallásossága (ezek növelik az értékét), a kötődési bizonytalanság (ez pozitív Másik-

reprezentáció illetve férfiaknál pozitív szelf-reprezentáció növeli, egyébként mindkét nemnél csökkenti az értékét) és a nem.

A szimbolikus értelmezés kötődési megközelítésből olyan felfogásmód, amely a Másik iránti bizalomra épít valamint a Másik jó szándékát és értékességét-méltóságát feltételezi. Ennek megfelelően igyekeznek a Másik kijelentéseinek és érzelmi állapotainak koherens értelmet és jelentőséget tulajdonítani. Ez az „attitűd” jellemzi a vallásos kijelentések és a vallásos hagyományokhoz való viszonyt is – attól függetlenül, hogy a személy elfogadja, vagy elutasítja a transzcendens létezését. A szimbolikus értelmezés skálája mindezek alapján nem látszik függetlennek a spiritualitás fogalmától, amelynek kutatása a mai valláspszichológiában egyre meghatározóbb szerephez jut (ZINNBAUER, PARGAMENT, 2005; TOMCSÁNYI és mtsai, 2011).

A szimbolikus értelmezés skálájának előbbi értelmezését megerősíti, hogy eredményeink szerint – noha a szülők vallásossága önmagában csekély szerepet játszik az alakulásában – biztonságos kötődés esetén kiugró értéket vesz fel, ha csak az anya a vallásos. Ez a helyzet ugyanis a személyt hosszú időre abba a helyzetbe hozza, amikor a szülők eltérő szempontjait egyaránt értékelnie kell és olyan megoldást találnia, amelyben csökkentheti a lojalitás-konfliktus keltette szorongását. A biztonságos kötődés valószínűleg képes megfelelő alapot teremteni arra, hogy ennek a kihívásnak megfeleljen, s az egymással összeütköző gondolatok integrálásában „szakértővé”, a másik szempontjainak, érdekeinek és méltóságának figyelembe vételében pedig különlegesen érzékenyé váljon.

V. Összegzés és kitekintés

Dolgozatunkkal azt a célt kívántuk elérni, hogy bemutassuk a valláspszichológia kötődéseméleti megközelítése alapvetéseit és magyarországi mintán részben megismételjük, részben pedig új elemekkel egészítsük ki az irányzathoz tartozó meghatározó empirikus vizsgálatokat. A kötődéseméleti megközelítést igyekeztünk elhelyezni a valláspszichológia történetének a kontextusában, továbbá megmutatni, hogy átfogó elméleti keretként alkalmas lehet arra, hogy a különböző vallásos jelenségekkel többféle nézőpontból foglalkozó elméleti és empirikus tanulmányoknak egységes értelmezési alapot nyújtson. Ennek az alapnak a kidolgozásával egyrészt lehetővé válik a már meglévő munkák integrálása, valamint újraértelmezése és újabb összefüggések megtalálása, másrészt maga a kötődéseméleti keret alkalmas lehet arra, hogy a valláspszichológia a pszichológiai tudományok főáramában kapjon helyet (KIRKPATRICK, 2005). Ugyanakkor egy természettudományos gyökerekből táplálkozó elméleti keret – más lélektani paradigmákhoz hasonlóan – a valláspszichológia számára túlzottan redukcionista lehet, s az evvel kapcsolatos problémákra (ahogyan más pszichológiai és humán tudományoknak is) reflektálni kell. VIKTOR FRANKL (1997) dimenzionál-ontológiája megítélésünk szerint megfelelő mintát nyújthat ehhez a feladathoz.

Munkánkban röviden áttekintettük a kötődéseméleti megközelítés alapvonásait és a kötődés mérésének néhány meghatározó formáját. Részletesebben bemutattuk továbbá – elsősorban Kirkpatrick és Granqvist, valamint munkatársaik kutatásai és tanulmányai alapján – a kötődésemélet valláspszichológiai alkalmazásának fő indokait, meghatározó kutatásait és két alapvető modelljének, az összeillési és a kompenzációs hipotézisnek a működését.

A valláspszichológia kötődéseméleti modelljének működtetéséhez és teszteléséhez két kutatást végeztünk; mindkettőben azt vizsgáltuk, hogy a felnőttkori vallásosság hogyan függ össze a felnőtt kötődési stílussal. Kutatásunk fő eszköze mindkét vizsgálatban a *Kötődési Stílus Kérdőív* (FEENEY és mtsai, 1994) és a *Kritika Utáni Vallásosság Skála* magyar rövidített változata volt (HUTSEBAUT, 1996; MARTOS és mtsai, 2009). A kötődési kérdőív választását széles elterjedtsége, megbízhatósága, a kötődésemélethez való pontos illeszkedése és egyszerű használata indokolta. A *Kritika Utáni Vallásosság Skála* használatát pedig az, hogy funkcióját tekintve a kötődésemélethez hasonlóan átfogó elméleti keretre, DAVID WULFF (1997) kétdimenziós valláspszichológiai modelljére épül. Ebben a modellben a szimbolikus értelmezés dimenziója a szimbolikus értelmezés skálájával a vallásosság olyan összetevőjét ragadja meg, amit a vallásosság korábban használt meghatározó mérőeszközei – például a Vallásos Orientáció Skála (Religious Orientation Scale) (ALLPORT, ROSS, 1967) – figyelmen kívül hagytak. Noha mindkét mérőeszköz igen népszerű külön-külön a

kötődéseméleti és a valláspszichológiai kutatásokban, a vallásosság és a kötődés kapcsolatának a tanulmányozására eddig még nem használták egyiket sem; a kötődés mérésére inkább a jóval nehezkesebben felvehető és kiértékelhető, de megbízhatóbban mérő Felnőtt Kötődési Interjú (Adult Attachment Interview) használták, a vallásosság mérésére viszont lényegesen egyszerűbb eszközöket. Ezért kutatásainktól azt vártuk, hogy a vallás és kötődés kapcsolatának vizsgálata során a kérdőívek – elsősorban a Kritika Utáni Vallásosság Skála – új szempontokat hoznak felszínre, például kötődési szempontból értelmezik a szimbolikus értelmezés dimenzióját.

Az első kutatásban nagy hangsúlyt fektettünk a mintánkban végig központi szerepet játszó két kérdőív működés módjának, megbízhatóságának és érvényességének a tanulmányozására. A konvergens validitás vizsgálatára használt eszközökkel – a *Szülői Bánásmód Kérdőívvel* (PARKER és mtsai, 1979), a Rosenberg-féle *Általános Önértékelési Skálával* (ROSENBERG, 1965) és a Diener-féle *Élettel Való Elégedettség Skálával* (DIENER és mtsai, 1985) illetve a *12 tételes Életkor-Független I-E-skálával* (MALTBY, 1999) – ugyanakkor a vallásosság és kötődés közötti kapcsolat további tisztázásához is hozzá kívántunk járulni. A második kutatásban fő eszközeink alkalmazása mellett a *Vallásos Kételyek Skálát* (HILL, HOOD, 1999) használtuk a vallásosság általában negatívnak tartott, mégis – éppen a Wulff-féle modell alapján – meghatározó és potenciálisan konstruktív szerepet is betöltő tényezőjének, a kételkedésnek a vizsgálatára; továbbá rákérdeztünk a szülők vallásosságára is, hogy a vallásos nevelés hatását tanulmányozhassuk. A nevelés szerepének kutatását azért tartottuk szükségesnek, mert a vallásos szocializáció elsődlegességének a hangsúlyozása a kötődéseméleti megközelítés egyik „riválisának” tekinthető. A két minta több szempontból lényegesen különbözött egymástól, a második – az eesőtől eltérően – kifejezetten vallásos mintának tekinthető.

Fontosabb eredményeink közé tartozott annak az elvárásunknak az igazolása, hogy a *Kritika Utáni Vallásosság Skála* és a *Kötődési Stílus Kérdőív* megfelelő eszköz a vallásosság kötődéseméleti szempontú tanulmányozása számára. Megmutattuk továbbá, hogy a vallásosság kötődéseméleti vizsgálatában alapvető szerepet kell kapnia a vallásosság különböző dimenziói elkülönítésének, a kötődési stílusokat meghatározó belső munkamodellek szelfre és a Másikra vonatkozó összetevői önálló figyelembe vételének, a szülők vallásosságának és a vallásos szocializációnak, valamint a nemi szerepek tanulmányozásának. A *valláslélektan kötődéseméleti megközelítésében megfogalmazott hipotézisek egyike sem érvényes általánosságban*; önállóan érdemes tanulmányozni a vallásosság-dimenziók, kötődési stílusok, szocializációs hatások és nemi szerepek különböző *mintázatait*, amelyekben különböző folyamatok működését feltételezhetjük.

A két kutatásban alkalmazott eszközökkel a vallásosság három különböző aspektusát különböztettük meg és írtunk le, amelyek kötődési szempontból is markánsan eltérnek egymástól: a transzcendens bevonását (amely nagyon hasonló konstruktumnak bizonyult, mint az intrinzik vallásosság, és az önjellemzésekben kifejeződő vallásosság), az extrinzik-személyes vallásosságot és a vallásosság szimbolikus értelmezésmódját (amely nem feltétlenül jelent vallásosságot, hanem csak abban az esetben, ha a transzcendens bevonásával kapcsolódik össze; a második naivitás alkotóelemeként ugyanakkor az extrinzik-társas vallásossággal is kapcsolatban van). Noha a két vizsgálatban több vonatkozásban eltérő eredményekre jutottunk – amely részben a minta eltéréseiből fakadhat (a második mintánk kifejezetten vallásos volt, az első sokkal vegyesebb), részben abból, hogy a második kutatás a szülők vallásosságának szerepének bevonásával árnyaltabb vizsgálódást tett lehetővé –, összességében a három vallásosság-dimenzió sajátos tulajdonságokkal jellemezhető.

A *transzcendens bevonása* olyan dimenzió, amely erősen függ a szülők vallásosságától illetve a vallásos szocializáció hatásaitól. A második vizsgálatban ezt a tényezőt találtuk a legmeghatározóbbnak. Nem egyértelmű ugyanakkor a kötődési stílusok szerepe. Az első vizsgálat szerint az elutasító stílus kifejezetten ellentétesen hatónak bizonyult, amely így részlegesen az összeillési hipotézist támogatná: elutasító felnőtt kötődési stílus esetén a transzcendenssel való kapcsolat elutasítása a valószínűbb. A második vizsgálatban azonban azt láttuk, hogy azok közül a nők közül, akiknek a szülei nem vallásosak, éppen elutasító stílusúak fordulnak a transzcendens felé: ez az eredmény a kompenzációs hipotézissel van összhangban, de értelmezhető úgy is, hogy a szülőkkel való ellen-azonosulás áll a háttérben.

Az *extrinzik vagy hasznosságelvű vallásosság* megjelenései mögött egyrészt a szelf negatív reprezentációja található, s viszonylag erősen kapcsolódik a félelemteli kötődési stílushoz. Vagyis erre a vallásosságra érvényes leginkább a kompenzációs hipotézis: azoknál a személyeknél, akiknél mind a szelf- mind a Másik reprezentációja negatív, nagyobb valószínűséggel feltételezhetünk extrinzik-személyes vallásosságot, mint más kötődési stílusúaknál. Sajnos vizsgálatainkban hiányoznak az arra vonatkozó adatok, hogy a vallásosságnak ezt a dimenzióját hogyan befolyásolja a szülők vallásossága.

A *szimbolikus értelmezésmód* dimenziója esetében sem egyértelműek az eredményeink a kötődési stílus szerepével kapcsolatban. Míg a vallásosság szempontjából vegyes (első) mintánkon nem találtuk fontos tényezőnek a kötődést, a vallásos résztvevőkből álló (második) mintánkon azonban igen: a Másik pozitív reprezentációja meghatározónak bizonyult. Szintén a kötődéssel kapcsolatos összefüggés, hogy félelemteli stílus nem kedvez a szimbolikus értelmezésnek. A kötődési tényező a szimbolikus értelmezésmód kapcsán szorosan

összekapcsolódik a szülői hatással is: azok a személyek, akiknek a szülei közül csak az anya a vallásos és pozitív Másik-reprezentációi vannak, valószínűleg szimbolikusabban értelmeznek, de ha félelemteli stílusban kötődnek, akkor konkrét módon. Azt tapasztaltuk tehát, hogy a – legalább is a vallásossággal kapcsolatos – lojalitáskonfliktus segíti a vallásos tartalmak értelmezésének szimbolikus módját. Ugyanakkor a konfliktus más formája is hasonló szerepet kap: fiúk esetében az apákkal való konfliktus (illetve az apai korlátozás és intenzívebb túlvédés) a szimbolikus értelmezés egyik előrejelzője lehet. Érdekes továbbá, hogy az elutasító stílusú férfiak szimbolikusabb értelmezők, ha a szülei nem vallásosak: mintha a szülőkkel való ellen-azonosulás a férfiaknál – a nőktől eltérően, akikre hasonló helyzetben az jellemző, hogy a transzcendens felé fordulnak – a vallás tartalmainak szimbolikus felépítésében is kifejeződne.

A vallásosság különböző aspektusainak kötődésméleti leírásán kívül kutatásaink kiterjedtek a vallásos kételkedés, valamint a vallásosságnak a szülői bánásmóddal és a pszichológiai jólléttel kapcsolatának vizsgálatára.

A *vallásos kételkedéssel* kapcsolatban azt találtuk, hogy a Vallásos Kételyek Skálával mért konstruktum a kételyt mint a vallás elutasítását ragadja meg, s nem jelenik meg benne a kételynek az a konstruktív aspektusa, amely a vallásos tartalmak hagyományos értelmezéseinek megkérdőjelezésével és szimbolikus újraépítésével, egyfajta vallásos „kereséssel” függ össze, s amely a második naivitás attitűdjére jellemző kételkedés. Az általunk mért kétely így sok tekintetben a vallásosságnak a transzcendens bevonásával kapcsolatos aspektusához tartozott, s – ahogyan az ehhez az aspektushoz tartozó vallásosság-mutatóknál általában tapasztalható – a szülők vallásosságától függött az értéke. A kötődési stílusok – illetve a mögöttük álló belső munkamodellek – azonban mégis jelentős szerepet kapnak abban, hogy ki mennyire követi szülei vallásosságát. A nők a pozitív Másik-reprezentációk, a férfiaknál negatív szelf-reprezentációk esetén veszik át jobban a szülők kételkedéssel (vallással) kapcsolatos attitűdjét. Vagyis a kételkedés esetében is azt találtuk, hogy a kötődési stílus elsősorban a szocializációs folyamatok befolyásolásán keresztül fejti ki a hatását. Férfiaknál viszont közvetlen kapcsolatot is találtunk: a biztonságos kötődés kisebb, az elutasító nagyobb vallásos kételkedéssel járt.

A vallásosság és a *szülői bánásmód* kapcsolatát vizsgálva azt találtuk, hogy – mivel feltehetőleg a szülői bánásmód elsősorban a szülői attitűdök átvételében játszik vezető szerepet – a nem vallásos és vallásos személyeket hasonló arányban tartalmazó mintánkon csupán gyenge összefüggések mutathatók ki. Ugyanakkor jól láthatóan kirajzolódott az a pozitív kapcsolat, amely férfiaknál az apával való konfliktusos viszony (apai korlátozás) és a szimbolikus értelmezés, valamint az extrinzik-személyes vallásosság között van. A

felekezethez tartozó résztvevőket vizsgálva megerősödött, hogy férfiaknál a hidegebb és korlátozóbb szülői (főleg apai) bánásmód az extrinzik-személyes vallásosság növekedésével függ össze, míg nőknél az ilyen nevelés általában gyengíti a felnőttkori vallásosságot. Mintha részben a fiúk apjukkal való konfliktusos kapcsolatának egyik jellemző következménye is lenne a vallás személyes célokra való használata, valamint a vallásos tartalmak szimbolikus újraértelmezésében. Az utóbbival kapcsolatban a szülői bánásmódra irányuló vizsgálataink megerősítik a szimbolikus értelmezésmód konfliktusos hátterét, s felhívják a figyelmet arra, hogy a vallásosságnak ez a dimenziója sajátos „problémamegoldásként” illetve összekapcsoló törekvésként értelmezhető. Ebben a vonatkozásban érdekes a görög „szimbólum”-szó (sym-ballein) eredeti, az összekapcsolást kifejező jelentése is – míg ellentéte, a szétdobálást-elválasztást jelentő „dia-ballein” a káosz, valamint a diabolikus és a gonosz fogalmaihoz kapcsolódik (CSIKSZENTMIHALYI, HALTON, 1981).²

A vallásosság és a *pszichológiai jóllét* kapcsolatának kutatása (az előzőhöz hasonlóan) kiegészítő vizsgálatként jelent meg a munkánkban. A pszichológiai jóllét két mutatója közül az önértékelés függetlennek bizonyult a vallásosságtól, az étellel való elégedettség viszont enyhe összefüggést mutatott a transzcendens bevonásával, valamint a hasonló aspektust mérő intrinzik vallásossággal és templomba járás gyakoriságával. Az eredmények hátterében egyrészt valószínűleg a vallásos tapasztalatok és az istenképek sokszínűsége áll, amelyek miatt sok esetben a vallásosság növeli a pszichológiai jóllétet, de más esetben akár csökkentheti, vagy független lehet tőle. Az empirikus kapcsolat hiányában illetve gyengeségében szerepe lehet továbbá annak is, hogy vannak, akik az alacsony önértékelés vagy az életükkel való elégedetlenség nyomán fordulnak a valláshoz; valamint természetesen annak, hogy mind az önértékelés, mind az étellel való elégedettség mértéke számos más, a vallástól különböző meghatározó tényezővel függ össze. A vallásosságnak a két jóllét-mutatóval tapasztalt különböző mértékű kapcsolata mögött talán annak is szerepe lehet, hogy az étellel való elégedettség szorosabban összefügg azzal, hogy a vallásosság olyan átfogó világlátást biztosíthat a személy számára, amely segíti az élet jelentésteliségének és értelmességének a tapasztalatát; az önértékelés feltehetőleg kevésbé erősen kapcsolódik az élet értelmességének tapasztalatához. (Ezek a feltételezések azonban további vizsgálatokra szorulnak.)

Kutatásaink során a vallásosság és a kötődés kapcsolatára vonatkozó összefüggések mellett előtérben kerültek azok a nemi különbségek is, amelyek régóta ismertek már. A mi eredményeink egyrészt megerősítették, hogy a nők általában vallásosabbak a férfiaknál, másrészt világossá tették, hogy számos vonatkozásban másként vallásosak, mint a férfiak;

² Erre a párhuzamra Pék Győző hívta fel a figyelmünket.

ezek az eltérések összefüggenek a vallásosság háterrében lévő kötődési sajátosságokkal (a szelf- és a Másik-reprezentációjával), részben a szülők vallással kapcsolatos attitűdjének átvételével kapcsolatos folyamatokkal.

Kutatásaink érvényességében és pontosságában néhány fontos korlátozó körülmény is felmerült. Ezek között először az elérhetőségi mintákból fakadó esetlegesség és a reprezentativitás hiánya említhető. Ennek egyik következménye az, hogy a két minta vallásosság szempontjából annyira különböző volt, hogy az eredmények összevetésében különös óvatossággal kell eljárni. Olykor (például a szimbolikus értelmezésmód kötődéssel és a szülői bánásmóddal kapcsolatos háttérének vizsgálatakor) a két mintában különböző eredmények is születtek, bár ezek nem jelentettek alapvető különbséget a kötődés és a vallásosság kapcsolatának értelmezésében. Másik jelentős probléma forrása volt, hogy az első kutatásban nem voltak adataink a szülők vallásosságáról, pedig – ahogy a korábbi kutatások alapján várható volt, és amire a második kutatásban mi is rámutattunk – nagyon lényeges szerepe van a vallásosság kialakulásában és formájában. A második kutatásban viszont már nem szerepeltek olyan fontos adatok a szülőkkel kapcsolatban, mint pl. a szülői bánásmód; a szülők vallásosságának mérése pedig meglehetősen differenciálatlan módon történt. Eredményeinknek az amerikai vizsgálatokkal való összehasonlíthatóságát korlátozottá teszi, hogy a mintákban a vallásos személyek arányától, a szülők vallásosságától függően eltérő összefüggések rajzolódnak ki. Kutatásaink nyomán az egyik legfontosabb következtetésünk éppen az volt, hogy – számos más környezeti és (szub-)kulturális szempont mellett – e tényezők figyelembe vételének döntő jelentősége van a valláspszichológiai vizsgálatokban. Ennek alapján érdemes lenne egy kontrolláltabban megválasztott mintán a szülők vallásosságát, bánásmódját (nevelési stílusát) és nevelési célkitűzéseit pontosan megismerve vizsgálni a vallásosság, a kötődés és a szocializáció kapcsolatát. Egy következő kutatásba például be kellene vonni a szülőket is, s megkérni őket arra, hogy vallásossággal kapcsolatos kérdőív(ek)et ők is töltsék ki (ilyen módon a szülők vallásosságának a nevelési stílusukra és bánásmódjukra való hatását is vizsgálni lehetne). A gyermekeiket pedig fontos lenne más, a vallásosságot meghatározó tényezővel (pl. kortársak és jelentős személyek hatása, a vallásos közösségekkel összefüggő tapasztalataik, vallásos attitűdjük változásai) kapcsolatos tapasztalatairól is kikérdezni. A kutatásoknak ilyen irányú kiterjesztéseinek szükségessége abból a belátásból származik, hogy a vallásosság kötődélméleti megközelítésében megkerülhetetlen a vallásos szocializáció, a szülőkkel és más jelentős másokkal való kapcsolat tanulmányozása.

A szocializáció szerepének tanulmányozásával együtt a férfiak és a nők vallásosságának több szinten jelentkező különbségei miatt gyümölcsöző kutatási területnek ígérkezik a valláspszichológiának gender-tanulmányokkal való összekapcsolása.

Munkánk tapasztalatai alapján azt mondhatjuk, hogy következő hasonló kutatásokban érdemes lenne a Kötődési Stílus Kérdőív használata mellett vagy helyett a *Felnőtt Kötődési Interjú* alkalmazása is, ami vizsgálatainkat a nemzetközi szakirodalommal könnyebben összehasonlíthatóvá tenné. Érdemes azonban megőrizni a Kritika Utáni Vallásosság Skálát, valamint a vallásosságnak minél több aspektusát megragadni és például a spiritualitás fogalmát is bevonni a kötődéelméleti megközelítés keretében folytatott tanulmányokba. A szimbolikus értelmezés skálájának és az általa mért jelenséget megalapozó dinamikának a mélyebb tanulmányozása különösen izgalmasnak területnek látszik, mert ez a dimenzió összekapcsolódik a vallásos nyelv alapvető szimbolikusságával és feltehetőleg szoros összefüggésben van a vallásos jelentésrendszerek létrejöttének a személyes élettörténetből fakadó mozzanataival.

Végül érdemes megemlíteni, hogy a vallásosság és kötődés kapcsolatával foglalkozó további kutatásokhoz fontos hozzájárulást jelenthet, ha kiterjesztjük az istenhez való kötődés mintázatainak vizsgálataira is (BECK, McDONALD, 2004).

IRODALOM

- ABDEL-KHALEK, A. M. (2012) The Relationships Between Subjective Well-Being, Health, and Religiosity Among Young Adults from Qatar. *Mental Health, Religion & Culture*, 15 (1), 39-52.
- AINSWORTH, MARY D. SALTER (1985) Attachment Across the Life Span. *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 61, 792-812.
- AINSWORTH, MARY D. SALTER; BLEHAR, M. C.; WATERS, E.; WALL, S. (1978) *Patterns of Attachment*. Erlbaum, Hillsdale, New York
- ALLEN, R. O.; SPILKA, B. (1967) Committed and Consensual Religion: A Specification of Religion–Prejudice Relationships. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6, 191-206. (Idézi HOOD és mtsai, 2009)
- ALLPORT, G. W. (1950) *The Individual and His Religion*. The Macmillan Company, New York
- ALLPORT, G. W.; ROSS, J. M. (1967) Personal Religious Orientation and Prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, 432-443.
- ASZMANN, ANNA (szerk) (2003) *Iskoláskorú gyermekek egészségmagatartása. Egészségügyi Világszervezet nemzetközi kutatásának keretében végzett magyar vizsgálat "Nemzeti Jelentés" 2002*. Országos Gyermekegészségügyi Intézet, Nemzeti Drogmegelőzési Intézet, <http://www.hbsc.org>. Letöltve: 2012. április 15.
- AUGUSTINUS, AURELIUS (1981) *De civitate dei: Sancti Aurelii Augustini Episcopi De civitate Dei libri XXII*. Recognoverunt Bernardus Dombart et Alfonsus Kalb. In aedibus B. G. Teubneri, Stutgardiae (Idézi MEZEI, 2004)
- BALDWIN, MARK W.; FEHR, BEVERLEY (1995) On the Instability of Attachment Style Ratings. *Personal Relationships*, 2, 247-261.
- BARTHOLOMEW, KIM; HOROWITZ, LEONARD (1991) Attachment Styles Among Young Adults: A Test of a Four-Category Model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61 (2), 226-244.

- BARTHOLOMEW, KIM; SHAVER, PHILLIP R. (1998) Methods of Assessing Adult Attachment. In Simpson, A.; Rholes, W. S. (eds) *Attachment theory and close relationships*. 25-45. Guilford Press, New York
- BATSON, C. DANIEL; SCHOENRADE, PATRICIA; VENTIS, W. LARRY (1993) *Religion and the Individual*. Oxford University Press, New York, Oxford
- BATSON, C. DANIEL.; VENTIS, W. LARRY (1982) *The Religious Experience: A Social-Psychological Perspective*. Oxford University Press, New York (Idézi HOOD és mtsai, 2009)
- BECK, RICHARD; McDONALD, ANGIE (2004) Attachment to God: The Attachment to God Inventory, Tests of Working Model Correspondence, and an Exploration of Faith Group Differences. *Journal of Psychology and Theology*, 32 (2), 92-103.
- BEIT-HALLAHMI, B. & ARGYLE, M. (1997) *The Psychology of Religious Behaviour, Belief and Experience*. Routledge, London
- BELLAH, ROBERT N. (1970) *Beyond Belief: Essay on Religion in Post-Traditional World*. Harper & Row, New York (Idézi WULFF, 1997)
- BENKŐ, ANTAL (2003) A valláspszichológiától a vallásosság pszichológiájáig. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 58 (1), 19-49.
- BENSON, P. & SPILKA, B. (1973) God Image as a Function of Self-Esteem and Locus of Control. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 12, 297-310.
- BÓKAY, ANTAL (1997) *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*. Osiris Kiadó, Budapest (Idézi Horváth-Szabó, 2003)
- BOWLBY, JOHN (1969) *Attachment and Loss. Volume I.: Attachment*. The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, London
- BOWLBY, JOHN (1973) *Attachment and Loss. Volume II.: Separation, Anxiety and Anger*. The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, London
- BOWLBY, JOHN (2009) *A biztos bázis*. Animula Kiadó, Budapest

- BRENNAN, KELLY A.; CLARK, CATHERINE L.; SHAVER, PHILLIP R. (1998) Self Report Measurement of Adult Attachment. In Simpson, J. A.; Rholes, W. S. (eds) *Attachment theory and close relationships*. 46-76. The Guilford Press, New York,
- CHAMBERLAIN, KERRY; ZIKA, SHERYL (1992) Religiosity, Meaning in Life, and Psychological Well-Being. In Schumaker, J. F. (ed.) *Religion and Mental Health*. 138-148. Oxford University Press, New York, Oxford
- CICERO, MARCUS TULLIUS (1985) *Az istenek természetéről*. Helikon, Budapest (Idézi MEZEI, 2004)
- CLARK, W. H. (1958) *The psychology of religion*. Macmillan, New York (Idézi HOOD és mtsai, 2009)
- CORVELEYN, J. & LUYTEN, P. (2005) Psychodynamic Psychologies and Religion. Past, Present, and Future. In Paloutzian, R. F.; Park. C. L. (eds) *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. 80–100. New York, Guilford,
- CROWELL, JUDITH A. (1990) *Current relationship interview*. Unpublished manuscript, State University of New York at Stony Brook (Idézi CROWELL, TREBOUX, 1995)
- CROWELL, JUDITH A.; TREBOUX, DOMINIQUE (1995) A Review of Adult Attachment Measures: Implications for Theory and Research. *Social Development*, 4, 294-327.
- CSIKSZENTMIHALYI, MIHALY & HALTON, EUGENE (1981) *The Meaning of Things: Domestic Symbols and the Self*. Cambridge University Press, New York
- CSÓKA, SZILVIA; SZABÓ, GÁBOR; SÁFRÁNY, ESZTER; ROCHLITZ, RÉKA; BÓDIZS, RÓBERT (2007) Kísérlet a felnőttkori kötődés mérésére – A kapcsolati Kérdőív (Relationship Scale Questionnaire) magyar változata. *Pszichológia*, 27 (4), 333-355.
- DAVILA, JOANNE; BURGE, DORLI; HAMMEN, CONSTANCE (1997) Why does attachment style change? *Journal of Personality and Social Psychology*, 73(4), 826-838.
- DEZUTTER, J.; SOENENS, B.; HUTSEBAUT, D. (2006) Religion and Mental Health: A Further Exploration of the Relative Importance of Religious Behavior vs. Religious Attitudes. *Personality and Individual Differences*, 40 (4), 807-818.

- DIENER, ED; EMMONS, ROBERT A.; LARSEN, RANDY J.; GRIFFIN, SHARON (1985) The Satisfaction With Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49 (1), 71-75.
- DONAHUE, MICHAEL J. (1985) Intrinsic and Extrinsic Religiousness: Review and Meta-analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 48 (2), 400-419.
- EXLINE, J. J.; ROSE, E. (2005) Religious and Spiritual Struggles. In R. F. Paloutzian, R. F.; Park. C. L. (eds) *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. 315–330. The Guilford Press, New York
- FEENEY, JUDITH A.; NOLLER, PATRICIA; HANRAHAN, MARY (1994) Assessing Adult Attachment. In Sperling, M. B.; Berman, W. H. (eds.) *Attachment in Adults*. 128-152. The Guilford Press, New York
- FONAGY, P., STEELE, H.; STEELE, MORAN, G. S.; HIGGIT, A. C. (1991) The Capacity for Understanding Mental States: The Reflective Self in Parent and Child and Its Significance for Security of Attachment. *Infant Mental Health Journal*, 12 (3), 201-218.
- FONAGY, PETER; TARGET, MARY (2005) *Pszichoanalitikus elméletek a fejlődési pszichopatológia tükrében*. Gondolat Kiadó, Budapest
- FOUNTAIN, J. R. J., DURIEZ, B., LUYTEN, P., HUTSEBAUT, D. (2003) The internal structure of the Post-Critical Belief scale. *Personality and Individual Differences*, 35, 501–518.
- FOUNTAINE, J. R. J., YIN, CH. H. (2006) *Can the Post-Critical Belief Scale Be Used Among Muslim Immigrants in Belgium? Comparing Internal Structure and Relationships with Value Priorities*. Előadás a Nemzetközi Valláspszichológiai Társaság (International Association for the Psychology of Religion) konferenciáján, 2006. augusztus 27–31., Leuven, Belgium.
- FRANCIS, LESLIE J.; GIBSON, HARRY M. (1993) Parental Influence and Adolescent Religiosity: A Study of Church Attendance and Attitude Toward Christianity Among Adolescents 11 to 12 and 15 to 16 Years Old. *The International Journal for The Psychology of Religion*, 3 (4), 241-253.
- FRANKL, VIKTOR E. (1997) *Orvosi lélekgondozás*, UR Könyvkiadó, Budapest
- FREUD, SIGMUND (1987) *Mózes*, Európa Könyvkiadó, Budapest

- FREUD, SIGMUND (1991) *Egy illúzió jövője*, Párbeszéd Kiadó, Budapest
- FREUD, SIGMUND (2011) *Totem és tabu*, Hermit Könyvkiadó, Budapest
- FROMM, ERICH (1950) *Psychoanalysis and Religion*. Yale University Press, New Haven, CT
(Idézi HOOD és mtsai, 2009)
- GALL, T. L. & GRANT, K. (2005) Spiritual Disposition and Understanding Illness. *Pastoral Psychology*, 53, 515–533.
- GALLUP, G. JR.; JONES, S. (1989) *One Hundred Questions and Answers: Religion in America*. Princeton Religious Research center, Princeton, NJ (Idézi KIRKPATRICK, 2005)
- GEORGE, C., KAPLAN, N., MAIN, M. (1984). *Adult Attachment Interview Protocol*.
Unpublished manuscript, University of California at Berkeley (Idézi HESSE, 2008)
- GNAULATI, E.; HEINE, B. I. (1997) Parental Bonding and Religiosity in Young Adulthood. *Psychological Reports*, 81, 1171-1174.
- GORSUCH, RICHARD L.; MCPHERSON, SUSAN E. (1989) Intrinsic/Extrinsic Measurement: I-E Revised and Single Item Scales. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28 (3), 348-354.
- GORSUCH, RICHARD L.; VENABLE, G. DANIEL (1983) Development of an "Age-Universal" I-E Scale. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 22 (2), 181-187.
- GRANQVIST, PEHR (1998) Religiousness and Perceived Childhood Attachment: On the Question of Compensation or Correspondence. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38 (2), 350-367.
- GRANQVIST, PEHR (2002) *Attachment and Religion: An Integrative Developmental Framework*. Acta Universitatis Upsaliensis, Comprehensive Summaries of Uppsala Dissertations from the Faculty of Social Sciences 116, Uppsala
- GRANQVIST, PEHR (2003) Attachment Theory and Religious Conversion: A Review and a Resolution of the Classic and Contemporary Paradigm Chasm. *Review of Religious Research*, 45 (2), 172-187.

- GRANQVIST, PEHR (2006) On the Relation Between Secular and Divine Relationships: An Emerging Attachment Perspective and a Critique of the „Depth” Approaches. *International Journal for the Psychology of Religion*, 16 (1), 1-18.
- GRANQVIST, PEHR; HAGEKULL, BERIT (1999) Religiousness and Perceived Childhood Attachment: Profiling Socialized Correspondence and Emotional Compensation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38 (2), 254-273.
- GROSSMANN, K. E. – GROSSMANN, K. – WATERS, E. (Eds.) (2005) *Attachment From Infancy to Adulthood. The Major Longitudinal Studies*. The Guilford Press, London, New York
- HABERMAS, JÜRGEN (2005) *Megismerés és érdek*. Jelenkor Kiadó, Pécs
- HÁMORI, ESZTER; DANKHÁZINÉ HAJTMAN, EDIT; HORVÁTH-SZABÓ KATALIN; KÉZDY, ANIKÓ; MARTOS, TAMÁS (2009) *Kötődési minták felnőttkorban – A Kötődési Stílus Kérdőívének hazai alkalmazása*. Poszterprezentáció, Kutatás és terápia konferencia, PPKE BTK, 2009. október 30.
- HÁMORI, ESZTER; DANKHÁZINÉ HAJTMAN, EDIT; HORVÁTH-SZABÓ KATALIN; KÉZDY, ANIKÓ; MARTOS, TAMÁS (2010) *A Kötődési Stílus Kérdőíve (ASQ) – új lehetőségek a felnőttkori kötődés mérésében*. MPT Tudományos Nagygyűlése, Pécs, 2010. május 27-29.
- HAZAN, CINDY; SHAVER, PHILLIP R. (1987) Romantic Love Conceptualized as an Attachment Process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52 (3), 511-524.
- HAZAN, CINDY; SHAVER, PHILLIP R. (1994) Attachment as an Organizational Framework for Research on Close Relationships. *Psychological Inquiry*, 5 (1), 1-22.
- HELFAER, PHILIP M. (1972) *The Psychology of Religious Doubt*. Beacon Press, Boston
- HESSE, ERIK (2008) The Adult Attachment Interview: Protocol, Method of Analysis, and Empirical Studies. In Cassidy, J.; Shaver (eds) *Handbook of Attachment: Theory, Research, and Clinical Applications*. 552-598. The Guilford Press, New York
- HILL, PETER C.; HOOD, RALPH W. JR (1999) *Measures of Religiosity*. Religious Education Press, Birmingham, Alabama
- HOOD, RALPH W. JR, HILL, PETER C.; SPILKA, BERNARD (2009) *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*. The Guilford Press, New York

- HOOD, RALPH. W. JR; SPILKA, BERNARD; HUNSBERGER, BRUCE.; GORSUCH, RICHARD L (1996)
The Psychology of Religion. An Empirical Approach. The Guilford Press, New York
- HORVÁTH-SZABÓ, KATALIN (2003) Hazai vizsgálatok a Kritika utáni vallásosságskálával.
Magyar Pszichológiai Szemle, 58 (1), 127-152.
- HORVÁTH-SZABÓ, KATALIN (2007) *Vallás és emberi magatartás.* Pázmány Péter Katolikus
 Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba
- HUNSBERGER, B.; PRATT, M. & PANCER, S. M. (2002) A Longitudinal Study of Religious
 Doubts in High School and Beyond: Relationships, Stability, and Searching for Answers.
Journal for the Scientific Study of Religion, 41 (2), 255–266.
- Hunt, R. A. (1972) Mythological–Symbolic Religious Commitment: The LAM Scales.
Journal for the Scientific Study of Religion, 11, 42–52. (Idézi HOOD és mtsai, 2009)
- HUTSEBAUT, D. (1996). Post-Critical Belief. A New Approach to the Religious Attitude
 Problem. *Journal of Empirical Theology, 9, 48-66.*
- ISABELLA, R. A; BELSKY J. (1991) Interactional Synchrony and the Origins of Infant-Mother
 Attachment: A Replication Study. *Child Development, 62 (2), 373-384.*
- JACOBS, JANET L. (1992) Religious Ritual and Mental Health. In Schumaker, J. F. (Ed)
Religion and Mental Health, Oxford University Press, New York, Oxford
- JAMES, WILLIAM (1985) *The Varieties of Religious Experience.* Harvard University Press,
 Cambridge, MA (Original work published 1902) (Idézi HOOD és mtsai, 2009)
- JAMES, WILLIAM (1994) *The Varieties of Religious Experience.* Random House Inc., New
 York
- JOHNSON, C. V. & HAYES, J. A. (2003) Troubled Spirits: Prevalence and Predictors of
 Religious and Spiritual Concerns Among University Students and Counselling Center
 Clients. *Journal of Counselling Psychology, 50 (4), 409–419.*
- KAUFMAN, GORDON D. (1981) *The Theological Imagination: Constructing the Concept of
 God.* Westminster, Philadelphia

- KÉZDY, ANIKÓ; MARTOS, TAMÁS (2007) Vallási kételyek. In Horváth-Szabó Katalin (szerk.) *Vallásosság és személyiség*. 158-172. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Piliscsaba,
- KIRKPATRICK, LEE A. (1992) An Attachment-Theoretical Approach to the Psychology of Religion. *International Journal for the Psychology of Religion*, 2 (1), 3-28.
- KIRKPATRICK, LEE A. (1995) Attachment Theory and Religious Experience. In Hood, R. W. Jr. (ed.) *Handbook of Religious Experience*. 446-475. Religious Education Press, Birmingham, Alabama
- KIRKPATRICK, LEE A. (1997). A Longitudinal Study of Changes in Religious Belief and Behavior as a Function of Individual Differences in Adult Attachment Styles. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36, 207–217.
- KIRKPATRICK, LEE A. (1998) God as a Substitute Attachment Figure: A Longitudinal Study of Adult Attachment Style and Religious Change in College Students. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24 (9), 961-973.
- KIRKPATRICK, LEE A. (2005) *Attachment, Evolution, and the Psychology of Religion*. The Guilford Press, New York, London
- KIRKPATRICK, LEE A. - HOOD, RALPH JR. (1990) Intrinsic-Extrinsic Religious Orientation: The Boon or Bane of Contemporary Psychology of Religion? *Journal for Scientific Study of Religion*, 29 (4), 442-462.
- KIRKPATRICK, LEE A.; SHAVER, PHILLIP R. (1990) Attachment Theory and Religion: Childhood Attachment, Religious Beliefs, and Conversation. *Journal of the Scientific Study of Religion*, 29, 442-462.
- KIRKPATRICK, LEE A.; SHAVER, PHILLIP R. (1992) An Attachment-Theoretical Approach to Romantic Love and Religious Belief. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18, 266-275.
- KOENIG, H. G.; MCCULLOUGH, M. E.; LARSON, D. B. (2001) *Handbook of Religion and Health*. Oxford University Press, New York

- KOPP, MÁRIA; MARTOS, TAMÁS (2011) A társadalmi összjólét jelentősége és vizsgálatának lehetőségei a mai magyar társadalomban I. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 12 (3), 241-259.
- KOPP, MÁRIA; SZÉKELY, ANDRÁS; SKRABSKI, ÁRPÁD (2004) Vallásosság és egészség az átalakuló társadalomban. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 5 (2), 103-125.
- KRAUSE, N. (2006) Religious Doubt and Psychological Well-Being: A Longitudinal Investigation. *Review of Religious Research*, 47 (3), 287–302.
- KRAUSE, N. & WULFF, K. M. (2004) Religious Doubt and Health: Exploring the Potential Dark Side of Religion. *Sociology of Religion*, 65 (1), 35–56.
- LACTANTIUS (1971) *Divinae institutiones*. Introd., texte crit., trad. et notes par Pierre Monat (Sources chrétiennes), Éd. du Cerf, Paris (Idézi MEZEI, 2004)
- LAMBERT, W. W.; TRIANDIS, L. M., & WOLF, M. (1959) Some Correlates of Beliefs in the Malevolence and Benevolence of Supernatural Beings: A Cross-Societal Study. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 58, 162-169. (Idézi KIRKPATRICK, 2005)
- LAWRENCE, RICHARD T. (1997) Measuring the Image of God: The God Image Inventory and The God Image Scales. *Journal of Psychology and Theology*, 25 (2), 214-226.
- LENSKI, G. E. (1961) *The Religious Factor: A Sociological Study of Religious Impact on Politics, Economics and Family life*. Doubleday, Garden City, NY (Idézi HOOD és mtsai, 2009)
- LOPEZ, FREDERICK G.; GORMLEY, BARBARA (2002) Stability and Change in Adult Attachment Style Over the First-Year College Transition: Relations to Self-Confidence, Coping, and Distress Patterns. *Journal of Counseling Psychology*, 49 (3), 355–364.
- LUYTEN, P.; CORVELEYN, J.; FONTAINE, J. R. J. (1998) The Relationship Between Religiosity and Mental Health: Distinguishing Between Shame and Guilt. *Mental Health, Religion and Culture*, 1 (2), 165-184.
- MAGYAR VIRTUÁLIS ENCIKLOPÉDIA, <http://enc.phil-inst.hu/1enciklopedia/fogalmi/valltud/vallas.htm>. Letöltve: 2012. április 12-én

- MAIN, MARY; HESSE, ERIK (1990) Parents' Unresolved Traumatic Experiences are Related to Infant Desorganized Attachment Status: Is Frightened and/or Frightening Parental Behaviour the Linking Mechanism? In Greenberg, M. T.; Cicchetti, D.; Cummings, E. M. (eds) *Attachment in the Preschool Years: Theory, Research and Intervention*. 161-182. University of Chicago Press, Chicago
- MAIN, MARY; SOLOMON, JUDITH (1990) Procedures for Identifying Infants as Disorganized/Disoriented during the Ainsworth Strange Situation. In Greenberg, M. T.; Cicchetti, D.; Cummings, E. M. (eds) *Attachment in the Preschool Years: Theory, Research and Intervention*. 121-160. University of Chicago Press, Chicago
- MACKINNON, A. J.; HENDERSON, A. S.; SCOTT, R., DUNCAN-JONES, P. (1989) The Parental Bonding Instrument (PBI): An Epidemiological Study in a General Sample. *Psychological Medicine*, 19 (4), 1023-1034.
- MALTBY, JOHN (1999) The Internal Structure of a Derived, Revised, and Amended Measure of the Religious Orientation Scale: The 'Age-Universal' I-E Scale-12. *Social Behaviour and Personality*, 27 (4), 407-412.
- MALTBY, JOHN; LEWIS, CHRISTOPHER A. (1996) Measuring Intrinsic and Extrinsic Orientation Toward Religion: Amendments for Its Use Among Religious and Non-religious Samples. *Personality and Individual Differences*, 21 (6), 937-946.
- MANASSIS, KATHARINA; OWENS, MARY; ADAM, KENNETH S.; WEST, MALCOLM & SHELDON-KELLER, ADRIENNE E. (1999) Assessing Attachment: Convergent Validity of the Adult Attachment Interview and the Parental Bonding Instrument. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 33 (4), 559-567.
- MARTOS, TAMÁS; KÉZDY, ANIKÓ (2007) Vallásosság, lelki egészség, boldogság. In Horváth-Szabó Katalin (szerk.) *Vallásosság és személyiség*. 51-83. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Piliscsaba
- MARTOS, TAMÁS; KÉZDY ANIKÓ; ROBU MAGDA; URBÁN SZABOLCS; HORVÁTH-SZABÓ KATALIN (2009) Újabb adatok a Kritika Utáni Vallásosság Skála alkalmazásához – elmélet és módszertan. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64 (4), 643–669.

- MASTERS, KEVIN S.; BERGIN, ALLEN E. (1992) Religious Orientation and Mental Health. In Schumaker, J. F. (ed.) *Religion and Mental Health*. 221-232. Oxford University Press, New York, Oxford
- MCCONAHAY, J. B.; HOUGH, J. C., JR. (1973). Love and Guilt-Oriented Dimensions of Christian Belief. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 12, 53–64. (Idézi HOOD és mtsai, 2009)
- MCGRATH, ALISTER (2003) *Tudomány és vallás*. Typotex, Budapest
- MEZEI, BALÁZS (2004) *Vallásbölcselet*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő
- MILLER, ALAN S.; STARK, R. (2002) Gender and Religiousness: Can Socialization Explanations Be Saved? *American Journal of Sociology*, 107, 1399–1423.
- MURPHY, E.; BREWIN, C. R.; SILKA, L. (1997) The Assessment of Parenting using the Parental Bonding Instrument: Two or Three Factors? *Psychological Medicine*, 27, 333-342.
- NAGEL, ERNST (1959) Methodological Issues in Pschoanalysis. In Hook, S. (ed.) *Psychoanalysis, Scientific Method and Philosophy*. 38-56. New York University Press, New York
- NAGY, LÁSZLÓ (2005) A felnőtt kötődés mérésének új lehetősége: A közvetlen kapcsolatok élményei kérdőív. *Pszichológia*, 25 (3), 223-245.
- NOVOTNI, M.; PETERSEN, R. (2001) *Angry with God*. Colorado Springs, CO, Pinon
- PANNENBERG, WOLFHART (1991) *Mi az ember?* Egyházforum, Budapest-Luzern
- PARGAMENT, K. (1997) *The Psychology of Religion and Coping*. The Guilford Press, London
- PARKER, G.; TUPLING, H.; BROWN, L.B. (1979) A Parental Bonding Instrument. *British Journal of Medical Psychology*, 52, 1-10.
- PAVOT, WILLIAM; DIENER, ED (1993) Review of the Satisfaction With Life Scale. *Psychological Assessment*, 5 (2), 164-172.
- POLOMA, M. M.; PENDLETON, B. F. (1989) Exploring Types of Prayer and Quality of Life: A Research Note. *Review of Religious Research*, 31 (1), 46-53.

- POPPER, KARL (1963) *Conjectures and Refutations*. Routledge and Kegan Paul, London
- PUFFER, K. A.; PENCE, K. G.; GRAVESON, T. M.; WOLFF, M.; PATE, E. & CLEGG, S. (2008) Religious Doubt and Identity Formation: Salient Predictors of Adolescent Religious Doubt. *Journal of Psychology and Theology*, 30 (4), 270-284.
- REED, B. (1978) *The Dynamics of Religion: Process and Movement in Christian Churches*. Darton, Longman & Todd, London (Idézi KIRKPATRICK, 2005)
- RICOEUR, P. (1970) *Freud and Philosophy: An Essay on Interpretation*. Yale university Press, New Haven, Conn. (Idézi WULFF, 1997)
- RIZZUTO, ANA-MARIA (1979) *The Birth of the Living God. A Psychoanalytic Study*. The University of Chicago Press, Chicago
- RIZZUTO, ANA-MARIA (2009) One Hundred Years After Freud Declared That Religion Was a Universal Obsessional Neurosis. In Belzen, J. A. (ed.) *Changing the Scientific Study of Religion: Beyond Freud?* 35-55. Springer Science+Business Media B.V., Dordrecht, Heidelberg, London, New York
- ROBU, MAGDA; MARTOS, TAMÁS (2007) Istenkép és Vallásosság. In Horváth-Szabó Katalin (szerk.) *Vallásosság és személyiség*. 110-133. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Piliscsaba
- ROSENBERG, M. (1965). *Society and the Adolescent Self-Image*. Princeton University Press Princeton, NJ
- SCHMITT, DAVID P.; ALLIK, JÜRI (2005) Simultaneous Administration of the Rosenberg Self-Esteem Scale in 53 Nations: Exploring the Universal and Culture-Specific Features of Global Self-Esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89 (4), 623– 642.
- SHAVER, P. R.; HAZAN, C. (1988) A Biased Overview of the Study of Love. *Journal of Social and Personal Relationships*, 5, 473-501.
- SIMPSON, JEFFRY A. (1990) Influence of Attachment Styles on Romantic Relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59 (5), 971-980.

- SZUMMER, CSABA (1993) *Freud nyelvjátéka*. Cserépfalvi-MTA Pszichológiai Intézete, Budapest
- SWENSON, DONALD (2008) *Religion and Family Links: Neofunctionalist Reflections*. Springer Science+Business Media, LLC, New York
- TOMCSÁNYI, TEODÓRA; MARTOS, TAMÁS; ITTÉS, ANDRÁS; HORVÁTH-SZABÓ, KATALIN; SZABÓ, TÜNDE; NAGY, JÁNOS (2011) A Spirituális Transzcendencia Skála hazai alkalmazása: elmélet, pszichometriai jellemzők, kutatási eredmények és rövidített változat. *Pszichológia*, 31 (2), 165-192.
- TÓTH ILDIKÓ; GERVAI JUDIT (1999) Szülői Bánásmód Kérdőív (H-PBI): A Parental Bonding Instrument (PBI) magyar változata. *Magyar pszichológiai Szemle*, 54 (4), 551-566.
- UJI, M.; TANAKA, N.; SHONO, M.; KITAMURA, T. (2006) Factorial Structure of the Parental Bonding Instrument (PBI) in Japan: A Study of Cultural, Developmental, and Gender Influences. *Child Psychiatry and Human Development*, 37, 115–132.
- URBÁN, SZABOLCS (2007a) Piaget valláslélektani értelmezése. In Horváth-Szabó Katalin (szerk.) *Vallásosság és személyiség*. 37-50. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Piliscsaba
- URBÁN, SZABOLCS (2007b) Kísérlet vallásossággal kapcsolatos fogalmak megítélésére alkalmas szemantikusdifferenciál-skálák kialakítására. In Horváth-Szabó Katalin (szerk.) *Vallásosság és személyiség*. 84-109. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Piliscsaba
- VAN IJENDOORN, M.H., GOLDBERG, S., KROONENBERG, P.; FRANKEL, O. (1992) The Relative Effects of Material and Child Problems on the Quality of Attachment: a Meta-Analysis of Attachment in Clinical Samples. *Child Development*, 63, 840–858.
- VASADY, BÉLA (1927) *A valláspszichológia fejlődésének története*. [s.n.], Debrecen
- VAS, LILIANA; GOMBOR, ANITA (2008) Az étellel való elégedettség magyar és izraeli orvostanhallgatók körében. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 9 (4), 323-347.
- VERGOTE, ANTOINE (1997) *Religion, Belief and Unbelief. A Psychological Study*, Leuven University Press, Leuven

VERGOTE, ANTOINE (2003) Mi és mi nem a vallás pszichológiája? *Magyar Pszichológiai Szemle*, 58 (1), 5-18.

WATERS, EVERETT; MERRICK, SUSAN; TREBOUX, DOMINIQUE; CROWELL, JUDITH; ALBERSHEIM, LEAH (2000) Attachment Security in Infancy and Early Adulthood: A Twenty-Year Longitudinal Study. *Child Development*, 71 (3), 684-689.

WEBER, MAX (1982) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest

WIKSTRÖM, OWE (1990) *A kifürkészhetetlen ember*. Animula, Budapest

WULFF, D. M. (1997) *Psychology of Religion: Classic and Contemporary*. John Wiley and Sons, New York

ZINNBAUER, BRIAN J.; PARGAMENT, KENNETH I. (2005) Religiousness and Spirituality. In Paloutzian, R. F.; Park, C. L (eds) *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. 21-42. The Guilford Press, New York, London

A *Bibliából* származó idézet forrása: Az 1975. évi újfordítású Biblia javított kiadása, Kálvin János Kiadó, Budapest, 2000

Az értekezés kivonata

Jelen munka a valláspszichológia néhány aktuális problémájának empirikus kötődésméleti tanulmányozásához kíván hozzájárulni. A kötődésméletnek meghatározó szerepe lehet a vallásosság pszichológiai tanulmányozására irányuló rendkívül sokszínű kutatások egymással való összekapcsolásában és a pszichológia főáramába való integrálásában.

A valláslélektan kötődésméleti megközelítése szerint az isten pszichológiai szempontból kötődési figurának tekinthető, amennyiben megfelel a kötődési figura fogalma alapvető ismertető jegyeinek: a stresszel és szorongással járó helyzetekben biztonságos menedéket nyújt a hívő számára, kielégíti továbbá azt a vágyát, hogy a közelében legyen, s biztos bázisként lehetővé teszi a számára, hogy időnként eltávolodjon tőle, majd érzelmi feltöltődésért újra visszatérjen hozzá.

A vallásosság értelmezésében két meghatározó kötődésméleti hipotézis született. Az *összeillési hipotézis* szerint a felnőtt ember olyan képet alakít ki az istenről, amely megfelel a koragyerekkori tapasztalatok nyomán kialakuló belső munkamodelleknek. A *kompenzációs hipotézis* szerint a hithez és az istenhez mint kötődési figurához azok az emberek menekülnek, akik eredeti kötődési figurájukban nem találták meg a biztos menedéket és a biztos bázist: bizonytalanul kötődnek. A hipotézisek ellenőrzésére irányuló empirikus kutatások szerint a felnőttkori vallásosság kialakulása mindkét folyamattal összefügghet. A vallásosság fejlődésének ez a *kettősfolyamat-modellje* (KIRKPATRICK, 2005).

Tanulmányunkban két különböző kutatást végeztünk, két különböző mintán, amelyeket a vallásosság és a kötődés ugyanolyan mérése kapcsolt össze. Az első kutatásban, melyben különböző vallásos attitűdű, de átlagosan kevésbé vallásos személyek vettek részt (átlagosan 27 évesek, 267 nő és 214 férfi), azt vizsgáltuk, hogy a vallásosság különböző dimenziói milyen kötődési stílusokkal vannak kapcsolatban. A vallásosság különböző dimenzióit a *Kritika Utáni Vallásosság Skálával* (transzcendens bevonása és szimbolikus értelmezés) és a *12 tételes Életkor-Független I-E-Skálával* (intrinzik, extrinzik-személyes és extrinzik-társas vallásosság) mértük. Azt találtuk, hogy az istenbe vetett hit (a transzcendens bevonása) a biztonságos és a belebonyolódó kötődési stílusban volt a legmagasabb. Az első az összeillési, a második pedig inkább a kompenzációs hipotézist támogatja. Az elutasító kötődés esetén minden vallásosság-dimenzióban alacsony értékeket kaptunk (az összeillési hipotézisnek megfelelően), a félelemteli kötődés pedig az extrinzik-személyes vallásosság megemelkedésével jár (a kompenzációs hipotézisnek megfelelően).

A szimbolikus értelmezés nem függött össze a kötődéssel, viszont férfiaknál magasabb értéket kapott, hidegebb és kontrollálóbb apai bánásmód esetén.

A második kutatásban nagyrészt vallásos személyek vettek részt (átlagosan 26 évesek. 466 nő és 208 férfi). A vallásosság dimenziói és a kötődési stílus kapcsolatának tanulmányozását a szülők vallásosságának a figyelembe vételével és a vallásos kételkedés vizsgálatával egészítettük ki. Korábbi kutatásoknak megfelelően mi is azt találtuk, hogy mind az anyák, mind az apák vallásossága erősen korrelál a gyermekeik vallásosságával. Ez igaz a transzcendens bevonására, a kételkedésre valamint a vallásossággal kapcsolatos önbeszámolókra. A szimbolikus értelmezésmód skálája viszont függetlennek bizonyult a szülők vallásosságától.

Továbbá azt találtuk, hogy a vallásos kételkedés mögött a férfiaknál és a nőknél eltérő „kötődési mélystruktúra” húzódik meg: a kétely mértéke nőknél a szelfről, a férfiaknál a Másik-ról alkotott negatív képpel összefüggő kötődési skálával mutatott erősebb együttjárást. Végül a különböző vallásosság-dimenziók vizsgálatában arra az eredményre jutottunk, hogy a különböző vallásosság-dimenziók különböző módon függenek össze a szülők vallásosságával, a kötődési stílusokkal és a nemmel. A transzcendens bevonásának értéke mindkét nemnél azoknál magas, akiknek a szülei vallásosak, s azoknál alacsony, akiknek a szülei nem vallásosak. Az elkerülő kötődésű nők viszont akkor adták a legmagasabb értékeket a transzcendens bevonása skálán, ha a szüleik nem voltak vallásosak. Ez az eredmény valószínűleg azt jelenti, hogy ebben az esetben az elkerülő kötődés esetén is megjelenhet a kompenzációs vallásosság. A szimbolikus értelmezés magasabb értékeit a pozitív Másik-reprezentáció, a biztonságos kötődés és az támogatja, ha a szülők közül csak az anya vallásos. A vallásos kételkedés értéke mindkét szülő vallásossága és pozitív Másik-reprezentációval járó kötődési stílusok esetén bizonyult alacsonynak mindkét nemnél.

A valláslélektan kötődéelméleti megközelítésében megfogalmazott hipotézisek egyike sem érvényes általánosságban; önállóan érdemes tanulmányozni a vallásosság-dimenziók, kötődési stílusok, szocializációs hatások és nemi szerepek különböző mintázatait, amelyekben különböző folyamatok működését feltételezhetjük.

Abstract

Present dissertation would like to contribute to empirical attachment-theoretical investigation of some actual problem of psychology of religion. The attachment –theoretical approach, as a theoretical framework, has an important role in linking the very diverse researches in these field, and in the integrating psychology of religion into the mainstream psychology.

God can be considered as an attachment-figure also in attachment-theoretical point of view because God bears the determinative attributes of the construct of attachment-figure. Numerous psychological studies provide evidences that God can be haven of safety for the believers in the stressful situation, satisfies their needs to be close to Him (proximity maintenance), and God as a secure base can allow the autonomy in the lifestyle of believers and their return for emotional charge.

Two dominant hypotheses was developed for interpreting the connection between the attachment styles and adult religiosity. Under the *correspondence hypothesis* the image of god suits to the internal working models created by the experiences with the primary caregiver. However, from the *compensation hypothesis* God is a substitute attachment figure: people who haven't found the secure base and haven of safety in their primary attachment figures (mainly in their parents) seek God, and often have sudden and dramatic religious conversion experience. Both hypotheses was supported by numerous investigations. These two processes create the two-process model of religious change

We carried out two different studies (one with religious, and the other with religious and non-religious participants), which were linked by the identical measures of religiosity and attachment.

In the first study were 381 participants (267 women and 214 men, mean age was 27 years); most of them were less religious. The connections between different dymensions of religiosity and attachment styles were investigated. Post-Critical Belief Scale (Inclusion of transcendence and Symbolic interpretation subscales) and Age-Universal I-E Scale – 12 (intrinsic, extrinsic-personal, and extrinsic-social religiosity subscales) were used to measure the dymensions of religiousness. We have found that the highes values of belief in God were in secure and preoccupant attachment styles. The first one supposes the correspondence hypothesis, the second one supposes the compensation hypothesis. In the cases of dismissing attachment styles low values of religiousness were found (accordance with the correspondence hypothesis), while in the cases of fearful attachment styles we have found higher values of extrinsic-social religiosity (accordance with the compensation hypothesis).

The Symbolic interpretation didn't associate with attachment styles; however, in men it was in connection with colder and more controlling paternal bonding.

In our second study were 672 participants (466 women and 208 men, mean age was 26 years), whose vast majority were catholic and committed to religious belief. The research of relationship between attachment and religiosity was continued respect to two another factors: namely the role of the parental religiosity (ie religious socialization), and the religious doubt. In accordance with previous researches we have found that the religiosity of parents are in strong positive correlation with the children's religiousness. This is true for Inclusion of transcendence, religious doubts, and self-reported religiosity, the Symbolic interpretation, in turn, isn't in connection with parental religiosity. Furthermore, it has been found that there are different deep structure underlying the religious doubts in women and men. The female doubts can be characterized primarily as anxiety and ambivalence, however in the doubts of men the keeping distance from religion and God plays an important role. The scale value of „Inclusion of transcendent” was primarily influenced by parental religiosity in both sexes: if both parents were religious, their children reached high values on this scale, if neither parent was religious, the children reached very low values. However, in women there was an important exception: the dismissively attached persons reached have proved to be very religious by this scale, even if neither of their parents were religious; ie. in the case of dismissing attachment evidences of compensation hypothesis were found (in contrast the results of the first study). The scale of „Symbolic interpretation” were primarily influenced by attachment style in both sexes (also in contrast the results of the first study). We have found higher values on this scale in both styles associated to positive Model of Other in women, in men, in turn, only in the preoccupied attachment style (independent from the parental religiosity).

In our studies we have shown that *neither hypotheses of attachment-theoretical approach of psychology of religion are generally valid*. It's important to examine the different patterns of dimensions of religiosity, attachment styles, socialization effects, and gender roles to understand the relationship between attachment and religiousness.

A szerző publikációinak jegyzéke

Folyóiratban megjelent cikkek:

- DORMÁN JÚLIA; MARTOS TAMÁS; URBÁN SZABOLCS (2012) Vallásosság és poszttraumás növekedés: egy többdimenziós megközelítés. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 13 (1), 21-35.
- FECSKÓ EDINA; URBÁN SZABOLCS; MARTOS TAMÁS (2012) Introjektív folyamatok a filmbefogadásban. *Lélekelemzés*, VII (2), 297-309.
- URBÁN SZABOLCS; KÉZDY ANIKÓ; MARTOS TAMÁS (2011) The Relationship Between Adult Attachment and Religious Doubts. *Studia Universitatis Babes-Bolyai – Theologia Catholica Latina*, LVI (2), 95-118.
- KÉZDY ANIKÓ; MARTOS TAMÁS; URBÁN SZABOLCS; HORVÁTH-SZABÓ KATALIN (2010) A vallásos attitűdök, a megküzdési módok és a lelki egészség összefüggései serdülő- és fiatal felnőttkorban. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 11 (1), 1-16.
- MARTOS TAMÁS; KÉZDY ANIKÓ; ROBU MAGDA; URBÁN SZABOLCS; HORVÁTH-SZABÓ KATALIN (2009) Újabb adatok a Kritika Utáni Vallásosság Skála alkalmazásához – elmélet és módszertan. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64 (4), 643-669.

Kötetben megjelent írások:

- URBÁN SZABOLCS (2007) Piaget valláslélektani értelmezése. In Horváth-Szabó Katalin (szerk.) *Vallásosság és személyiség*. 37-50. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Piliscsaba
- URBÁN SZABOLCS (2007) Kísérlet vallásossággal kapcsolatos fogalmak megítélésére alkalmas szemantikusdifferenciál-skálák kialakítására. In Horváth-Szabó Katalin (szerk.) *Vallásosság és személyiség*. 84-109. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Piliscsaba

Konferencián bemutatott tanulmányok:

- URBÁN SZABOLCS; MARTOS TAMÁS; KÉZDY ANIKÓ (2011) *Adult Attachment Style and the Two Dimensions of Religiosity*. Congress of International Association for the Psychology of Religion, Bari
- URBÁN SZABOLCS; MARTOS TAMÁS (2009) *The Use of the Social Cognition and Object Relations Scale (SCORS) in the Field of Psychology of Religion*. Congress of International Association for the Psychology of Religion, Vienna

- URBÁN SZABOLCS; MARTOS TAMÁS (2008) *A Társas Kogníciók és Tárgykapcsolatok Skálájának valláslélektani alkalmazása.* MPT XVII. Országos Nagygyűlése, Nyíregyháza
- MARTOS TAMÁS; URBÁN SZABOLCS (2008) *Képek, történetek, szükségletek. Az implicit motívumok felmérésének lehetőségei.* MPT XVII. Országos Nagygyűlése, Nyíregyháza
- URBÁN SZABOLCS; HORVÁTH MAGDOLNA (2007) *A család szobra és ami kimondhatatlan.* Magyar Családterápiás Egyesület XXI. Vándorgyűlése, Zalaegerszeg
- URBÁN SZABOLCS (2006) *Kísérlet vallással kapcsolatos kifejezések megítélésére alkalmas szemantikus differenciálskálák kialakítására és alkalmazására.* MPT XVII. Országos Nagygyűlése, Budapest